

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**«Δημοσιονομική Πειθαρχία και Οικονομική Κρίση: Φτώχεια, Κοινωνικός
Αποκλεισμός και ο Ψυχολογικός τους Αντίκτυπος»**

ΚΑΝΕΛΑ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

**ΤΡΙΠΟΛΗ
ΜΑΪΟΣ 2019**

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**«Δημοσιονομική Πειθαρχία και Οικονομική Κρίση: Φτώχεια, Κοινωνικός
Αποκλεισμός και ο Ψυχολογικός τους Αντίκτυπος»**

ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ ΚΑΝΕΛΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Υπεβλήθη στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
ως μέρος των απαιτήσεων για την απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος.

Η εκπόνηση της διατριβής συνετελέσθη με την καθοδήγηση τριμελούς
Συμβουλευτικής Επιτροπής υπό την Εποπτεία του Δημητρίου Δ. Θωμάκου.

ΤΡΙΠΟΛΗ, Μάιος 2019

Ο ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Δ. ΘΩΜΑΚΟΣ

Ευχαριστίες

Η παρούσα διδακτορική διατριβή εκπονήθηκε στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, στην Τρίπολη Αρκαδίας. Επιθυμία μου είναι να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που συνέβαλλαν, ο καθένας ξεχωριστά, σε αυτή την προσπάθεια. Αρχικά, αν και φαντάζει δύσκολο να βρω τα κατάλληλα λόγια, θα ήθελα να ευχαριστήσω κάποιους ιδιαίτερους για εμένα ανθρώπους που έπαιξαν σημαντικό ρόλο σε αυτήν τη διαδρομή.

Ευχαριστώ τον επιβλέποντα Καθηγητή αυτής της διατριβής, κύριο Δημήτριο Θωμάκο, για τη σταθερή και τόσο υποστηρικτική παρουσία του, για την άμεση ανταπόκριση στα αιτήματά μου, για τις εύστοχες παρατηρήσεις του, σημειωμένες άλλοτε αυστηρά και άλλοτε με χιούμορ στο περιθώριο των σελίδων. Ευχαριστώ το ίδιο θερμά και τα άλλα δύο μέλη της τριμελούς επιτροπής· την επίκουρο Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Πειραιά, κυρία Κωνσταντίνα Κοτταρίδη, που παρακολούθησε τη δουλειά μου και τον Καθηγητή Κώστα Νικολόπουλο από το Bangor University, για την συνεπικουρία του. Ευχαριστώ και τους τρεις για την εποικοδομητική σχέση Καθηγητή - Φοιτητή αλλά και την πιο προσωπική σχέση που αναπτύχθηκε, γεγονός που έκανε την εκπόνηση της διατριβής μία ευχάριστη διαδικασία.

Ευχαριστώ, επίσης, τα υπόλοιπα μέλη της επταμελούς επιτροπής που δέχτηκαν να διαβάσουν τη διατριβή και να συμμετάσχουν στη διαδικασία υποστήριξης, ενώ είναι σίγουρο πως θα συμβάλουν θετικά και στην εξέλιξή της μέσα από τις παρατηρήσεις τους.

Για την άμεση ή έμμεση συμβολή τους στην ολοκλήρωση της διατριβής, ευχαριστώ ακόμα όσους και όσες συνομιλήσαμε στα Σεμινάρια Υποψηφίων Διδασκτόρων του Τμήματος καθώς και όσους συνεργαστήκαμε προκειμένου να ολοκληρωθεί άρτια η διατριβή.

Τις πιο προσωπικές ευχαριστίες οφείλω σε όλους τους φίλους και τις φίλες, που μοιράστηκαν με κατανόηση και υπομονή στιγμές αυτής της εμπειρίας, που ήταν κοντά μου στα διαλείμματα, που μοιραστήκαμε παρόμοιες ερευνητικές ανησυχίες, που ήταν παρόντες στις πιο κρίσιμες και πιο μοναχικές στιγμές της συγγραφής.

Το πιο μεγάλο «ευχαριστώ» όμως ανήκει στην οικογένειά μου, για την πολύτιμη υποστήριξη, υπομονή και ανοχή που έδειξαν σε αυτήν την απαιτητική και ιδιαίτερη περίοδο. Τους είμαι βαθύτατα ευγνώμων.

Αφιέρωση

Στους γιους μου...

που με δίδαξαν ότι για να είσαι δημιουργικός,

πρέπει να χάσεις τον φόβο του να κάνεις λάθος.

Πίνακας Περιεχομένων

	Ευχαριστίες	iii
	Αφιέρωση	v
	Πίνακας Περιεχομένων	vi
	Πίνακας Γραφημάτων	xi
	Πίνακας Εικόνων	xiv
	Περίληψη στα Ελληνικά	xv
	Abstract in English	xviii
1.	Εισαγωγή	1
2.	Οικονομική Κρίση	4
2.1.	Διεθνής Οικονομική Κρίση	4
2.2.	Ελλάδα και Οικονομική Κρίση	9
3.	Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη της Φτώχειας και του Κοινωνικού αποκλεισμού	16
3.1.	Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη της Φτώχειας	16
3.2.	Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη του Κοινωνικού Αποκλεισμού	23
3.3.	Ανάλυση εννοιών – Θεωρία	28

3.4.	Μέτρηση Φτώχειας – Κοινωνικού Αποκλεισμού	36
3.4.1.	Δείκτες	40
3.4.1.1.	Μέτρηση και δείκτες φτώχειας	42
3.4.1.2.	Μέτρηση και δείκτες Κοινωνικού Αποκλεισμού	52
3.4.1.3.	Δείκτης Πόλωσης	54
3.4.2.	Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανισότητα στην Ελλάδα πριν από την κρίση	57
3.4.2.1.	Φτώχεια στην Ελλάδα πριν από την κρίση	57
3.4.2.2.	Ευάλωτες Ομάδες στην Ελλάδα πριν από την κρίση	61
3.4.2.3.	Κοινωνικός Αποκλεισμός πριν από την κρίση	66
3.4.2.4.	Εισοδηματική Ανισότητα στην Ελλάδα πριν από την κρίση	69
3.4.3.	Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανισότητα στην Ελλάδα μετά από την εκδήλωση της κρίσης	73
3.4.3.1.	Φτώχεια στην Ελλάδα μετά την εκδήλωση της κρίσης	73
3.4.3.2.	Ευάλωτες ομάδες στην Ελλάδα μετά την εκδήλωση της κρίσης	76
3.4.3.3.	Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα μετά από την εκδήλωση της κρίσης	82
3.4.3.4.	Ανισότητα στην Ελλάδα μετά την εκδήλωση της	84

	κρίσης	
4.	Κρατική Παρέμβαση ή Καπιταλιστική Ελεύθερη Αγορά;	86
5.	Παγίδες Φτώχειας	96
6.	Οικονομική κρίση και Υγεία	101
6.1.	Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα συστήματα υγείας	101
6.1.1.	Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις στην υγεία	105
6.1.1.1.	Ανεργία και υγεία	105
6.1.1.2.	Φτώχεια, κοινωνική ανισότητα και υγεία	110
6.1.1.3.	Υπεραπασχόληση και υγεία	111
6.1.1.4.	Κοινωνικός αποκλεισμός και υγεία	113
6.1.1.5.	Επιπτώσεις της οικονομική κρίσης στην ψυχική υγεία	113
6.1.2.	Οικονομική κρίση, αυτοκτονία και ποσοστά θνησιμότητας στο γενικό πληθυσμό	125
6.1.2.1	Διεθνή δεδομένα	125
7.	Φορολογία	131
7.1.	Φόρος και Φορολογία	131
7.2.	Φορολογικό Σύστημα	142
7.3.	Η έννοια της φοροδιαφυγής	152

7.3.1.	Μέθοδοι και τρόποι φοροδιαφυγής	161
7.3.2.	Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας	162
7.3.3.	Παράγοντες φοροδιαφυγής	167
7.3.4.	Συνέπειες της φοροδιαφυγής	169
7.3.5.	Μέσα αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής	172
7.3.6.	Έκθεση ΟΟΣΑ: Βασιλεύει η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα	178
7.4.	Το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας	183
7.5.	Φορολογική πολιτική στην Ελλάδα	184
7.6.	Ο ρόλος του φορολογικού συστήματος και οι αντιδράσεις των φορολογούμενων	192
7.6.1.	Προτεινόμενοι τρόποι αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης με αλλαγές στη φορολογία	197
8.	Στρατηγικές μείωσης της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού...	200
8.1.	Κρίση και Επιπτώσεις στην Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδας: Προοπτικές και Προτάσεις	202
8.2.	Αποτελέσματα διαφορετικών πολιτικών	206
8.3.	Συμπεράσματα	209
8.4.	Εμπειρικές ερωτήσεις για την Φτώχεια και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό...	210
9.	Άρθρο 1: «Κράτος Πρόνοιας, Μεταρρυθμίσεις της	214

Αγοράς και Υγεία: μια εμπειρική ανάλυση των
δεδομένων στην Ελλάδα μετά την κρίση»

10.	Άρθρο 2: "Εταιρική Φορολογία και Ανισότητα: Συμφωνία ή Ασυμφωνία;"	232
11.	Βιβλιογραφία	259
11.1.	Ξενόγλωσση βιβλιογραφία	259
11.2.	Ελληνική βιβλιογραφία	290
12.	Παράρτημα	296
12.1.	Συνέδριο 1ο	296
12.2.	Συνέδριο 2ο	297
12.3	Άρθρο 1ο	298
12.4.	Άρθρο 2ο	314
12.5.	Ερωτηματολόγιο: Εκτίμηση Παραμέτρων Οικονομικής Κρίσης	336

Πίνακας Γραφημάτων

Γράφημα 1	Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας (% , 1995 – 2008)	57
Γράφημα 2	Μέσο και Διάμεσο Καθαρό Εισόδημα (€, 1995 – 2008)	58
Γράφημα 3	Χάσμα φτώχειας (% , 1995 – 2008)	59
Γράφημα 4	Κίνδυνος φτώχειας, Ελλάδα / Ε.Ε.-15 (% , 1995-2008)	60
Γράφημα 5	Χάσμα φτώχειας, Ελλάδα / Ε.Ε. (% , 1995-2008)	60
Γράφημα 6	Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ανά ηλικιακή ομάδα (% , 2003-2008)	61
Γράφημα 7	Κίνδυνος φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού (% , 1995-2008)	62
Γράφημα 8	Κίνδυνος φτώχειας ανά επίπεδο εκπαίδευσης (% , σύνολο, 2003-2008)	63
Γράφημα 9	Κίνδυνος φτώχειας ανά επίπεδο εκπαίδευσης (% , σύνολο, 2003-2008)	64
Γράφημα 10	Ποσοστό εργαζομένων σε κίνδυνο φτώχειας ανά φύλο (% , 2003-2008)	65
Γράφημα 11	Κίνδυνος φτώχειας ανά είδος σύμβασης (% , 2003-2008)	65
Γράφημα 12	Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (% , 2005-2008)	66
Γράφημα 13	Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (2004-2008)	67

Γράφημα 14	Υλικές στερήσεις και ακραίες υλικές στερήσεις (% , 2003-2008)	68
Γράφημα 15	Συντελεστής Gini (1995-2008)	69
Γράφημα 16	Συντελεστής Gini (x 100, 2000, 2007 Ελλάδα και επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ε.Ε. και μέσοι όροι)	70
Γράφημα 17	Δείκτης κατανομής εισοδήματος S80/S20 (1995-2008)	71
Γράφημα 18	Δείκτης κατανομής εισοδήματος S80/S20 (2000, 2007)	72
Γράφημα 19	Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας στην Ελλάδα (2009-2016)	73
Γράφημα 20	Χάσμα φτώχειας (% , 2005, 2008-2017)	74
Γράφημα 21	Κίνδυνος σχετικής φτώχειας, Ελλάδα / Ε.Ε.-15, Ε.Ε.-27 (% , 2008-2016)	75
Γράφημα 22	Δείκτες κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στις χώρες της Ε.Ε.: EUSILC 2016 (% , 2016)	75
Γράφημα 23	Κίνδυνος φτώχειας ανά ηλικιακή ομάδα (% , 2017)	76
Γράφημα 24	Άτομα σε κίνδυνο φτώχειας ανά οικονομική δραστηριότητα (% , 2009-2016)	77
Γράφημα 25	Ποσοστό εργαζομένων σε κίνδυνο φτώχειας ανά φύλο (% , 2009, 2015, 2016)	78
Γράφημα 26	Κίνδυνος φτώχειας ανά είδος απασχόλησης (% , 2009, 2015, 2016)	79

Γράφημα 27	Κίνδυνος φτώχειας ανά επίπεδο εκπαίδευσης (% , σύνολο, 2009-2016)	80
Γράφημα 28	Άτομα σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού, (% , 2005, 2008-2017)	82
Γράφημα 29	Κίνδυνος φτώχειας (%) (2009-2017)	83
Γράφημα 30	Υλική στέρηση (% , 2008-2017)	84
Γράφημα 31	Συντελεστής Gini και δείκτης S80/S20 - Ελλάδα (2008-2016)	84
Γράφημα 32	Μέσο Εισόδημα στη Γαλλία	137
Γράφημα 33	Μέσο Εισόδημα στη Γερμανία	138
Γράφημα 34	Μέσο Εισόδημα στις Η.Π.Α	138
Γράφημα 35	Μέσο Εισόδημα Ηνωμένο Βασίλειο	139

Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1	Υγεία και Κοινωνικά προβλήματα έναντι Ανισότητας	135
Εικόνα 2	Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή	165
Εικόνα 3	Εκθέσεις Οικονομικών Φορέων για την Ελλάδα, Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση της Φοροδιαφυγής, 2011 – 2013	182

Περίληψη στα Ελληνικά

Σκοπός της συγκεκριμένης διδακτορικής διατριβής είναι η λεπτομερής μελέτη των επιπέδων και η διαχρονική αποτύπωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα, του τρόπου με τον οποίο βιώνουν το φαινόμενο αυτό οι διάφορες πληθυσμιακές ομάδες. Η ανάλυση μας θα καλύψει τη χρονική περίοδο 2008/9 μέχρι και το 2017. Από τα στοιχεία αυτά αναμένεται να εκτιμηθεί και η σχετική θέση της Ελλάδας με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης για το αντίστοιχο διάστημα.

Μέσα από την βιβλιογραφική ανασκόπηση θα γίνει προσπάθεια καταγραφής του ψυχολογικού αντίκτυπου της κρίσης, αλλά και το πού εναποθέτει ο κόσμος τις ελπίδες του για το ξεπέρασμα της κρίσης, καθώς και ανεύρεσης λύσεων και πολιτικών αντιμετώπισης για τα διάφορα κοινωνικό-οικονομικά συστήματα, λαμβάνοντας υπόψη τις πρόσφατες δυσκολίες και τα αποτελέσματα της εφαρμογής των ευρωπαϊκών πολιτικών για την αντιμετώπιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Επιπλέον, θα επιχειρηθεί η ανάδειξη του γεγονότος ότι η κρίση που πλήττει τη χώρα μας δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά βαθύτερα κοινωνική, αφού είναι αποτέλεσμα απαξίωσης και αποδυνάμωσης βασικών αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Είναι αποτέλεσμα πολιτικών πράξεων και επιλογών που δεν αποσκοπούν στο συμφέρον των πολιτών, αλλά στη δημιουργία κρατικών μηχανισμών που στηρίζουν την εξουσία.

Θα εξεταστεί ακόμη αν η διαφθορά ήταν ένας παράγοντας που συνετέλεσε στην εξάπλωση της μετά την κρίση φτώχειας και αν οι περιορισμοί που αυτή δημιουργεί

στην διάρθρωση των αγορών εμποδίζουν την μεταβολή της κατάστασης σε ελεύθερες αγορές με μειωμένες τιμές για τον καταναλωτή. Τέλος, θα γίνει προσπάθεια προσδιορισμού του κύριου υπεύθυνου γι' αυτά τα φαινόμενα, αν δηλαδή αυτός είναι η ανεργία ή η έλλειψη ρευστότητας.

Με την βοήθεια μιας έρευνας πεδίου, μέσω ενός διαδικτυακού ερωτηματολογίου, θα αξιολογηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι πολίτες στην Ελλάδα αντιλαμβάνονται την σχέση κρίσης και υγείας στο πλαίσιο της αγοράς, του κοινωνικού κράτους, της φορολογίας, θα τεθούν ερωτήματα σχετικά με το ποια ήταν η κατάσταση που επικρατούσε πριν από την οικονομική κρίση καθώς και το ποιες υπήρξαν οι οικονομικές δυσκολίες της κρίσης που οδήγησαν στη διεύρυνση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Σκοπός είναι η εξέταση των ποσοτικών διαστάσεων, της δομής και της μεταβολής της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, της κοινωνικής ενσωμάτωσης, της σχέσης ανισότητας και φόρων (αλλά και δημοσίων δαπανών), των ανισοτήτων στις συνθήκες διαβίωσης και της αποστέρησης στην Ελλάδα πριν και μετά την οικονομική κρίση.

Μια απλή κοινωνιολογική προσέγγιση του προβλήματος θα ήταν όχι μόνο ελλιπής αλλά και επικίνδυνη για την άσκηση πολιτικής. Θέματα φτώχειας αλλά κυρίως αυτά της ανισότητας αναλύονται σε κοινωνιολογικές προσεγγίσεις υπό τη συνθήκη ότι τα στοιχεία που συλλέγονται είναι αληθή, αν και η περίπτωση της Ελλάδος με την εκτεταμένη φοροδιαφυγή μας υποδεικνύει το αντίθετο και επομένως θα πρέπει να εξεταστούν προσεκτικά. Χρειάζεται να γίνει κατανοητό ότι οι αντιλήψεις του κόσμου μπορεί να διαφέρουν από την επικρατούσα πεποίθηση που μας παρουσιάζουν σχετικά με τις πολιτικές που θα έπρεπε να εφαρμόζονται από το λεγόμενο κοινωνικό κράτος,

οι οποίες μπορεί είτε να μην είναι οι επιθυμητές είτε να χρειάζονται κάποιου άλλου είδους δημοσιονομική πολιτική για να είναι εφαρμόσιμες.

Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν τα δεδομένα στηρίζουν τις κραυγές για περισσότερο κράτος και λιγότερες αγορές και για περισσότερους και μεγαλύτερους φόρους αντί για λιγότερους. Οι επιπτώσεις στην άσκηση πολιτικής είναι προφανείς. Η κρίση θα συνεχιστεί όσο δεν λαμβάνονται αποτελεσματικά μέτρα ανανέωσης των παλαιών και δημιουργίας νέων θεσμών που θα αποκαταστήσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών και θα επαναφέρουν κίνητρα παραγωγικής μεταξύ τους συνεργασίας.

Abstract in English

The aim of this dissertation is to thoroughly study the levels of poverty and to create a representative timeline of social exclusion in Greece, alongside with presenting the manner in which various social groups experience the above mentioned problems. The analysis will cover the period between 2008/9 up to 2017. From the data analysis there will be an evaluation of Greece's financial position in comparison to the rest of the European Union.

After thoroughly review in the literature an effort will be made to establish the psychological impact that the crisis has had and where do people lay their hopes for overcoming the crisis, as well as seeking solutions and policies for social-economic systems, taking into consideration the recent turmoil and the consequences of applying European economic policies for poverty and social exclusion in Greece. Furthermore, the intention is to show that the crisis afflicting the country is not only economic, but deeply social, since it is the outcome of weakening and obsolescence of fundamental values of the Greek society. Moreover, the aim is to pinpoint that the crisis is the result of acts and choices that did not target in upgrading public welfare, but relied on developing mechanisms for further strengthening the political "status quo".

Additionally, it will address the issue if corruption was a factor contributing to the widespread of poverty after the crisis and if the restrictions it is causing to market structures are intervening by forbidding a shift to free markets with reduced prices for consumers. Nevertheless, an effort will be made in identifying what is the main force behind these phenomena, as in unemployment or the actual lack of funding.

Finally, through an online questionnaire a field research was conducted, assessing the way that people in Greece perceive the relationship of the crisis and health with the markets, the welfare state and taxation. Furthermore questions will be asked in regards to what “was life like” before the crisis, as well as which are those specific economic difficulties that lead to the broadening of poverty and social exclusion. The purpose will be to present the dimensions, the layout and the variability of poverty and social exclusion, the relation between inequality and taxes (as well as public expenditure), the inequality in living conditions and destitution in Greece prior to and after the crisis.

A simple sociological approach to the problem would be not only incomplete but also dangerous to the applied policies. Poverty issues but mainly those of inequalities are analyzed in sociological approaches fulfilling the criteria that the collected data are correct, although the case of Greece with the extensive tax evasion suggests exactly the opposite and therefore should be carefully considered. It should be understood that people’s perceptions possibly could be different from the prevailing belief that the policies applied by the so-called welfare state, may or may not be desirable or need some other type of implementation in order to be applicable.

It is extremely doubtful whether the data support the demand for more state intervention compared to more free markets or more and higher taxes rather than less. The impact on policy-making is obvious. The crisis will continue as long as no efficient measures are implemented to rejuvenate the old and create new institutions, restoring trust among citizens and re-establishing motives for productive collaboration.

1. Εισαγωγή

Το θέμα της διδακτορικής διατριβής έχει να κάνει με ζητήματα που αφορούν στα δημόσια οικονομικά και την φτώχεια καθώς και με ζητήματα των οικονομικών της υγείας. Το κύριο κίνητρο για την πραγματοποίηση αυτής της μελέτης ήταν να εξεταστεί αν η υγεία, ψυχική και σωματική, των πολιτών των χωρών που χτυπήθηκαν από την οικονομική κρίση του 2008 επηρεάστηκε εξαιτίας της κρίσης και, επιπλέον, να διερευνηθεί αν ο αντίκτυπος αυτής σε φαινόμενα ανισότητας, φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού θα μπορούσε να συνδεθεί με παρελθούσες αλλά και παρούσες δημοσιονομικές πρακτικές.

Προκειμένου να εξεταστούν αυτά τα θέματα έγινε μια εκτεταμένη ανασκόπηση της βιβλιογραφίας σε τομείς που αφορούσαν στις οικονομικές συνθήκες πριν και μετά την κρίση, την φορολογία, την ανισότητα και την οικονομική ανάπτυξη. Τα στοιχεία αυτά συνδυάστηκαν με στατιστικά δεδομένα από την Eurostat και τον OECD καθώς και με μια έρευνα πεδίου, μέσω ενός διαδικτυακού ερωτηματολογίου 39 ερωτήσεων σχετικής θεματολογίας, που διεξήχθη σ' ένα τυχαίο δείγμα 456 ελληνικών νοικοκυριών. Αναλύσαμε για πρώτη φορά την τριπλή αλληλεπίδραση ανάμεσα στις δημοσιονομικές συνθήκες, την φτώχεια και τα προβλήματα υγείας. Η περίπτωση της Ελλάδας είναι αρκετά αντιπροσωπευτική καθώς συνδυάζει όλα τα ως άνω αναφερόμενα χαρακτηριστικά και, επιπρόσθετα, είναι μια χώρα που ακόμη βρίσκεται ακόμη σε ένα καθεστώς προσαρμογής στην μετά την κρίση εποχή.

Επίσης, εξετάσαμε πως το φορολογικό σύστημα και τα δημόσια οικονομικά συνδέονται με τα παραπάνω θέματα και πως χώρες, όπως η Ελλάδα, που χαρακτηρίζονται από δημοσιονομική ασωτία, φοροδιαφυγή, αυξημένα ζητήματα ανισότητας και φτώχειας με τις αντίστοιχες συνέπειες στην ψυχική υγεία του

πληθυσμού μπορούν να βελτιωθούν μέσα από μια αυξημένη κρατική ενίσχυση ή από την αυξημένη δυνατότητα πρόσβασης στις ελεύθερες αγορές με χαμηλότερους φορολογικούς συντελεστές.

Η φτώχεια και η ανισότητα συνδέονται προφανώς τόσο με τις δημοσιονομικές συνθήκες όσο και με τα εισοδήματα, το φορολογικό σύστημα, την φοροδιαφυγή και την δυνατότητα να λαμβάνονται επιχορηγήσεις και επιδόματα. Ως εκ τούτου δημιουργείται ένα δίπολο: από την μια μεριά υπάρχει ένα κύμα ανεργίας με ένα πολύ χαμηλό βιοτικό επίπεδο και από την άλλη πλευρά τίθενται θέματα επιλογής σχετικά με το ποιος δικαιούται την υλική, κρατική ή μη, υποστήριξη, αφού τα εισοδηματικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για να ορίσουν ακριβώς αυτές τις συνέπειες της ανεργίας και το χαμηλό βιοτικό επίπεδο συνήθως δεν είναι τα πραγματικά. Κατ' αυτόν τον τρόπο, λοιπόν, δεν είναι λίγες οι φορές που η χορήγηση των επιδομάτων μπορεί να μην γίνεται προς την σωστή κατεύθυνση και η οικονομική βοήθεια να μην καταλήγει τελικά σε αυτούς που πραγματικά την έχουν ανάγκη.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η συμβολή της διατριβής είναι ότι παρουσιάζει μια ολοκληρωμένη έρευνα για την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στο ουσιαστικό οικονομικό της υπόβαθρο που είναι η δημοσιονομική πολιτική και η λειτουργία των αγορών. Η φτώχεια μπορεί να είναι προϊόν τόσο της άκρατης λειτουργίας των αγορών όσο και ενός κράτους (ψευδό)πρόνοιας που ενίοτε εξυπηρετεί πελατειακές σχέσεις. Επιπλέον, η διατριβή εστιάζεται στην μοναδικότητα της διαδικτυακής έρευνας και στα αποτελέσματά της, ειδικά για τις αντιλήψεις που έχουν οι άνθρωποι για τις επιπτώσεις των διαφόρων πολιτικών που εφαρμόζονται με πρόσχημα την φτώχεια και την ψυχική υγεία σε σχέση με την λειτουργία του κράτους

και των αγορών (Παράρτημα – 1^ο άρθρο). Τέλος, η συμβολή της εστιάζεται στην έρευνα για την ανισότητα και την σχέση της με την φορολογία και την σχετική ανάλυση για τον τρόπο φορολόγησης και ανάπτυξης στις ημέρες μας και ειδικά, πάντα σε συνδυασμό με την επισκόπηση της βιβλιογραφίας, στην αναγνώριση ότι η μέτρηση της ανισότητας είναι πλασματική και λανθάνουσα, αφού εξαρτάται από το τι κανείς δηλώνει στην εφορία κ.λπ. (Παράρτημα – 2^ο άρθρο).

2. Η Οικονομική Κρίση

2.1. Η Διεθνής Οικονομική Κρίση

Η αρχή της νέας δεκαετίας του 21ου αιώνα βρίσκει την ευρωπαϊκή οικονομία εν μέσω μιας άνευ προηγουμένου μεταπολεμικής οικονομικής και κοινωνικής αναταραχής. Η παγκόσμια κοινότητα έρχεται αντιμέτωπη με μια μεγάλη οικονομική κρίση, η οποία, αν και αρχικά εκδηλώθηκε στις Ηνωμένες Πολιτείες με κεντρικό σημείο στήριξης την αδυναμία εξυπηρέτησης των στεγαστικών δανείων, σύντομα πήρε την μορφή πανδημίας. Η χρηματοπιστωτική κρίση επεκτάθηκε ραγδαία στις ανεπτυγμένες χώρες και μετά σε ολόκληρο τον κόσμο, με καταστροφικές συνέπειες για τις επιχειρήσεις και το τραπεζικό σύστημα (Stuckler et al, 2011). Οι ευρωπαϊκές χώρες επηρεάστηκαν και εκείνες από την οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 2007 - απόρροια του κόστους της δημοσιονομικής ανευθυνότητας και της αδικαιολόγητης χρήσης ενός ενιαίου νομίσματος - με τις συνέπειες να είναι ακόμη χειρότερες για την Ελλάδα.

Η παγκόσμια οικονομική κρίση που επηρέασε και την ελληνική κοινωνία απετέλεσε έναν ακόμη παράγοντα πολλαπλών ανατροπών με σημαντικές επιπτώσεις, τόσο στο συλλογικό επίπεδο όσο και της ατομικής λειτουργίας. Η ελλειμματική δομή και λειτουργία του ελληνικού κράτους ενέτεινε ακόμη περισσότερο τις επιπτώσεις της κρίσης, αναδεικνύοντας τα συσσωρευμένα ανεπίλυτα ζητήματα στα οποία η ελληνική κοινωνία δεν μπόρεσε να ανταποκριθεί ικανοποιητικά στο κόστος των προτεινόμενων λύσεων. Μετά από πολλά χρόνια συνεχούς ανάπτυξης, η ελληνική οικονομία παλινδρόμησε. Παρά το γεγονός ότι το 2008 η ελληνική οικονομία βρέθηκε να

θεωρείται η 27η μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο, το 2009 η οικονομική κρίση έπληξε ένα σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού, ενώ το 2010 υπογράφηκε το πρώτο Μνημόνιο Οικονομικής και Χρηματοοικονομικής Πολιτικής προκειμένου να αποφευχθεί η αποχώρηση της Ελλάδας από την Ευρωζώνη. Την ίδια χρονιά, οι εθνικές εκτιμήσεις έδειξαν ότι το Α.Ε.Π. έπεσε στο 3,5%, ενώ τα ποσοστά ανεργίας έφτασαν το 14,2%, με αποτέλεσμα 180.000 άνθρωποι να χάσουν τη δουλειά τους (Τράπεζα της Ελλάδος, 2010).

Οι αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο της αγοράς εργασίας και της κοινωνικής πολιτικής, αλλά και στο μακροοικονομικό περιβάλλον γενικότερα, είναι μέχρι σήμερα ραγδαίες. Η οικονομική κρίση φέρνει στην επικαιρότητα την προβληματική σχετικά με τις θεμελιώδεις ασυνέπειες και τα παράδοξα των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών. Παρά τον αρχικό ενθουσιασμό ως προς την αμφισβήτηση του νεοφιλελεύθερου μοντέλου οργάνωσης και διαχείρισης των σύγχρονων οικονομιών, οι εξελίξεις έδειξαν ότι η παγκόσμια κρίση απετέλεσε απλώς μια επίφαση για περαιτέρω ενδυνάμωση των πολιτικών λιτότητας, δημοσιονομικής πειθαρχίας, απορρύθμισης της αγοράς εργασίας και περιορισμού του συνολικού κόστους των δαπανών που αφορούν στα προγράμματα κοινωνικής πολιτικής. Η ρητορεία περί επαναφοράς των κεϋνσιανών υποθέσεων για την ανάμιξη του κράτους στην οικονομία αποδείχτηκε βραχύβια και περιορίστηκε μόνο στην περίοδο που ανεζητείτο το νομιμοποιητικό πλαίσιο για τη στήριξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος από κρατικούς και υπερεθνικούς θεσμούς. Αντίθετα, στο πεδίο της κοινωνικής πολιτικής, η κρίση οδήγησε σε ισχυρές πιέσεις για μείωση των κοινωνικών δαπανών και μετασχηματισμού των συστημάτων κοινωνικής προστασίας στο πρότυπο των φιλελεύθερων καθεστώτων (Παπαθεοδώρου Χ., 2012).

Από το 2009 και έπειτα η ελληνική οικονομία κινείται σε τροχιά αρνητικής οικονομικής ανάπτυξης, με την ανεργία να σχεδόν να διπλασιάζεται και τις αμοιβές των εργαζομένων, είτε στον δημόσιο είτε στον ιδιωτικό τομέα, να συμπιέζονται σημαντικά. Επιπλέον, καταγράφηκε σημαντική συρρίκνωση των δημόσιων δαπανών για την κοινωνική προστασία, ενώ δρομολογήθηκαν ακραίοι μετασχηματισμοί στις εργασιακές σχέσεις μέσα από την εξασθένηση της δυναμικής των συλλογικών συμβάσεων εργασίας και την ενίσχυση μορφών μερικής απασχόλησης.

Λαμβάνοντας υπόψη τις μεγαλύτερες οικονομικές κρίσεις που γνώρισε ο κόσμος την τελευταία εκατονταετία (κρίση του 1929, ασιατική οικονομική κρίση του 1990), καθώς και περιόδους εγχώριας οικονομικής δυσχέρειας και φτώχειας – μιας και η Ελλάδα είναι μέρος αυτής της ομάδας χωρών που στο πέρασμα των ετών αντιμετώπισαν πολλές εκδηλώσεις οικονομικών κρίσεων, αποσύνθεσης και πολέμων – ήταν σχεδόν βέβαιο ότι τόσο η ανεργία όσο και η ανισότητα και ο κοινωνικός αποκλεισμός θα αυξάνονταν και θα έπαιρναν καταστροφικές διαστάσεις. Σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία (ELSTAT, 2012), σημειώθηκε επίσημη αύξηση κατά 24,5% των δεικτών ανεργίας στην Ελλάδα, κατά 6,8 ποσοστιαίες μονάδες υψηλότερα σε σχέση με το 2011 (17,7%).

Ο Krugman (2014) ανέφερε ότι η καταστροφική δύναμη των κακών ιδεών στο κέντρο της Ευρώπης δεν προέρχεται από την Ελλάδα, την Γαλλία ή την Ιταλία, αλλά από την Γερμανία, που είναι ένας από τους δυνατούς «παίκτες». Οι Ευρωπαίοι νομοθέτες φαίνονταν αποφασισμένοι να επιρρίψουν ευθύνες στις λάθος χώρες και στις λάθος πολιτικές για τα προβλήματά τους.

Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες αντιμετώπισαν και εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν δύο πολύ έντονα και αλληλένδετα προβλήματα, αυτά της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, τα οποία οδηγούν σε συνθήκες περιθωριοποίησης και κοινωνικής απομόνωσης ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού. Ο ορισμός της "φτώχειας" και η επακόλουθη μέτρησή της είναι ένα θεωρητικά αδιευκρίνιστο ζήτημα. Χαρακτηριστικό είναι ότι η χρήση μιας μεγάλης ποικιλίας ορισμών μπορεί να δώσει πολύ σημαντικές αποκλίσεις στον αριθμό των ανθρώπων που διαβιούν σε συνθήκες ένδειας. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με την κοινωνική πρόνοια και ευημερία, η ανισότητα και η φτώχεια είναι οι βασικές ιδιότητες που χρησιμοποιούνται προκειμένου για την καθιέρωση ενός αξιωματικού συστήματος, ενός ενιαίου τρόπου αντίληψης, που δεν χρειάζεται να έχει καμία ιδιαίτερη ηθική βάση ή αυστηρή εμπειρική υποστήριξη. Ορισμένες βασικές αρχές που χρησιμοποιούνται για την διαμόρφωση του συστήματος είναι η ανωνυμία, τα πληθυσμιακά δεδομένα, η αρχή της μεταφοράς και αναδιανομής του εισοδήματος και η σταθερότητα μιας κλίμακας μέτρησης (Cowell, 2002).

Η αναπαραγωγή της φτώχειας και της μειονεξίας συντελείται μέσα από τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού, οπότε η έννοια της φτώχειας ως αποστέρησης και έλλειψης δυνατοτήτων συνδέεται με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Οι έννοιες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σχετίζονται, αλλά δεν ταυτίζονται. Η προαναφερόμενη αρχή της μεταφοράς είναι το κριτήριο που χρησιμοποιείται κατά κύριο λόγο για να εισάγει μια υπόθεση για την ανισότητα σε αποφάσεις σχετικά με την διανομή εισοδήματος. Η μετατόπιση ενός μέρους της διανομής θα πρέπει να προσβλέπει στη βελτίωση της ευημερίας. Αλλά γιατί θα πρέπει κάποιος να αποδεχθεί αυτήν ως κατάλληλη; Σε ποια υπόθεση για την ανισότητα υποτίθεται ότι πρέπει να

βασίζεται (Cowell, 2002); Η αρχή αυτή οφείλει την ύπαρξή της σε μια αναμόρφωση από τον Dalton (1920) μιας ιδέας του Pigou (1912): η ύπαρξη ενός μέσου μεταφοράς εισοδήματος από οποιοδήποτε πρόσωπο σε κάποιον πλουσιότερο οδηγεί σε μείωση της κοινωνικής πρόνοιας και, επομένως, αύξηση της ανισότητας.

Η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού κατέχει κεντρική θέση στην οικονομική και κοινωνική ατζέντα αλλά και στις προτεραιότητες της στρατηγικής «Ευρώπη 2020». Δεδομένων των δημοσιονομικών περιορισμών και του όλου και μεγαλύτερου αριθμού ατόμων που κινδυνεύουν από φτώχεια ή κοινωνικό αποκλεισμό, οι δράσεις που θα έπρεπε να υιοθετηθούν και να υλοποιηθούν από την χώρα μας κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020 όφειλαν να είναι πιο αποτελεσματικές. Σε σύγκριση με άλλες χώρες της Ε.Ε. και με βάση τα στοιχεία του 2011, η Ελλάδα κατατάσσεται στην πρώτη θέση μεταξύ των χωρών της Ευρωζώνης όσον αφορά τον πληθυσμό που κινδυνεύει από τη φτώχεια. Ο συνδυασμός των περικοπών του εισοδήματος με τις αυξημένες ανάγκες που δημιουργούνται από την ύφεση είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του ποσοστού του πληθυσμού που βρίσκεται σε άμεσο κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού.

Οι ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας και/ή κοινωνικού αποκλεισμού είναι νοικοκυριά χωρίς εργαζόμενο με εξαρτώμενα μέλη (παιδιά ή ηλικιωμένους) που ανήκουν στις ευπαθείς ομάδες πληθυσμού. Το φαινόμενο μοιάζει να επηρεάζεται διαχρονικά από το φύλο, την ηλικία και το εκπαιδευτικό επίπεδο των ανθρώπων. Στις προαναφερόμενες ομάδες υψηλού κινδύνου φτώχειας, προστίθενται νέες ομάδες, όπως πτυχιούχοι φτωχοί (κυρίως νέοι άνεργοι), άτομα σε ακραία φτώχεια και άτομα

με "επισφαλή εργασία". Τέλος, τα άτομα με αναπηρίες αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού με ακόμη μεγαλύτερη ένταση.

Το σχέδιο ανάπτυξης για την Ελλάδα του 2020 στόχευε στην «αναζωογόνηση της ελληνικής οικονομίας με την αναδιοργάνωση, ανοικοδόμηση και την αναβάθμιση του παραγωγικού και κοινωνικού ιστού της χώρας αλλά και τη δημιουργία και διατήρηση βιώσιμων θέσεων απασχόλησης, εστιάζοντας στην εξωστρεφή, καινοτόμο και ανταγωνιστική επιχειρηματικότητα και καθοδηγώντας την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης. Ο κύριος στόχος της Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη 2014-2020 ήταν η διατήρηση και αναζωογόνηση του κοινωνικού ιστού με την ενίσχυση των δημόσιων πολιτικών για την πρόληψη/ καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού των πολιτών που αντιμετωπίζουν πολλαπλά προβλήματα λόγω της οικονομικής κρίσης.

2.2. Ελλάδα και Οικονομική Κρίση

Η διαρκής προσπάθεια ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας αντανακλάται στην έντονη τάση αύξησης των εισαγωγών. Αυτό συνέβη πολύ πιο έντονα μετά την απελευθέρωση των συναλλαγών και των τελωνείων με την τελωνειακή ένωση στην Ευρώπη. Οι εισαγωγές προϊόντων στη δεκαετία του 1950, του 1960 και του 1970 αφορούν περισσότερο στα «ενδιάμεσα» ή «κεφαλαιουχικά» προϊόντα (επενδυτικά προϊόντα μεγάλης αξίας και προϊόντα τεχνολογίας), ενώ από τα τέλη της δεκαετίας του '70, ιδιαίτερα τη δεκαετία 2000-2010, σημειώθηκε μετατόπιση σ' έναν άκρατο υπερκαταναλωτισμό και απομίμηση ξένων προτύπων, τα οποία σε σημαντικό βαθμό υποκατέστησαν την όποια παραγωγή εγχώριων προϊόντων επιδεινώνοντας με αυτόν

τον τρόπο ακόμη περισσότερο τα ελλείμματα και τα χρέη των νοικοκυριών (Κορρές et al., 2013).

Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 τα σχετικά οικονομικά στοιχεία έδειξαν μια σημαντική αύξηση και ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας (Pirounakis, 1997), ενώ τις τελευταίες τρεις δεκαετίες παρατηρήθηκε μια ανοδική τάση των συνολικών δαπανών. Το δημόσιο χρέος αυξήθηκε από 11,8% το 1960 σε πάνω από 142% το 2010. Ο υψηλός δανεισμός από την κυβέρνηση έσπρωξε ανοδικά τα επιτόκια δανεισμού με τον εκτοπισμό των ιδιωτικών επενδύσεων, καθώς αυξήθηκε το κόστος του χρήματος. Ο δανεισμός είχε μια κατεύθυνση καταναλωτικής φύσεως παρά επενδυτικής. Η σταθερή μείωση των δημόσιων και ιδιωτικών επενδύσεων θεωρήθηκε ως ένας από τους σημαντικότερους παράγοντες που είχαν τη δυνατότητα να επηρεάσουν αρνητικά την αναπτυξιακή διαδικασία, δημιουργώντας ένα φαινόμενο «φαύλου κύκλου».

Η Ελλάδα, εξαιτίας της οικονομικής κρίσης που ξεκίνησε το 2007, αντιμετώπισε το μεγαλύτερο πρόβλημα σε σχέση με οποιαδήποτε άλλη ευρωπαϊκή χώρα. Η ιστορία της ελληνικής κρίσης ξεκινάει με τις διαρροές για το απροσδόκητα υψηλό δημοσιονομικό έλλειμμα της χώρας το φθινόπωρο του 2009. Προσπάθεια δεκαπέντε χρόνων συνεχούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας χάθηκαν μονομιάς και το κλίμα αντιστράφηκε. Στους ενήλικες, η ανεργία αυξήθηκε από 6,6% τον Μάιο του 2008 σε 16,6% τον Μάιο του 2011 (η ανεργία των νέων αυξήθηκε από 18,6% σε 40,1%) (ELSTAT, 2011). Το χρέος αυξήθηκε από το 105,4% στο 142,8% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (Α.Ε.Π. από 239,4 δισ. Ευρώ σε 328,6 δισ. Ευρώ) μεταξύ 2007 και 2010 σε σύγκριση με τη μέση μεταβολή στην Ε.Ε. των 15 (οι 15

χώρες που ήταν μέλη της Ε.Ε. πριν από την 1η Μαΐου 2004) από 66,2% σε 85,1% του Α.Ε.Π., ταυτόχρονα (6,0 τρισεκατομμύρια ευρώ σε 7,8 τρισεκατομμύρια ευρώ) (Eurostat, 2011). Όπως αποδείχθηκε, το έλλειμμα του 2009 θα φθάσει σε ένα εξαιρετικά υψηλό 15,8% του Α.Ε.Π.. Σε μια εποχή που η παγκόσμια οικονομία εξακολουθούσε να κλονίζεται από την οικονομική κρίση, τα νέα αυτά, σε συνδυασμό με τα μακροχρόνια εθνικά προβλήματα - υψηλό δημόσιο χρέος (300 δισεκατομμύρια ή 129% του Α.Ε.Π. στο τέλος του 2009) και χαμηλή ανταγωνιστικότητα (έλλειμμα 14,7% το 2008) - αποδείχτηκε αρκετό για την εξάλειψη των ήδη ασταθών και προβληματικών χρηματοπιστωτικών αγορών.

Στην Ελλάδα, οι επιλογές που υπήρχαν ήταν περιορισμένες, καθώς η κυβέρνηση απέκλεισε την πιθανότητα αποχώρησης από τη ζώνη του ευρώ, απορρίπτοντας έτσι μια από τις πιο κοινές λύσεις σε τέτοιες περιπτώσεις: την υποτίμηση. Για να χρηματοδοτήσει τα χρέη της, η Ελλάδα αναγκάστηκε να δανειστεί 110 δισεκατομμύρια ευρώ από τους εταίρους του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) και της Ευρωζώνης, υπό εξαιρετικά αυστηρές συνθήκες, που συνεπάγονταν και τη δραστική μείωση των κρατικών δαπανών. Ενώ κάποιες άλλες ευρωπαϊκές χώρες (π.χ. Γαλλία, Γερμανία) έδειξαν σαφή σημεία οικονομικής ανάκαμψης, η κρίση εξακολούθησε να εξελίσσεται στην Ελλάδα, με την βιομηχανική παραγωγή να αποδυναμώνεται ακόμη περισσότερο και να μειώνεται κατά 8% το 2010 (Kentigelenis A. et al, 2011).

Τα πράγματα για την Ελλάδα δεν εξελίχθηκαν με θετικό τρόπο και σύμφωνα με τη συμφωνία που είχε υπογραφεί με την Τρόικα, δηλαδή το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

(ΕΚΤ). Το μεγάλο φάσμα και η ταχύτητα των διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων συνέβαλαν στην εντατικότερη χρήση των κρατικών πόρων. Οι σταθερά κακές επιδόσεις του κράτους (ακόμη και πριν την κρίση) στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή μεταρρυθμίσεων περιορίστηκαν ακόμη περισσότερο από επιθετικές πολιτικές δημοσιονομικής προσαρμογής, οι οποίες μείωσαν τον προϋπολογισμό των κυβερνητικών υπηρεσιών και οδήγησαν πολλούς δημόσιους υπαλλήλους στην πρόωρη συνταξιοδότηση, με συνέπεια το ίδιο το κράτος να αναγκάζεται να λειτουργεί σε δυσμενείς συνθήκες έλλειψης προσωπικού.

Παράλληλα, αυτή η ίδια επιθετική δημοσιονομική προσαρμογή ήταν που οδήγησε την ελληνική οικονομία σε ακόμη πιο βαθιά ύφεση, η οποία με τη σειρά της υπονόμωσε τις προσπάθειες δημοσιονομικής εξυγίανσης της κυβέρνησης, καθώς τα φορολογικά έσοδα μειώθηκαν, ενώ αυξήθηκαν οι δαπάνες κοινωνικής μέριμνας, ιδιαίτερα αυτές που σχετίζονται με τα επιδόματα ανεργίας. Προκειμένου να καλύψει τους δημοσιονομικούς στόχους, η κυβέρνηση αναγκάστηκε εκ νέου να επιβάλει και άλλα μέτρα λιτότητας, τα οποία αύξησαν περαιτέρω την ύφεση, υποσκάπτοντας ακόμη περισσότερο την προσπάθεια μείωσης του ελλείμματος. Αυτός ο φαύλος κύκλος οδήγησε τη χώρα σε μια μεγάλη και απότομη πτωτική οικονομική πορεία.

Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή η πολιτική εφαρμόστηκε σε μια εποχή που η πίστωση είχε ήδη περιορισθεί από την ελληνική οικονομία. Το ελληνικό τραπεζικό σύστημα αποσυνδεδεμένο από τη διεθνή διατραπεζική αγορά και έχοντας χάσει καταθέσεις περίπου 80 δισ. ευρώ το 2010-2012 δεν μπόρεσε να προσφέρει την απαραίτητη ρευστότητα στην οικονομία. Αυτό μεγέθυνε τις πιέσεις για τις επιχειρήσεις που στερούνται ρευστότητας, επιδεινώνοντας περαιτέρω την εγχώρια οικονομία.

Παρά τις πρώτες προσδοκίες μιας γρήγορης επίλυσης της κρίσης και μιας επιστροφής στις αγορές ήδη από το 2013, κατέστη σαφές ότι η κρίση θα ήταν μακροπρόθεσμη και η χώρα εισέρχονταν σταδιακά σε βαθιά ύφεση. Κατά συνέπεια, η Τρόικα δέχθηκε την ανάγκη για δεύτερη συμφωνία διάσωσης με πρόσθετους πόρους, καθώς και μείωση του ελληνικού χρέους σε βιώσιμα επίπεδα. Το αποτέλεσμα ήταν μια συμφωνία ύψους 130 δισ. ευρώ τον Φεβρουάριο του 2012, που περιελάμβανε και την αναδιάρθρωση του χρέους (γνωστή ως *Συμμετοχή του Ιδιωτικού Τομέα*). Αυτή μείωσε το ελληνικό χρέος που βρίσκονταν σε ιδιωτικά χέρια κατά 106 δισ. ευρώ, ενώ επέκτεινε την αποπληρωμή του σ' έναν χρονικό ορίζοντα τριάντα (30) ετών.

Η νέα συμφωνία, ωστόσο, συνοδεύτηκε από ένα νέο Μνημόνιο, που επέβαλε ένα νέο γύρο μέτρων λιτότητας, συμπεριλαμβανομένης της κατάργησης των περισσότερων φοροαπαλλαγών, έναν νέο γύρο περικοπών μισθών, συντάξεων και επιδομάτων, καθώς και περισσότερες περικοπές σε πολλούς τομείς των δημόσιων δαπανών. Επίσης, ο κατώτατος μισθός μειώθηκε κατά 22% και επιπλέον 10% για τους νέους έως 25 ετών. Η δέσμη των παρεμβάσεων λιτότητας συμφωνήθηκε τελικά σε 13,5 δισεκατομμύρια ευρώ για την περίοδο 2013-2014, εκ των οποίων 9,4 δισεκατομμύρια σχεδιάστηκαν για το 2013.

Και πάλι όμως η κρίση δεν κατάφερε να αντιμετωπιστεί. Χάθηκε πολύτιμος χρόνος και ενέργεια. Σαρωτικές ήταν οι μεταρρυθμιστικές αλλαγές που έπρεπε να γίνουν και αφορούσαν τόσο το ασφαλιστικό και προνοιακό σύστημα της χώρας, όσο και το εργασιακό. Οι Θεσμοί έκαναν σαφές ότι εντός ασφυκτικά δεσμευτικών χρονοδιαγραμμάτων, η κυβέρνηση έπρεπε να προχωρήσει σε στοχευμένες δράσεις προκειμένου να ικανοποιηθεί μια σειρά από δεσμεύσεις που ήταν απόρροια του 3ου

Μνημονίου, το οποίο υπογράφηκε το καλοκαίρι του 2015. Τα πράγματα έγιναν ακόμη πιο δύσκολα με την επιβολή των capital controls, περιορισμών που κρίθηκαν απαραίτητοι για την αποφυγή δημιουργίας πανικού και την ασφάλεια των τραπεζών.

Ο Horton (2011) αναρωτήθηκε αν υπήρξε κάποιος που να ανησύχησε για την επίδραση της οικονομικής κρίσης στην υγεία (ψυχική και σωματική), καθώς και στην υγειονομική περίθαλψη γενικότερα στην Ελλάδα, δεδομένων των δυσμενών επιπτώσεων της προηγούμενης ύφεσης στην υγεία. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι άνθρωποι δυσκολεύονταν να επισκεφθούν ακόμη και γενικούς ιατρούς των δημόσιων νοσοκομείων, σημειώθηκε αύξηση των εισαγωγών στα δημόσια νοσοκομεία κατά 24% το 2010 σε σύγκριση με το 2009 και κατά 8% το πρώτο εξάμηνο του 2011 σε σύγκριση με την ίδια περίοδο το 2010 (Kentikelenis A. et al, 2011). Οι πάροχοι ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας, αν και είναι μικρό ποσοστό σε σύγκριση με τους δημόσιους παρόχους, έχουν επίσης πληγεί από την πιεστική πίεση στους προσωπικούς προϋπολογισμούς και έχουν υποστεί σημαντικές ζημιές από την έναρξη της κρίσης και ως 25-30% των εισαγωγών σε ιδιωτικά νοσοκομεία (ELSTAT, 2010).

Υπάρχουν λοιπόν στοιχεία που υποδεικνύουν μια τάση επιδείνωσης στον τομέα της υγείας, ιδιαίτερα στις ευπαθείς ομάδες πληθυσμού. Παρατηρείται μια σημαντική αύξηση στον επιπολασμό των ατόμων που αναφέρουν ότι η υγεία τους ήταν "κακή" ή "πολύ κακή". Οι αυτοκτονίες αυξήθηκαν κατά 17% το 2009 σε σχέση με το 2007, ενώ ανεπίσημα στοιχεία που κοινοποιήθηκαν στο κοινοβούλιο ανέφεραν αύξηση κατά 25% το 2010 σε σύγκριση με το 2009 (Avgenakis E., 2011). Η εθνική τηλεφωνική γραμμή βοήθειας για αυτοκτονίες ανέφερε ότι το 25% των καλούντων αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες (Katsadoros D. et al., 2011), ενώ οι εκθέσεις

στα μέσα μαζικής ενημέρωσης δείχνουν ότι η αποπληρωμή των χρεών μπορεί να είναι ένας βασικός παράγοντας αύξησης της αυτοκτονίας. Η βία έχει επίσης αυξηθεί και οι ανθρωποκτονίες και οι κλοπές σχεδόν διπλασιάστηκαν μεταξύ 2007 και 2009 (Carassava A., 2011).

Ένας άλλος δείκτης των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες είναι η αυξημένη χρήση υπηρεσιών που παρέχονται από μη κυβερνητικές οργανώσεις (Μ.Κ.Ο). Μέχρι πρόσφατα, οι φορείς αυτοί αφορούσαν κυρίως μετανάστες, αλλά στελέχη των *Γιατρών του Κόσμου* στην Ελλάδα εκτιμούν ότι το ποσοστό των Ελλήνων που αναζητούν ιατρική βοήθεια μέσω τέτοιων δομών αυξήθηκε από 3-4% πριν από την κρίση σε περίπου 30%. Οι απλοί άνθρωποι φαίνεται να πληρώνουν το υψηλότερο τίμημα: κινδυνεύουν να χάσουν την πρόσβαση στις υπηρεσίες υγείας. Υπάρχει, συνεπώς, ανάγκη μεγαλύτερης ευαισθησίας όσον αφορά την υγεία και την υγειονομική περίθαλψη, δεδομένου ότι είναι απαραίτητο να διασφαλιστεί πως η ελληνική κρίση δεν θα υπονομεύσει την απόλυτη πηγή του πλούτου της χώρας, που δεν είναι άλλη από τους ανθρώπους της.

3. Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη της Φτώχειας και του Κοινωνικού αποκλεισμού

3.1. Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη της Φτώχειας

Πολλοί πιστεύουν ότι η ύφεση και οι συντηρητικές κυβερνητικές πολιτικές οδήγησαν στην αύξηση της φτώχειας (Atkinson A.B., 1987). Έχουν αναπτυχθεί διάφορες προσεγγίσεις για τη μέτρηση και την ανάλυση της φτώχειας. Κάθε προσέγγιση υιοθετεί έναν διαφορετικό ορισμό, ο καθένας από τον οποίο έχει πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα. Υπάρχουν τρία βασικά ζητήματα στα οποία βασίζονται αυτές οι διαφορετικές προσεγγίσεις. Το πρώτο αφορά το εάν πρέπει να καθορίσουμε τη φτώχεια σε απόλυτους ή σχετικούς όρους.

Ο ορισμός της φτώχειας σε απόλυτους όρους είναι ουσιαστικά ένα «όριο επιβίωσης» - το ελάχιστο επίπεδο πόρων που ένα μέλος της κοινωνίας πρέπει να καλύψει ένα σύνολο βασικών αναγκών και ως εκ τούτου δεν μετράται σε σχέση με το επίπεδο ευημερίας ή οικονομικής ανάπτυξης μιας κοινωνίας. Σύμφωνα με τον ορισμό των Ηνωμένων Εθνών, η απόλυτη φτώχεια είναι «μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από ακραία στέρηση ειδών που είναι βασικές ανθρώπινες ανάγκες, όπως τρόφιμα, ασφαλές πόσιμο νερό, αποχέτευση, υγεία, καταφύγιο, εκπαίδευση και πληροφόρηση. πρόσβαση στις υπηρεσίες» (UN 1995). Η σχετική θεώρηση της φτώχειας, από την άλλη πλευρά, συνδέει την κατάσταση της φτώχειας με το γενικό επίπεδο ευημερίας σε μια κοινωνία και, συνεπώς, συνδέεται στενά με την ιδέα της ανισότητας. Με άλλα λόγια, η φτώχεια μπορεί να θεωρηθεί ως μία κατάσταση «μη ευημερίας» έχοντας

πολλές διασυνδέσεις μεταξύ της σύγχρονης θεωρίας για τη μέτρηση της ανισότητας και της ανάλυσης της φτώχειας (Cowell, 2002).

Υπάρχουν τρία κύρια λογικά βήματα για τη μέτρηση της φτώχειας. Το πρώτο βήμα είναι η βασική διχοτόμηση του πληθυσμού σε φτωχούς και σε μη φτωχούς. Κάποιος θα μπορούσε να υποθέσει ότι ο πληθυσμός είναι τακτοποιημένος σύμφωνα με ένα ή περισσότερα παρατηρήσιμα ατομικά χαρακτηριστικά, για παράδειγμα την οικονομική κατάσταση, τα οποία θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν διάφορους προκαθορισμένους δείκτες πόρων και αναγκών. Χρειάζεται να υπάρχει σαφήνεια σχετικά με τις οικονομικές ή κοινωνικές νόρμες που διαχωρίζουν τις δύο ομάδες. Το δεύτερο βήμα αφορά τον τρόπο με τον οποίο τα άτομα θα αναγνωρίζονται ως φτωχά ή μη. Τέλος, ο τρόπος με τον οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθούν οι πληροφορίες σχετικά με την κατανομή του εισοδήματος των φτωχών, ίσως για να παράγει κάποιο είδος συνολικού δείκτη (Cowell, 2002). Εναλλακτικά, κάποιος θα μπορούσε να θεσπίσει ένα οικονομικό μοντέλο για τους καθοριστικούς παράγοντες της φτώχειας, από το οποίο θα προέκυπταν τα εισοδήματα ή οι δαπάνες που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα κριτήρια φτώχειας (Atkinson 1995, Orshansky 1965, Townsend 1979, Sen 1983, 1985).

Η μελέτη αυτή θα χρησιμοποιήσει τη σχετική προσέγγιση για τον ορισμό και τη μέτρηση της φτώχειας. Οι λόγοι είναι οι εξής: καταρχάς, η εγγενής δυσκολία προσέγγισης της απόλυτης φτώχειας ώστε να καθοριστεί ένα όριο επιβίωσης που ισχύει για διαφορετικούς ανθρώπους και κοινωνίες με την πάροδο του χρόνου και, δεύτερον, το ότι η σχετική προσέγγιση έγινε σταδιακά αποδεκτή ως η καταλληλότερη για τη μέτρηση της φτώχειας στις ανεπτυγμένες χώρες (Atkinson 1998, Ευρωπαϊκή

Επιτροπή και Ευρωπαϊκό Συμβούλιο 2004). Στις χώρες αυτές ο ορισμός της φτώχειας είναι πιο σημαντικός σε σχέση με ένα μέτρο της «μέσης» ευημερίας της κοινωνίας (Runciman 1966, Townsend 1979). Από την μία πλευρά, τα μέτρα απόλυτης φτώχειας εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται για τις υπανάπτυκτες χώρες. Το κύριο μέτρο είναι το όριο της Παγκόσμιας Τράπεζας για ημερήσιο εισόδημα 1,90 δολαρίων.

Το δεύτερο ζήτημα που διχάζει τους ερευνητές είναι το εάν πρέπει να προσεγγιστεί η φτώχεια και να μετρηθεί αντικειμενικά ή υποκειμενικά. Η αντικειμενική φτώχεια ορίζεται ως η έλλειψη επαρκούς εισοδήματος και, επομένως, επαρκούς κατανάλωσης και πλούτου. Σε αυτή την περίπτωση, για να μετρήσουμε τη φτώχεια, πρέπει να χρησιμοποιήσουμε μια μεταβλητή ώστε να καθορίσουμε το επίπεδο της ατομικής ευημερίας. Στη βιβλιογραφία αυτή η μεταβλητή είναι είτε εισόδημα, είτε κατανάλωση. Είναι, επίσης, απαραίτητο να καθοριστεί το επίπεδο εισοδήματος ή κατανάλωσης βάσει του οποίου ένα άτομο θεωρείται φτωχό. Με βάση αυτά τα βήματα μπορούν να υπολογιστούν διάφοροι δείκτες φτώχειας.

Σύμφωνα με την υποκειμενική προσέγγιση της φτώχειας, από την άλλη πλευρά, το βιοτικό επίπεδο κάθε νοικοκυριού καθορίζεται από τις αντιλήψεις και τις απόψεις των μελών του για το βιοτικό επίπεδο και την ευημερία τους. Επομένως, τα νοικοκυριά πρέπει να πραγματοποιούν έρευνες στις οποίες τα μέλη τους παρέχουν την εκτίμησή τους για το κατά πόσο καλύπτουν τις βασικές ανάγκες τους με το εισόδημα που διαθέτουν κατά τη στιγμή της έρευνας ή / και καθορίζουν το επίπεδο εισοδήματος που θεωρούν επαρκές για την κάλυψη αυτών των αναγκών.

Όπως υποδεικνύει η βιβλιογραφία, η υποκειμενική προσέγγιση της φτώχειας επιτυγχάνεται με τη χρήση ποικίλων μεθόδων, όπως η σειρά Leyden Poverty Line

(LPL), η υποκειμενική γραμμή φτώχειας (SPL) και το Κέντρο για την Κοινωνική Πολιτική για την Κοινωνική Πολιτική (CSP) του Πανεπιστημίου της Αμβέρσας.

Τέλος, το τρίτο σημαντικό ζήτημα είναι το εάν προσδιορίζουμε τη φτώχεια ως μονοδιάστατο φαινόμενο (συνήθως νομισματικό) ή πολυδιάστατο. Σε πολλές περιπτώσεις το πρόβλημα της ανάλυσης των κατανομών του εισοδήματος είναι ουσιαστικά πολυπαραγοντικό και όχι μονοφασικό. Το ζήτημα είναι αρκετά περίπλοκο καθώς θα πρέπει να ληφθεί υπόψη αν η αλληλεπίδραση μεταξύ των μεταβλητών ερμηνευτεί ως αμοιβαία σχέση μεταξύ εισοδηματικών και μη εισοδηματικών ατομικών χαρακτηριστικών ή ως πολλαπλές συνιστώσες του εισοδήματος που εμπλέκονται στην πολυδιάστατη γενίκευση της καμπύλης Lorenz και των σχετικών (Atkinson and Bourguignon 1982, Cowell 1985, Kolm 1977). Με βάση την πολυδιάστατη προσέγγιση, τα μέλη κάθε νοικοκυριού θα πρέπει να καθορίσουν το βαθμό κάλυψης ορισμένων βασικών αναγκών. Επομένως, με αυτήν την προσέγγιση, το αντιπροσωπευτικό μέτρο μέτρησης δεν είναι το εισόδημα. Άρα, το φαινόμενο της φτώχειας καθορίζεται από πιο σύνθετους ποιοτικούς όρους και όχι μόνο από χρήματα.

Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η "πολυδιάστατη" προσέγγιση παρέχει μια καλύτερη αξιολόγηση του βαθμού στον οποίο το νοικοκυριό μπορεί να εξασφαλίσει αξιοπρεπή διαβίωση. Αντίθετα, η μονοδιάστατη προσέγγιση μπορεί να μας δώσει πληροφορίες για το εισόδημα και τη θέση των νοικοκυριών στην κατανομή του εισοδήματος, αλλά όχι για το κατά πόσον το διαθέσιμο εισόδημά τους επαρκεί για ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο. Επίσης, η «πολυδιάστατη» προσέγγιση περιλαμβάνει την ανάλυση δεδομένων που δεν σχετίζονται με το δηλωμένο

εισόδημα, αλλά συνδέονται άμεσα με τα δεδομένα για το βιοτικό επίπεδο. Αυτά τα δεδομένα μπορεί να προέρχονται από εισόδημα που δεν έχει δηλωθεί ή εισόδημα από μη νόμιμες δραστηριότητες. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της φοροδιαφυγής και να διαφανεί μια ολοκληρωμένη εικόνα του επιπέδου ή της ποιότητας των συνθηκών διαβίωσης.

Η έννοια της φτώχειας με όρους επιβίωσης δεν είναι κάτι πρωτότυπο ή νέο. Συναντάται ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη, όπου φτωχοποιημένη ζωή είναι εκείνη που κάποιος δεν έχει την ελευθερία να επιλέξει εκείνες τις δραστηριότητες που επιθυμεί.

Η φτώχεια είναι ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο το οποίο, όπως επεσήμανε η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, «αποτελείται από ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία». Η ποσοτική διάσταση της φτώχειας αναφέρεται στην οικονομική κατάσταση που χαρακτηρίζεται από την απουσία ικανοποιητικών πόρων για την κάλυψη των βασικών ανθρώπινων αναγκών (π.χ. φυσιολογικές ανάγκες, ανάγκες ασφάλειας και αυτοπραγμάτωσης). Ωστόσο, η έννοια των βασικών αναγκών μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το άτομο, την κοινωνία και τον χρόνο κατά τον οποίο εξετάζεται. Η ποιοτική διάσταση της φτώχειας αναφέρεται στην αδυναμία του ατόμου να αποκτήσει πρόσβαση στις βασικές κοινωνικές, πολιτικές και επαγγελματικές ευκαιρίες και ευκαιρίες μιας δεδομένης κοινωνίας σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο.

Ο Peter Townsend χαρακτήρισε το φαινόμενο της φτώχειας ως εξής: «Η φτώχεια δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή με όρους επιβίωσης, αλλά υπό το πρίσμα των δυνατοτήτων των ατόμων να συμμετέχουν στη συνήθη κοινωνική ζωή· θεωρεί ότι τα

άτομα, οι οικογένειες και οι ομάδες βρίσκονται σε κατάσταση όταν οι πόροι τους είναι πολύ χαμηλοί στους πόρους του μέσου πολίτη ή της μέσης οικογένειας, έτσι ουσιαστικά αποκλείονται από τον συνήθη τρόπο ζωής και τα συνηθισμένα έθιμα και δραστηριότητες» (Townsend, 2002: 32).

Η απόλυτη φτώχεια ορίστηκε ως εξής: «Ο υψηλός βαθμός στέρησης, ώστε να μην μπορούν να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες όπως στέρηση τροφίμων, ασφαλούς πόσιμου νερού, στέγης, αποχέτευσης και άλλων υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, υπηρεσιών υγείας, εκπαίδευσης και πληροφόρησης. Αυτή η κατάσταση εξαρτάται από το εισόδημα αλλά και από την πρόσβαση σε υπηρεσίες» (Ηνωμένα Έθνη, 1995).

Η «σχετική φτώχεια» σχετίζεται με την κατάσταση των ατόμων σε μια κοινωνία και ορίζεται για μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο σε άμεση σχέση με τις ανάγκες που δημιουργούνται μέσα σε μια κοινωνία. Αναφέρεται σε νοικοκυριά των οποίων το βιοτικό επίπεδο είναι τόσο μακριά από το γενικό βιοτικό επίπεδο της κοινωνίας όπου οι άνθρωποι ασκούν καθημερινές συνήθειες δραστηριότητες. Για την ερμηνεία της σχετικής φτώχειας οι στατιστικές και οικονομετρικές αξιολογήσεις μας δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο της οικονομικής ανάπτυξης και του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Με αυτό τον τρόπο προηγούμενες αναλύσεις διερεύνησαν τον αντίκτυπο αυτών των παραγόντων στη φτώχεια σε μακροοικονομικό επίπεδο στις αναπτυγμένες χώρες της Ε.Ε. και του ΟΟΣΑ (Moller et al., 2003, Brady, 2003, 2005, Caminada et al., 2011).

Γιατί ωστόσο, να υιοθετηθεί μια αξιωματική προσέγγιση; Κάποιοι σταθεροί δείκτες ανισότητας δεν παρέχουν ικανοποιητικές απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι η φτώχεια;». Ο Sen (1976), ο «πατέρας» της αξιωματικής προσέγγισης στο θέμα αυτό,

εξέφρασε την άποψη ότι η «καταγραφή των ατόμων» για τη μέτρηση της φτώχειας είναι παραπλανητική ή και άστοχη, και ότι αυτό που πραγματικά θα έπρεπε κάποιος να κάνει -όπως στην περίπτωση της ανισότητας- είναι να καθορίσει εκ των προτέρων μια λίστα των ιδιοτήτων που θα χαρακτηρίζουν τη φτώχεια.

Ο Amartya Sen, εισάγει στην έννοια της φτώχειας την έννοια της δυνατότητας. Πιστεύει ότι η έλλειψη εισοδήματος ισοδυναμεί με την έλλειψη ευκαιριών για ένα άτομο να αποκτήσει εισόδημα ή να συμμετάσχει σε δραστηριότητες που θα του προσφέρουν ευκαιρίες για κοινωνική ένταξη. Μόλις τα κριτήρια κατανομής του πληθυσμού καθοριστούν τότε οποιαδήποτε μορφή φτώχειας να προσδιοριστεί και να υπάρχει επίλυση στο πρόβλημα ταυτοποίησης (Sen, 1979).

Η γενική φτώχεια χαρακτηρίζεται από τα εξής: έλλειψη εισοδήματος και παραγωγικών πόρων για την εξασφάλιση βιώσιμου βιοτικού επιπέδου, όπως η πείνα και η κακή διατροφή, η κακή υγεία, η περιορισμένη πρόσβαση ή η έλλειψη πρόσβασης στην εκπαίδευση και άλλες βασικές υπηρεσίες. Ο υψηλός βαθμός νοσηρότητας και θνησιμότητας, η έλλειψη στέγασης ή οι ανεπαρκείς συνθήκες στέγασης. Επιπλέον, η γενική φτώχεια περιλαμβάνει το επικίνδυνο περιβάλλον, τις κοινωνικές διακρίσεις και τον αποκλεισμό. Χαρακτηρίζεται από έλλειψη συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή.

Επιπλέον, υπάρχει ως μαζική φτώχεια σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες και ως θύλακες της φτώχειας στον πλούτο των ανεπτυγμένων χωρών. Επίσης, ως απώλεια των αναγκαίων πόρων διαβίωσης λόγω της οικονομικής ύφεσης και ως απότομη μετάβαση στη φτώχεια ένεκα καταστροφής ή σύγκρουσης. Χαρακτηρίζεται ως η φτώχεια των χαμηλά αμειβόμενων εργαζομένων, καθώς και ως μια κατάσταση

πλήρους αποστέρησης, που αντιμετωπίζουν άτομα τα οποία δεν έχουν ένα ισχυρό οικογενειακό υποστηρικτικό δίκτυο και δεν καλύπτονται από τις υπάρχουσες οργανωμένες και σταθερές σχέσεις που ικανοποιούν βασικές ανάγκες δημιουργώντας παράλληλα και την ανάλογη ασπίδα προστασίας.

Τέλος, η φτώχεια, σύμφωνα με μια άλλη μελέτη (Paugam, 2005), χωρίζεται σε δύο τύπους: την κοινωνική φτώχεια, που αναπτύσσεται με την πάροδο του χρόνου σε όλες τις κοινωνίες, και την περιθωριακή φτώχεια των προηγμένων βιομηχανικών κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένου του αυξανόμενου αριθμού εργαζομένων λόγω της τεχνολογικής ανάπτυξης και παγκοσμιοποίησης.

3.2. Ορισμοί και προσεγγίσεις στη μελέτη του Κοινωνικού Αποκλεισμού

Ο *κοινωνικός αποκλεισμός* είναι ένας αμφισβητούμενος όρος. Είναι το αντίθετο της *κοινωνικής ενσωμάτωσης*, η οποία αντικατοπτρίζει το να είσαι μέλος της κοινωνίας. Αναφέρεται στην αδυναμία των ατόμων να συμμετέχουν σε βασικές οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες της κοινωνίας στην οποία ζουν. Σε πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με τις προδιαγραφές μιας στοχοθετημένης κοινωνικοοικονομικής μελέτης περιγράφεται ως «αποσύνθεση και κατακερματισμός των κοινωνικών σχέσεων και ως εκ τούτου, απώλεια της κοινωνικής συνοχής» (Satya R. Chakravarty & Claudio Zoli, 2009). Η ύφεση στην κοινωνική ενσωμάτωση είναι πιο έντονη στους οικονομικά αδύναμους. Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι γενικά υποφέρουν σε θέματα εκπαίδευσης, εργασίας, στέγασης, δυνατότητας πρόσβασης σε βασικά κοινωνικά συστήματα (Teraji S., 2011).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός μέσα από την σφαίρα των οικονομικών – ουσιαστικά πρόκειται για «οικονομικό αποκλεισμό» – αναφέρεται στην αποτυχία του τραπεζικού συστήματος να προσφέρει μια ευρεία κλίμακα αποταμιευτικών και χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, με ανταγωνιστικές τιμές για όλα τα νοικοκυριά ή/και τις επιχειρήσεις. Ο συστηματικός αποκλεισμός νοικοκυριών ή/και επιχειρήσεων από την «οικονομική ιθαγένεια» –στη βάση της φυλής ή της εθνικότητας, της γεωγραφικής περιοχής, του φύλου κ.λπ.– θέτει σε κίνδυνο την δυνατότητα πλήρους συμμετοχής τους στην οικονομία και τη συγκέντρωση του πλούτου (Dymski, 2005).

Ο Paugam (1993), αναφερόμενος στον *κοινωνικό αποκλεισμό*, ή *κοινωνικό διαχωρισμό* κατά τον Castel (1995), ανέφερε ότι πρόκειται για την ρήξη στη σχέση ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Αντιμετωπίζεται δηλαδή ως μια αποτυχία του κράτους να προστατεύσει την κοινωνική συνοχή. Οι Αγγλοσάξονες από την άλλη πλευρά αντιμετωπίζουν την κοινωνική ενσωμάτωση περισσότερο με όρους ελεύθερης επιλογής μεταξύ ατόμων παρά μεταξύ ατόμων και κοινωνίας. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δίνει έμφαση στην ιδέα ότι κάθε πολίτης έχει δικαίωμα σε ένα βασικό επίπεδο διαβίωσης και συμμετοχής σε σημαντικούς κοινωνικούς και λειτουργικούς θεσμούς, όπως εργασία, στέγαση, υγεία, εκπαίδευση κ.λπ. Στην περίπτωση που οι πολίτες αδυνατούν να εξασφαλίσουν αυτά τα κοινωνικά δικαιώματα, τότε μιλάμε για κοινωνικό αποκλεισμό (Bhalla A., Lapeyre F., 1997).

Επομένως, η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού συνδέεται με τις έννοιες της σχετικής φτώχειας και της πολυδιάστατης φτώχειας. Σε αυτό το πλαίσιο, η έννοια της φτώχειας συνδέεται με την έννοια της «στέρξης» ενός αριθμού υπηρεσιών και αγαθών και η δυνατότητα πρόσβασης σε αυτά προσδιορίζει την επίτευξη ή μη

γενικής ευημερίας (Kahneman et al., 1999, Alesina et al. 2004, Stiglitz et al., 2009, ΟΟΣΑ 2011).

Συχνά, τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση του επιπέδου ευημερίας είναι μη χρηματικά και αναφέρονται στις συνθήκες που επηρεάζουν την επάρκεια των ατόμων να επιτύχουν τόσο ένα αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο όσο και μια προσδοκία και προοπτική για το μέλλον. Αυτή η προσέγγιση της θέσης των ατόμων σε μια κοινωνία συνδέεται με τη θεωρία των δυνατοτήτων και των λειτουργιών του Sen (1985), που συνδέει τη φτώχεια και τη στέρηση με την ικανότητα των ατόμων να επιτύχουν κάποιες από τις βασικές συνθήκες διαβίωσης, όπως για παράδειγμα η πρόσβαση στην εκπαίδευση . Με αυτή την έννοια, η φτώχεια θεωρείται ως στέρηση τέτοιων δυνατοτήτων.

Στο πλαίσιο του αναδιανεμητικού λόγου (RED), ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφεται ως: «μια σύντομη περιγραφή του τι μπορεί να συμβεί όταν τα άτομα ή οι περιφέρειες υποφέρουν από μια σειρά αλληλένδετων προβλημάτων όπως η ανεργία, οι ελλείψεις δεξιοτήτων, τα χαμηλά εισοδήματα, οι κακές συνθήκες διαβίωσης, περιβάλλον υψηλής εγκληματικότητας, κακή υγεία και μια σπασμένη οικογένεια» (SEU, 1997).

Ένας άλλος πιθανός ορισμός είναι «η αδυναμία συμμετοχής στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή, αποξένωση και απομάκρυνση από τη σπονδυλική στήλη της κοινωνίας» (Duffy, 1995).

Ταυτόχρονα, σύμφωνα με τον Walker & Walker (1997: 8), ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι «η δυναμική διαδικασία αποκοπής από όλα τα κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά

και πολιτιστικά συστήματα που καθορίζουν την ενσωμάτωση του ατόμου στην κοινωνία».

Σε όλα τα παραπάνω σενάρια, ο κοινωνικός αποκλεισμός φαίνεται να είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο (πολυπαραγοντική προσέγγιση), με ξεχωριστό διαχωρισμό: διανεμητικό (υλικό), σχεσιακό (συμμετοχικό), μακροπρόθεσμο. Συνδέεται με τη φτώχεια και, πάνω απ' όλα, με εκείνες τις πτυχές που την αντιμετωπίζουν ως κάτι βαθύτερο από το χαμηλό εισόδημα και τη συνδέουν με τις πολλαπλές διαστάσεις της στέρησης.

Σύμφωνα με τον Le Grand, ένα άτομο αποκλείεται κοινωνικά όταν: α) είναι κάτοικος μιας περιοχής, (β) για λόγους ανεξάρτητους από τον έλεγχό του δεν μπορεί να συμμετέχει στις συνήθεις δραστηριότητες αυτής της κοινωνίας, αν και (γ) θα ήθελε να συμμετάσχει.

Ο Bary (1998) διεύρυνε τον παραπάνω ορισμό, υποστηρίζοντας ότι, αν και ορισμένα άτομα ή ομάδες συνειδητά δεν συμμετέχουν, η απόφαση αυτή αποτελεί συνέπεια μιας λανθασμένης εντύπωσης ότι η συμμετοχή τους δεν θα εκτιμηθεί. Επομένως, ο κοινωνικός αποκλεισμός υπάρχει μόνο όταν η κοινωνία στο σύνολό της αρνείται πραγματικά τη συμμετοχή της.

Ο Atkinson (1998) θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένας πολυδιάστατος όρος που περιέχει πολύ περισσότερες πτυχές από μια απλή οικονομική άποψη. Σχετίζεται τόσο με την πολυδιάστατη φτώχεια όσο και με την ανισότητα, αλλά δεν πρέπει να ταυτίζεται με καμία από τις δύο έννοιες (Atkinson, 1998). Η πολυδιάστατη φτώχεια αλλά και ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ζητήματα έλλειψης ικανοτήτων,

τόσο από την άποψη των ελλειμμάτων των χαρακτηριστικών από αντίστοιχα όρια, όσο και από άποψη της αδυναμίας να συμμετάσχουν. Αφετέρου, η πολυδιάστατη ανισότητα αφορά σε διασπορές διαφορετικών χαρακτηριστικών των ατόμων. Ο Atkinson (1998) υποστήριξε περαιτέρω ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια σχετική και δυναμική έννοια, όπου η σχετικότητα σημαίνει ότι δεν μπορούμε να πούμε αν ένα άτομο έχει αποκλειστεί ή όχι χωρίς να εξεταστούν οι θέσεις των άλλων και ο δυναμικός του χαρακτήρας προέρχεται από το γεγονός ότι ένα πρόσωπο παραμένει αποκλεισμένο αν η στέρηση του συνεχίζεται ή βαθαίνει με την πάροδο του χρόνου.

Ο Bossert και άλλοι ερευνητές μαζί του (2007) υποστήριξαν ότι η επιμονή σε μια κατάσταση στέρησης αποτελεί τη βάση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ξεκίνησαν με το χαρακτηρισμό των επιμέρους μέτρων στέρησης, τα οποία τελικά μετατράπηκαν σε μέτρα κοινωνικού αποκλεισμού. Ένα ελάχιστο επίπεδο κοινωνικού αποκλεισμού επιτυγχάνεται όταν κανείς δεν εξαιρείται από καμία λειτουργία και η ατομική στέρηση ελαχιστοποιείται όταν ο καθένας έχει τον ίδιο αριθμό δυνατοτήτων στις αποτυχίες.

Γενικά, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται ως μια κατάσταση που περιγράφει την απομόνωση των νοικοκυριών και την ανικανότητά τους να έχουν πρόσβαση σε πόρους. Αλλά, σταδιακά, έγινε αντιληπτό ότι μια τέτοια ατομική προσέγγιση δεν έλαβε υπόψη την αδυναμία της κοινότητας να προσφέρει επιλογές και ικανότητες στα νοικοκυριά που βρίσκονται σε κίνδυνο. Ο κοινωνικός αποκλεισμός βασίζεται στη σχετικότητα, στην ιδέα ότι ο αποκλεισμός μπορεί να διαγνωστεί με τη σύγκριση των συνθηκών ορισμένων ατόμων ή ομάδων σε σχέση με άλλους σε δεδομένο χώρο και

χρόνο. Οι άνθρωποι μπορούν ακόμα να αποκλειστούν από τη δράση ορισμένων παραγόντων. Τα χαρακτηριστικά του αποκλεισμού μπορούν να παρατηρηθούν με την παρέλευση των ετών ως μια σωρευτική αντίδραση.

3.3. Ανάλυση εννοιών – Θεωρία

Πολλοί ήταν εκείνοι που ασχολήθηκαν με την συστηματική έρευνα της φτώχειας – Petty, King, Lavoisier, Lagrange, Smith... Ο A. Smith (1976) ανέφερε ότι η ανικανότητα ελεύθερης αλληλεπίδρασης με τους άλλους είναι αφ' εαυτή μια σημαντική αποστέρηση και κάποιες μορφές κοινωνικού αποκλεισμού θα πρέπει να θεωρούνται ως τα ουσιώδη συστατικά της φτώχειας. Ο Smith έθεσε το ζήτημα του αποκλεισμού και της ενσωμάτωσης ως κεντρικά θέματα στην ανάλυση της φτώχειας, ορίζοντας τη φύση των βασικών αναγκών για την διατήρηση μιας αξιοπρεπούς ζωής.

Η χρησιμότητα ενός ορισμού της φτώχειας στη χάραξη πολιτικής είναι η επίλυση του προβλήματος της αναγνώρισης των φτωχών. Το κριτήριο του εισοδήματος είναι παραδοσιακά μια εύκολα εφαρμόσιμη προσέγγιση για τον υπολογισμό της γραμμής της φτώχειας.

Οι Callan και Nolan (1991) παρουσίασαν μια εις βάθος βιβλιογραφική ανασκόπηση των μεθόδων ορισμού της φτώχειας και του ορίου της φτώχειας. Διαπίστωσαν ότι η παλαιότερη ακαδημαϊκή έρευνα επικεντρώθηκε περισσότερο στο πώς θα συγκεντρωθούν οι φτωχοί, λαμβανομένης υπόψη της γραμμής της φτώχειας, και, επομένως, της απόδοσης επιπέδων φτώχειας περισσότερο σε ένα συγκεντρωτικό συνολικό πρόβλημα παρά στο πρόβλημα της ταυτοποίησης των φτωχών (πρόβλημα αναγνώρισης).

Το επίπεδο του δείκτη φτώχειας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την έκταση της φτώχειας σε μια χώρα, είτε στο επίπεδο των ατόμων που πλήττονται είτε στο επίπεδο της ανισότητας και της φτώχειας, ανάλογα με την πολυπλοκότητα του χρησιμοποιούμενου δείκτη. Αυτός ο δείκτης είναι χρήσιμος στις συγκρίσεις χωρών. Στην πράξη, ωστόσο, αυτό που έχει σημασία για την αποτελεσματικότητα των πολιτικών καταπολέμησης της φτώχειας είναι να εντοπιστούν τα άτομα που κινδυνεύουν από τη φτώχεια, καθώς και τα χαρακτηριστικά τους.

Υπό αυτή την έννοια, η απάντηση στα «ποιοι είναι οι φτωχοί» και «υπό ποιες παραμέτρους θα θεωρηθεί ότι κάποιος άνθρωπος βρίσκεται στα πρόθυρα της φτώχειας σε μια κοινωνία» είναι πολύ πιο σημαντικός για τον σχεδιασμό της κοινωνικής πολιτικής από τον υπολογισμό της ολικής φτώχειας.

Η έννοια της φτώχειας σύμφωνα με την οποία το εισόδημα πέφτει κάτω από ένα ορισμένο όριο χαρακτηρίζεται ως *μονοδιάστατη* (Watts, 1968) και έχει τα ακόλουθα βασικά πλεονεκτήματα έναντι της πολυδιάστατης: (α) είναι εύκολα μετρήσιμη, αφού βασίζεται σε μια μεταβλητή (το εισόδημα ή την κατανάλωση) που περιέχεται στις περισσότερες έρευνες των νοικοκυριών, (β) πραγματοποιεί διαχωρισμό των φτωχών από τους μη φτωχούς σύμφωνα με ένα και μοναδικό κριτήριο (το όριο της φτώχειας), έτσι ώστε οι φτωχοί να έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά, βάσει αυτού, (γ) απλοποιεί τις δυναμικές μελέτες, καθώς ο ερευνητής έχει παρατηρήσει με την πάροδο του χρόνου την αλλαγή στην κατάσταση της φτώχειας του ατόμου με βάση ένα ενιαίο κριτήριο και τέλος δ) ο συνολικός συνυπολογισμός της φτώχειας, δηλαδή ο υπολογισμός του δείκτη φτώχειας πληροί ευκολότερα συγκεκριμένα αξιώματα.

Ωστόσο, τις πρόσφατες δεκαετίες η διεύρυνση των διαθέσιμων στατιστικών στοιχείων, η επικράτηση της σχετικής αντίληψης της φτώχειας πάνω από το απόλυτο και η συνειδητοποίηση ότι η σχετική στέρηση δεν ερμηνεύεται μόνο από πλευράς εισοδήματος, αλλά αφορά πολύ περισσότερες πτυχές της κοινωνικής ζωής των ατόμων και τα νοικοκυριά, έχουν επικεντρωθεί στην έννοια της πολυδιάστατης μέτρησης της φτώχειας. Ορισμένες επιστημονικές εργασίες υποστήριξαν την ανάγκη για ένα πολυπαραγοντικό τρόπο μέτρησης της φτώχειας που θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη τη θέση του ατόμου σε σχέση με τη γραμμή της φτώχειας για ένα σύνολο ξεχωριστών παραμέτρων πέραν του εισοδήματος, όπως το εκπαιδευτικό επίπεδο, η υγεία, η κατοχή συγκεκριμένων αγαθών και η συνάντηση ειδικές ανάγκες, ιδιότητα μέλους, κοινωνικό κεφάλαιο κ.λπ. (Alkire and Foster, 2011· Anand and Sen, 1997· Bossert et al., 2012· Bourguignon and Chakravarty, 2003· Deutsch and Silber, 2005· Duclos et al., 2006· Kakwani and Silber, 2008· Perez-Mayo et al., 2007· Tsui, 2002).

Σε περιόδους οικονομικής κρίσης υπάρχει ανάγκη για μια συνολική αξιολόγηση της δυνατότητας πρόσβασης του ατόμου σε κοινωνικές λειτουργίες, όπως η εργασία, οι υπηρεσίες υγείας, η εκπαίδευση και η ευημερία, το χρηματοπιστωτικό σύστημα κ.α.

Η σχετική μέθοδος αποτίμησης έχει το μειονέκτημα ότι σε περιόδους κρίσης, περισσότεροι άνθρωποι στην κοινωνία συνολικά μπορεί να μην έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες / αγαθά και έτσι να εμφανίζονται λιγότεροι άνθρωποι κοινωνικά αποκλεισμένοι από το μέσο όρο σε περιόδους οικονομικής ανάπτυξης. Αυτό συμβαδίζει με τη μείωση της σχετικής φτώχειας όταν μειώνεται το εισόδημα του καθενός, αλλά η κατανομή του εισοδήματος βελτιώνεται ελαφρώς.

Ο Azpitarte (2012) έλαβε επίσης υπόψη την παράμετρο του πλούτου πέραν του εισοδήματος, προκειμένου να διαχωριστούν οι φτωχοί: οι διπλά φτωχοί, εκείνοι που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας και δεν διαθέτουν πλούτο, οι προστατευμένοι φτωχοί που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας αλλά έχουν πόρους και οι ευάλωτοι μη φτωχοί, οι οποίοι βρίσκονται πάνω από το όριο της φτώχειας αλλά δεν έχουν απόθεμα πλούτου.

Η σύγχρονη βιβλιογραφία επικεντρώνεται στα ακόλουθα θέματα που αφορούν την πολυδιάστατη μέτρηση της φτώχειας: (α) ποιες πτυχές της οικονομικής και κοινωνικής ζωής θα ληφθούν υπόψη, (β) πώς θα ομαδοποιηθούν και θα συμπεριληφθούν σε έναν ορισμό, (γ) ποια είναι τα όρια (σε σύγκριση με τη γραμμή φτώχειας) για κάθε μια από αυτές τις παραμέτρους. δ) πώς οι συνέπειες της στέρησης σε μία ή περισσότερες από αυτές τις παραμέτρους μπορούν να συντεθούν σε δείκτη γενικής φτώχειας.

Ταυτόχρονα, ο διάλογος για την κοινωνική ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει εξελιχθεί σε μια πολυδιάστατη μέτρηση της ευημερίας του ανθρώπου, η οποία ορίζει την κοινωνική ένταξη πέρα από τη στενή έννοια του εισοδήματος ή του πλούτου και πέρα από την κατανάλωση (Brandolini, 2002). Ωστόσο, όπως αναφέρει μαζί με άλλους ο Atkinson (2002), αυτή η επέκταση του ορισμού και του τρόπου μέτρησης της κοινωνικής συμμετοχής απαιτεί μια κοινή συμφωνία για τις διαστάσεις της κοινωνικής ζωής του ατόμου που καθορίζουν την κοινωνική ένταξη και τον τρόπο μέτρησης των διαστάσεων μέσω ειδικών δεικτών. Αυτή η συμφωνία είναι η ουσία της σύνδεσης της πολυπαραγοντικής φτώχειας με τον κοινωνικό αποκλεισμό.

Η πολυδιάστατη άποψη της φτώχειας αποτελεί πλέον μέρος του ευρύτερου πλαισίου της μελέτης της «ευημερίας» και της οικονομικής ευημερίας.

Δεδομένου ότι η ανάπτυξη ικανοτήτων είναι απαραίτητη για την επίτευξη ανθρώπινων επιλογών, η θεωρία των ικανοτήτων και λειτουργιών του Sen, που έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως στην ανάλυση των κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων τις τελευταίες δεκαετίες, βασίζεται στην ιδέα ότι η αποτυχία του ατομικού ελάχιστου δυναμικού μειώνει τις ευκαιρίες για υλική ευημερία . Τα κριτήρια για τις ελάχιστες ευκαιρίες ποικίλλουν ανάλογα με το χρόνο και την κοινωνία, αλλά η έλλειψη αυτών των ελάχιστων δυνατοτήτων κρίνεται σε απόλυτους αριθμούς και όχι σε σχέση με άλλους (Sen, 1981, 1983, 1985a, 1985b, 1987, 1993. Betti et al. 2000· Deutsch and Silber , 2005· Duclos et al. 2006· Kakwani and Silber ,2008· Perez-Mayo et al., 2007 και Tomaszewski, 2006).

Οι εκτιμώμενες χρηματικές χρησιμότητες μπορεί να διαφέρουν από κάποιες άλλες βασικές, όπως το προσδόκιμο επιβίωσης, ο αναλφαριθμητισμός των ενηλίκων, η επαρκής διατροφή, η συμμετοχή σε πολύπλοκες δραστηριότητες και κοινωνικές εκδηλώσεις ή προσωπικά χαρακτηριστικά, όπως ο αυτοσεβασμός. Το βιοτικό επίπεδο σε αυτό το πλαίσιο εξαρτάται από την δυνατότητα αξιοποίησης του συνόλου των βασικών ικανοτήτων. Αν ο κοινωνικός αποκλεισμός ορίζεται ως η αδυναμία επίτευξης πολύτιμων αναγκών, τότε θεωρώντας την ως δυνατότητα η αποτυχία καθίσταται μια σημαντική έννοια. Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνεπάγεται ότι η στέρηση σε ένα ευρύ φάσμα χαρακτηριστικών ή χρησιμότητων του βιοτικού επιπέδου, μπορεί να είναι τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική (Chakravarty et al, 2009).

Η σύνθεση του πολυπαραγοντικού μέτρου της φτώχειας μέσα από τις έννοιες των δυνατοτήτων και των λειτουργιών -που αναπτύχθηκαν από τον Sen- με τη θεωρία της σχετικής στέρησης -που αναπτύχθηκε από τους Runciman και Townsend (Runciman, 1966, Runciman and Bagley, 1969, Townsend, 1985) (Callan and Nolan, 1991, Hagenaaars and de Vos, 1988, Jantti και Danzinger, 2000, Kakwani, 1984α • Orchansky, 1965).

Ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία το 1974 από τον René Lenoir. Από τότε, ο όρος έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως συμπληρωματικά ή ως υποκατάστατο της εισοδηματικής φτώχειας. Η αδυναμία των ατόμων να ασχοληθούν με βασικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες ή, διαφορετικά, να στερήσουν το άτομο από θεμελιώδη πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα είναι ο πυρήνας της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού (Byrne, 1999, de Haan, 1998 • Silver, 1994 • Walker and Walker, 1997).

Με άλλα λόγια, ο κοινωνικός αποκλεισμός αναφέρεται στην αδυναμία πρόσβασης σε βασικούς κοινωνικούς θεσμούς, όπως η αγορά εργασίας, το σύστημα υγείας, το εκπαιδευτικό σύστημα, το κράτος, η κοινότητα. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι ένα άτομο θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένο αν δεν συμμετέχει σε μια σειρά δραστηριοτήτων (για παράδειγμα κατανάλωση, παραγωγή, πολιτική και άλλες κοινωνικές ενέργειες) της κοινωνίας στην οποία ζει και στην οποία (Burchardt et al., 2002).

Η σχετική στέρηση είναι ενσωματωμένη στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, αφού ο κοινωνικά αποκλεισμένος δεν έχει πρόσβαση σε αγαθά που οι γείτονές του, οι συνάδελφοί του και η ομάδα αναφοράς του (ή άλλως η κοινωνική ομάδα που θεωρεί ότι ανήκει) κατέχουν, καθώς και σε κοινωνικές λειτουργίες στις οποίες συμμετέχουν.

Κατά συνέπεια, το άτομο μπορεί να ικανοποιήσει τη βασική διατροφή, την ένδυση, την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης, επιτρέποντάς του να ζήσει, αλλά να στερείται άλλων αγαθών που κατέχουν κοινωνικά παρόμοια.

Η θεωρία της σχετικής στέρησης του Townsend υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι που βρίσκονται κάτω από ένα ορισμένο επίπεδο εισοδήματος δεν μπορούν να παρέχουν τα προς το ζην ή να συμμετάσχουν σε κοινωνικές δραστηριότητες και να έχουν το βιοτικό επίπεδο που κρίνεται απαραίτητο από την κοινωνία στη ζωή τους (Townsend, 1979, 1985).

Ήδη από το 1949, ο Duesenberry ισχυρίστηκε ότι οι άνθρωποι μιμούνται τις καταναλωτικές συνήθειες εκείνων με υψηλότερη κοινωνική θέση από τους ίδιους. Έτσι, έμμεσα, έδωσε την έννοια της σχετικής στέρησης σε συμπεριφορικά οικονομικά. Το ατομικό διαθέσιμο εισόδημα, το οποίο αποτελεί βασικό στοιχείο της μεγιστοποίησης των μοντέλων προσωπικής χρησιμότητας, δεν επαρκεί από μόνο του για να καταστήσει ατομική ευημερία σε σχετικούς όρους, αλλά πρέπει να αποδοθεί σε συγκριτικούς όρους που βασίζονται σε μια ομάδα αναφοράς και μπορεί επίσης να ληφθεί υπόψη και σε άλλα μη- παραμέτρων εισοδήματος. Τα οικονομικά της ευτυχίας και της ευημερίας ουσιαστικά ταυτίζουν την ευημερία με την ατομική ευτυχία και προσπαθούν να προσδιορίσουν εμπειρικά τους καθοριστικούς τους παράγοντες (Blanchflower and Oswald, 2004, Easterlin, 2001, 2002, Ferrer-i-Carbonell, 2005, Ferrer-i-Carbonell and Frijters, 2004 · Rayo and Becker, 2007).

Τέλος, ο Hopkins (2008) αποδίδει άμεσα στις συμπεριφορικές θεωρίες τη σχέση μεταξύ ατομικής ευτυχίας και κοινωνικής ανισότητας.

Συνδυάζοντας τους παραπάνω ορισμούς και κυρίως μετά τους Room (1995) και Atkinson (1998), θα συνοψίζαμε τα κύρια χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού στα ακόλουθα:

(α) συνεπάγεται στέρηση σε μεγάλο αριθμό διαστάσεων, πολλές από τις οποίες δεν εντοπίζονται σε ατομικό, αλλά σε κοινωνικό επίπεδο

(β) είναι μια δυναμική έννοια δεδομένου ότι αναφέρεται όχι μόνο στην τρέχουσα στέρηση αλλά και στην απουσία δυναμικής εξόδου από την απέλαση στο μέλλον

(γ) αντίθετα με τη φτώχεια - που μπορεί να έχει απόλυτες διαστάσεις - είναι πάντοτε συναφής, αναφέροντας μια συγκεκριμένη κοινωνία και χρόνο

(δ) δεν εμπίπτει στην αποκλειστική ευθύνη του ατόμου και

(ε) συνεπάγεται ρήξη των δεσμών ενός ατόμου ή ομάδας με την ευρύτερη κοινωνία, ανεπαρκής συμμετοχή στην κοινωνία, έλλειψη δύναμης και, γενικότερα, κοινωνική ένταξη.

Συγκρίνοντας την έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού με την κλασική μονοδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας, είναι σαφές ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός προσεγγίζει περισσότερο τη σχετική προσέγγιση της φτώχειας, όπου η φτώχεια συνδέεται κυρίως με την ανισότητα της κατανομής του εισοδήματος σε μια κοινωνία παρά με ένα ελάχιστο εισόδημα, σύμφωνα με την οποία η συγκριτική αξιολόγηση επιβίωσης γίνεται πιο δύσκολη. Συνεπώς, το κύριο μειονέκτημα αυτής της μέτρησης συνεχίζει να υφίσταται: όσο αυξάνεται το βιοτικό επίπεδο μιας κοινωνίας, το επίπεδο της

γραμμής της φτώχειας και συνεπώς το όριο που μετράει στην μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού (Andriopoulou and Tsakloglou, 2010).

Η μέτρηση του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ευθέως ανάλογη με τη μέτρηση της πολυδιάστατης φτώχειας, ιδιαίτερα στο επίπεδο των εμπειρικών τεχνικών. Η διαφοροποίηση απαντάται συνήθως στα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον χαρακτηρισμό του ατόμου ως κοινωνικά αποκλεισμένου ή φτωχού (Atkinson, 1998 · Bossert et al., 2007 · Bradshaw et al., 2000 · Burchardt et al., 2002 · Burchardt et al. Byrne, 1999 · Chakravarty και D'Ambrosio, 2006 · Παπαδόπουλος και Τσακλόγλου, 2008 · Τσακλόγλου και Παπαδόπουλος, 2002 · Walker and Walker, 1997).

3.4. Μέτρηση Φτώχειας – Κοινωνικού Αποκλεισμού

Η φτώχεια είναι ένα σημαντικό κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό θέμα. Ειδικότερα, τα τελευταία χρόνια, κατά τη διάρκεια των οποίων εφαρμόστηκαν σκληρές πολιτικές λιτότητας τόσο και κυρίως στην Ελλάδα όσο και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η μελέτη του αντίκτυπου αυτών των πολιτικών στη φτώχεια μοιάζει να κατέχει σημαντική θέση στον ακαδημαϊκό και πολιτικό λόγο.

Ο ορισμός και η μέτρηση της φτώχειας αποτελούν βασικά ζητήματα στη συζήτηση για την εξέλιξη της φτώχειας με την πάροδο του χρόνου, των αιτιών και των συνεπειών της. Παρά το γεγονός ότι υπάρχουν αρκετές τεχνικές και δείκτες για τη μέτρηση της φτώχειας (Callan and Nolan 1991, Foster 1984, Hagenaars 1986, Jäntti και Danziger 2000 για έρευνα), πολλά από τα βασικά στοιχεία της επίσημης ανάλυσης της φτώχειας μπορούν να προέρχονται από εναλλακτικές έννοιες και μεθόδους. Σύμφωνα με πολλούς ερευνητές, η χρήση απλών ορισμών και δεικτών

συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση της φτώχειας και των επιπτώσεών της από κοινού με μη εμπειρογνώμονες. Από την άλλη πλευρά, μια πιο περίπλοκη ανάλυση μπορεί να αυξήσει την σε βάθος κατανόησή μας για το φαινόμενο και, ως εκ τούτου, να βελτιώσουμε την ικανότητά μας να το αντιμετωπίσουμε.

Ο Atkinson ανέφερε ότι χρειάζεται μια κάθετη ενσωμάτωση μεταξύ στατιστικών μεθόδων μέτρησης της φτώχειας και της οικονομικής ευημερίας. Χρειάζεται να αναζητηθούν εκείνες οι παράμετροι που θα καθορίσουν την επιλογή του ορίου της φτώχειας, παράμετροι που μπορεί να οδηγήσουν και σε αντικρουόμενα αποτελέσματα. Σημαντικό είναι να επιλεγθεί και το κατάλληλο μέτρο της φτώχειας καθώς και να διασαφηνιστούν οι έννοιες της φτώχειας και της ανισότητας (Atkinson A.B., 1987). Οι επικρατούσες συνθήκες παρέχουν δυναμικά εργαλεία στην εμπειρική έρευνα. Προσεγγίζει την ανισότητα με όρους επιπλοκών στην κοινωνική ευμάρεια, κάτι που αμφισβητείται από τον Sen.

Για την εμπειρική έρευνα που αφορά το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού, ο Sen (2000) υποστηρίζει ότι η ποσόστωσή του απαιτεί μια ξεχωριστή ανάλυση για διάφορους παράγοντες, όπως: δυσκολία πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας, έλλειψη ευκαιριών στην εκπαίδευση, έλλειψη πολιτικής ευημερίας για τους ασθενέστερους πληθυσμιακές ομάδες, αποκλεισμός από τις χρηματοπιστωτικές αγορές, έλλειψη υπηρεσιών για τα άτομα με αναπηρίες, έλλειψη πρόσβασης στις αγορές προϊόντων, πολιτιστικός και πολιτικός αποκλεισμός, αποκλεισμός από την αγορά εργασίας.

Ο Sen (1997) κάνει σαφή διάκριση μεταξύ του αποκλεισμού από την αγορά εργασίας και του κοινωνικού αποκλεισμού, λέγοντας ότι δεν πρέπει να αντιμετωπίζονται από την ερευνητική κοινότητα ως το ίδιο φαινόμενο. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι η

μακροχρόνια ανεργία είναι και η αιτία και το διαρθρωτικό στοιχείο του ίδιου του κοινωνικού αποκλεισμού.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός, επομένως, δεν είναι απλά μια συνέπεια της ανεργίας (Atkinson, 1998). Είναι βέβαια αλήθεια ότι ο άνεργος δεν μπορεί να έχει τέτοιο εισόδημα που να το επιτρέψει να διατηρήσει ένα ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης και ως εκ τούτου μπορεί να αποκλειστεί κοινωνικά. Ένας εργαζόμενος από την άλλη είναι πιθανό να χρειάζεται να ζήσει σε μια μολυσμένη περιοχή, γεγονός που μπορεί να κάνει τη διαβίωσή του αρκετά άβολη (Chakravarty et al, 2009).

Ο Burchardt μαζί με άλλους (1999) ανέπτυξαν μια μέθοδο πολυεπίπεδης μέτρησης του κοινωνικού αποκλεισμού με βάση τον ορισμό της συμμετοχής σε διάφορες δραστηριότητες και λειτουργίες της κοινωνίας: κατανάλωση, εξοικονόμηση, παραγωγή, κοινωνική και πολιτική συμμετοχή. Με τη Βρετανική Έρευνα για τα Νοικοκυριά (BHPS), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ενώ, υπάρχει έντονη συσχέτιση μεταξύ της στέρησης ενός από τους πέντε παραπάνω παράγοντες και της στέρησης των άλλων, ελάχιστοι άνθρωποι στερούνται και των πέντε διαστάσεων για ένα χρόνο και πολύ λιγότερο διαχρονικοί. Κατά συνέπεια, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι δεν υπάρχει μόνο μια ομοιογενής ομάδα ατόμων με κοινωνική αποκλεισμό, αλλά αρκετές υποομάδες που μοιράζονται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά.

Ομοίως, ο Bradshaw και άλλοι επιστήμονες (2000) διερευνούν τέσσερις διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού: εισοδηματική φτώχεια, αποκλεισμός από την αγορά εργασίας, αποκλεισμός από ορισμένες υπηρεσίες και, τέλος, στέρηση κοινωνικών σχέσεων. Η Eurostat (2000) προτείνει 15 μη εισοδηματικές παραμέτρους για την

αξιολόγηση του κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες έχουν τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: αντικατοπτρίζουν τις αρνητικές πτυχές της καθημερινής ζωής που είναι κοινές σε πολλά κράτη μέλη, επιτρέπουν διακρατικές και διαχρονικές συγκρίσεις και αντανακλούν μια σύνδεση με την εισοδηματική φτώχεια.

Ο D' Ambrosio και ο Frick (2004), χρησιμοποιώντας τη γερμανική κοινωνικοοικονομική ομάδα (GSOEP), διαπιστώνουν ότι η υποκειμενικά καθορισμένη ικανοποίηση από τη ζωή σχετίζεται περισσότερο με τη σχετική στέρηση όταν ορίζεται από άποψη εισοδήματος παρά από απόλυτα επίπεδα ατομικών εισοδημάτων. Ωστόσο, ο ορισμός της σχετικής στέρησης σε αυτό το έργο είναι πολύ κοντά στον ορισμό της σχετικής φτώχειας, καθώς βασίζεται στον Yitzhaki (1979), ο οποίος υποστηρίζει μια μονοδιάστατη προσέγγιση της σχετικής στέρησης, θέτοντας το εισόδημα ως το βασικό δείκτη της ικανότητας κατανάλωσης αγαθών και υπηρεσιών και τον δείκτη Gini ως το κατάλληλο μέτρο της συνολικής σχετικής στέρησης, ενώ δεν επιχειρείται καμία πιο πολύπλοκη μέτρηση της σχετικής στέρησης. Παραλλαγές αυτού του ορισμού έχουν γίνει από τους Donaldson και Weymark (1980), Hey and Lambert (1980), Chakravarty και Chakraborty (1984), Kakwani (1984b), Duclos (2000), Duclos and Gregoire (2002). Οι επεκτάσεις χρησιμοποιούν τον δείκτη Gini για να μετρήσουν τη σχετική στέρηση που έκαναν πρόσφατα οι Silber και Verme (2012), οι οποίοι προσπάθησαν να προσδιορίσουν ποιοι από τους διάφορους ορισμούς της σχετικής στέρησης ταιριάζουν καλύτερα στις απαντήσεις που έδωσαν οι ίδιοι οι άνθρωποι για το βαθμό ικανοποίησης από το προσωπικό τους εισόδημα.

Τέλος, έχουν προταθεί γενικοί δείκτες της σχετικής (και απόλυτης) έννοιας της στέρησης χρησιμοποιώντας τις λειτουργίες της κοινωνικής ικανοποίησης. Δείχθηκε ότι σε κάθε ομοιοθετική λειτουργία κοινωνικής ικανοποίησης, αντιστοιχεί ένας μοναδικός δείκτης στέρησης. Αντίστροφα, για κάθε δείκτη στέρησης αντιστοιχεί μια λειτουργία κοινωνικής ικανοποίησης. Ποια λειτουργία κοινωνικής ικανοποίησης, ωστόσο, θα υιοθετηθεί είναι ένα θέμα προς διερεύνηση (Chakravarty & Mukherjee, 1999).

3.4.1. Δείκτες

Η μέτρηση της φτώχειας εκτιμάται μέσω αρκετών δεικτών. Ωστόσο, οι βασικοί δείκτες είναι:

- Α. Κίνδυνος φτώχειας: Οι άνθρωποι που ζουν κάτω από ένα όριο της σχετικής εισοδηματικής φτώχειας σε επίπεδο χώρας. Η φτώχεια εισοδήματος ορίζεται ως το ποσοστό των ατόμων με σταθμισμένο διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το 60% του εθνικού μέσου σταθμισμένου εισοδήματος μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις
- Β. Σοβαρές υλικές στέρησης: Οι άνθρωποι των οποίων η ζωή εμποδίζεται από μια σοβαρή έλλειψη πόρων - αυτοί οι άνθρωποι πλήττονται από τουλάχιστον 4 από τα 9 στοιχεία της στέρησης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή 2009). Συγκεκριμένα, παρά τη θέλησή τους, δεν είναι σε θέση:

1. να πληρώσουν εμπρόθεσμα το ενοίκιο
2. να διατηρήσουν ένα ανεκτικό επίπεδο θερμοκρασίας στην οικία τους

3. να αντιμετωπίσουν έκτακτα έξοδα
  4. να έχουν στο διαιτολόγιό τους κρέας, ψάρι ή άλλο ισοδύναμο πρωτεΐνης
κάθε δεύτερη ημέρα
  5. να φύγουν μια εβδομάδα διακοπές μακριά από τον τόπο μόνιμης κατοικίας
  6. να συντηρήσουν τα έξοδα που απαιτεί ένα αυτοκίνητο
  7. να χρησιμοποιούν πλυντήριο ρούχων
  8. να χρησιμοποιούν έγχρωμη τηλεόραση
  9. να έχουν τηλέφωνο (σταθερό ή και κινητό).
- Γ. Πολύ χαμηλή ένταση εργασίας: Οι άνθρωποι που ζουν σε «νοικοκυριά ανέργων», που ορίζονται ως νοικοκυριά όπου οι ενήλικες (ηλικίας 18 έως 59 ετών) εργάζονταν λιγότερο από το 20% της πλήρους διαθεσιμότητάς τους για εργασία κατά το προηγούμενο έτος.
  - Κατά κεφαλήν ακαθάριστο εθνικό εισόδημα
  - 3 δείκτες για την κοινωνική διάσταση: α) πρόσβαση σε δημόσια αγαθά και υπηρεσίες, β) πρόσβαση στην αγορά εργασίας, και γ) κοινωνική συμμετοχή
  - Για την πολιτική διάσταση χρησιμοποιούνται δείκτες όπως του Dasgupta ή του UNDP (United Nation Development Programme)
  - Δείκτες στατικής αποστέρησης: εισόδημα (φτώχεια), συνθήκες διαβίωσης, ανάγκες ζωής, κοινωνικές σχέσεις

- Δείκτης Gini: μέτρο της συνολικής σχετικής αποστέρησης – μονάδα μέτρησης ανισότητας
- Συντελεστής απόκλισης
- Δείκτης αποκλεισμού από την αγορά εργασίας

3.4.1.1. Μέτρηση και δείκτες φτώχειας

Σε μια δημιουργική συμβολή, ο Sen (1976) διέκρινε δύο θεμελιώδη ζητήματα για τη μέτρηση της φτώχειας, (i) τον προσδιορισμό των φτωχών στο γενικό πληθυσμό και (ii) την δημιουργία ενός δείκτη φτώχειας, χρησιμοποιώντας τις διαθέσιμες πληροφορίες σχετικά με τους φτωχούς. Το πρώτο ζήτημα έχει λυθεί ορίζοντας – όπως έχει ήδη αναφερθεί – μια γραμμή φτώχειας (η οποία μπορεί να εξαρτάται ή όχι από την κατανομή του υπό εξέταση εισοδήματος) και τον χαρακτηρισμό ως φτωχών των ατόμων των οποίων τα εισοδήματα πέφτουν κάτω από αυτό το όριο. Όσον αφορά στο δεύτερο θέμα, πολλοί δείκτες έχουν προταθεί λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο το ποσοστό του πληθυσμού που είναι φτωχοί (σε μια κατά κεφαλήν αναλογία), δηλαδή, τη συχνότητα εμφάνισης της φτώχειας, αλλά, επίσης, και την έκταση της ατομικής φτώχειας και ανισότητας μεταξύ εκείνων που είναι φτωχοί.

Αν και η βιβλιογραφία για τη μέτρηση της φτώχειας έχει προχωρήσει σε μεγάλο βαθμό από τον Sen (1976), εξακολουθούν να υπάρχουν σημαντικά θέματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Ένα από αυτά τα θέματα ασχολείται με τη μέτρηση της διαχρονικής φτώχειας, σε αντίθεση με τον περιορισμό της προσοχής σε βραχείες περιόδους (Bossert, Chakravarty & D'Ambrosio, 2008).

Οι Calvo και Dercon (2007) αναφέρθηκαν επίσης σε διαχρονικά μέτρα για την φτώχεια. Φαίνεται ότι οι αρνητικές συνέπειες του να ζει κάποιος σε συνθήκες φτώχειας είναι σωρευτικές και εξαρτώνται από την προσωπική του ιστορία, με τα εμπειρικά στοιχεία να συνηγορούν επίσης υπέρ αυτής της άποψης. Τα άτομα τα οποία είναι κατ' εξακολούθηση φτωχά συχνά υφίστανται διακρίσεις έχοντας «περιορισμένη πρόσβαση σε παραγωγικούς πόρους καθώς και ελάχιστες δυνατότητες πρόσβασης στην υγεία, την εκπαίδευση και χρήσης του κοινωνικού κεφαλαίου» (Chronic Poverty Research Centre, 2004). Επιπλέον, υπάρχει πραγματική εξάρτηση σε μια κατάσταση φτώχειας, δεδομένου ότι οι πιθανότητες να είναι φτωχοί στο μέλλον είναι υψηλότερα για αυτούς οι οποίοι είναι ήδη φτωχοί, ακόμα και μετά τον έλεγχο για την ετερογένεια μεταξύ των ατόμων, παρατηρήσιμη και μη. «Για παράδειγμα, η εμπειρία της φτώχειας από μόνη της θα μπορούσε να προκαλέσει μια απώλεια κινήτρου, μειώνοντας τις πιθανότητες για άτομα με δεδομένα χαρακτηριστικά να ξεφύγουν από τη φτώχεια στο μέλλον» (Cappellari και Jenkins, 2004, p. 598).

Αναφορικά με τα παιδιά, οι Bradbury, Jenkins και Micklewright (2001) αναφέρουν ότι όσα υπήρξαν φτωχά για μεγάλο χρονικό διάστημα είναι σε χειρότερη θέση από εκείνα που είναι φτωχά για μία μεμονωμένη περίοδο της ζωής τους. Ο Walker (1995) γράφει ότι «Όταν η φτώχεια κάνει την εμφάνισή της για μεγάλες περιόδους (...) τα άτομα δεν έχουν σχεδόν καμία πιθανότητα να ξεφύγουν από αυτή και, ως εκ τούτου, περιορίζεται και η πίστη στην ισχύ της ευρύτερης κοινότητας».

Η εμπειρική και οικονομετρική βιβλιογραφία για τη μέτρηση της φτώχειας έχει αναγνωρίσει τη σημασία της δυνατότητας διάκρισης μεταξύ της χρόνιας και της

μεταβατικής φτώχειας και προτείνει εναλλακτικές μεθόδους για τη πρόληψη του σχετικού φαινομένου (Rodgers και Rodgers, 1993 και Jenkins, 2000). Πολυάριθμες μελέτες παρέχουν λεπτομερή περιγραφή της επίμονης φτώχειας σε διάφορες χώρες και βοηθούν στη διαμόρφωση των κοινωνικών πολιτικών, αλλά τα μέτρα που χρησιμοποιούνται για το σκοπό αυτό είναι χωρίς θεωρητική θεμελίωση.

Εναλλακτικά, το ποσοστό των «επί μακρόν» περιόδων φτώχειας ή η ακολουθία πολλαπλών περιόδων χρησιμοποιείται ως ένα ακατέργαστο μέσο μέτρησης της διαχρονικής φτώχειας. Σε μια προσπάθεια να συμπεριληφθούν πληροφορίες σχετικά με την ένταση της φτώχειας, ορισμένοι συγγραφείς διερεύνησαν και την επίδραση της συνιστώσας του χρόνου στην φτώχεια, χρησιμοποιώντας ένα μέτρο μόνιμου εισοδήματος και στη συνέχεια, εφαρμόζοντας σταθερούς (στατικούς) δείκτες της φτώχειας (Foster, Greer και Thorbecke, 1984) στην προκύπτουσα κατανομή των μόνιμων εισοδημάτων. Οι Rodgers και Rodgers (1993), για παράδειγμα, χρησιμοποιούν ως μόνιμο εισόδημα "τη μέγιστη βιώσιμη ετήσια κατανάλωση που θα μπορούσε να επιτευχθεί με το πραγματικό εισόδημα κατά τη διάρκεια των ίδιων T ετών, αν το άτομο θα μπορούσε να αποταμιεύει και να δανείζεται στα επικρατούντα επιτόκια.

Υπό το πρίσμα της κοινωνικής πολιτικής το χαρακτηριστικό της επίμονης φτώχειας οδηγεί σε διαφορετικές αντιδράσεις: σε μια χώρα όπως η Δανία, για παράδειγμα, η εφαρμοζόμενη πολιτική θα πρέπει να στοχεύει στο να βοηθήσει τα άτομα και τα νοικοκυριά να ξεφύγουν από τη φτώχεια, ενώ στην Αυστρία, από την άλλη πλευρά, μια πιο αποτελεσματική πολιτική σκοπό έχει να αποτρέψει τα άτομα από το να φτωχοποιηθούν.

Ο χρόνος είναι μια σημαντική πτυχή στη ζωή των ατόμων. Οι εμπειρίες έχουν σημασία και η επιμονή των εμπειριών έχει ακόμη μεγαλύτερη σημασία, όπως στην περίπτωση της φτώχειας. Οι προτεινόμενοι δείκτες στοχεύουν στην προσθήκη των εμπειριών φτώχειας και ανισότητας κατά το παρελθόν στις περιπτώσεις μεταξύ εκείνων που είναι φτωχοί κατά τη μέτρηση της φτώχειας. Πληροφορίες σχετικά με το χρόνο διαβίωσης σε συνθήκες φτώχειας δεν πρέπει να αγνοούνται. Τα αποτελέσματα μιας απλής εφαρμογής τους στις χώρες της Ε.Ε. δείχνουν ότι μπορεί να προκύψει μια πολύ διαφορετική εικόνα, όταν εκτιμούμε τις εμπειρίες των ατόμων (Bossert et al, 2008).

Θα μπορούσε να υπάρξει μια τροποποίηση στο ανά περιόδους διαχρονικό άθροισμα της συνολικής φτώχειας προκειμένου να προκύψει ένα μέτρο της χρόνιας φτώχειας (Foster, 2007). Για να γίνει αυτό η χρόνια φτώχεια μπορεί να προσδιοριστεί ορίζοντας τη μια πρόσθετη γραμμή χρονικής διάρκειας και δηλώνοντας πως ένα άτομο μπορεί να είναι χρονίως φτωχό αν υπάρχει τουλάχιστον μια περίοδος φτώχειας σε ένα δεδομένο μήκος χρόνου και στη συνέχεια να πραγματοποιηθεί η συνάθροιση των ατόμων υπολογίζοντας τον αριθμητικό μέσο όρο των τιμών της φτώχειας μόνο από όλους εκείνους που πληρούν το κριτήριο αυτό.

Ο Dalton (1920) είχε αναφέρει ότι τα όποια ερωτήματα θα πρέπει να προσεγγιστούν σκεπτόμενοι άμεσα υπό το φως της κοινωνικής ευμάρειας. Ακολουθώντας τη σκέψη του ένας επιπρόσθετος διαχωρισμός και μια συμμετρική λειτουργία των ατομικών εισοδημάτων θα ήταν ωφέλιμος (Atkinson A.B., 1970). Έτσι, με βάση την «αντικειμενική» προσέγγιση, το πρώτο βήμα στη μέτρηση της φτώχειας είναι η

επιλογή μιας κατάλληλης μεταβλητής για τον πλούτο. Η βιβλιογραφία χρησιμοποιεί είτε την κατανάλωση, είτε το εισόδημα.

Μερικοί ερευνητές πιστεύουν ότι το εισόδημα αντικατοπτρίζει καλύτερα την αγοραστική δύναμη των νοικοκυριών (Ανδριόπουλου & Τσακλόγλου 2010). Σύμφωνα με άλλους, η κατανάλωση είναι μεγαλύτερη από το εισόδημα, επειδή προσεγγίζει την έννοια του μόνιμου εισοδήματος, αποφεύγει τα κενά στην αναφορά εισοδήματος (για παράδειγμα λόγω φοροδιαφυγής) και δίνει μια ακριβέστερη εικόνα των συνθηκών διαβίωσης ενός νοικοκυριού (Meyer, Mok & Sullivan 2009). Ωστόσο, μελέτες έχουν δείξει ότι η συμπερίληψη των τεκμαρτών εισοδημάτων στον ορισμό του εισοδήματος μπορεί να λύσει μερικά από τα προβλήματα που συνδέονται με τα κενά στην αναφορά εισοδήματος, τροποποιώντας έτσι σημαντικά τις επιπτώσεις στην ανισότητα και τη φτώχεια (Κουτσαμπέλας & Τσακλόγλου 2010).

Κατά τη διάρκεια της μελέτης της βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε ότι κυρίως διαθέσιμο εισόδημα χρησιμοποιήθηκε για λόγους σύγκρισης. Οι περισσότερες έρευνες για τη μέτρηση της φτώχειας και της ανισότητας χρησιμοποιούν αυτή τη μεταβλητή. Θα ελεγχθούν, επίσης, αποτελέσματα που βασίζονται στην ανάλυση δεδομένων για την κατανάλωση από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής για τα έτη 2008-2013, δηλαδή για τις καταναλωτικές δαπάνες μεταξύ 2007 και 2011.

Μετά την επιλογή της μεταβλητής προσδιορισμού, είναι απαραίτητο να καθοριστεί το επίπεδο εισοδήματος (ή κατανάλωσης) κάτω από το οποίο ένα άτομο θεωρείται φτωχό σε σύγκριση με άλλα άτομα στην κοινωνία. Το μεγαλύτερο μέρος της

βιβλιογραφίας χρησιμοποιεί ένα όριο φτώχειας στο 60% του μέσου (ή μέσου) εισοδήματος.

Υπάρχουν, ωστόσο, δύο άλλες γραμμές φτώχειας που χρησιμοποιούνται συχνά, στο 40% και 50% του μέσου (ή μέσου) εισοδήματος. Αυτοί οι τελευταίοι δείκτες είναι πιο ευαίσθητοι σε ακραίες κατανομές εισοδήματος.

Η γραμμή της «σχετικής» φτώχειας επηρεάζεται από την κατανομή του εισοδήματος και συνεπώς από το βιοτικό επίπεδο στην κοινωνία. Αυτό σημαίνει ότι η σχετική φτώχεια δεν μπορεί να αλλάξει ακόμη και σε συνθήκες υψηλής οικονομικής ανάπτυξης ή, αντίθετα, σε βαθιά οικονομική ύφεση, αν η διανομή εισοδήματος παραμείνει σταθερή (Ανδριόπουλου & Τσακλόγλου 2010, Τσακλόγλου & Πανοπούλου 1998, Τσακλόγλου & Μήτρακος 1998).

Σε αντίθεση με τη γραμμή σχετικής φτώχειας, μια σταθερή γραμμή φτώχειας δεν σχετίζεται με το μέσο όρο ή το μεσαίο εισόδημα και, κατά συνέπεια, με τη διανομή εισοδήματος, αλλά δείχνει τη φτώχεια σε σύγκριση με ένα σταθερό επίπεδο εισοδήματος που δεν αλλάζει με την πάροδο του χρόνου. Μια σταθερή γραμμή φτώχειας μπορεί να είναι ένα πολύ χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο σε περιπτώσεις μεγάλων και ταχέων θετικών (αρνητικών) αλλαγών στην οικονομική δραστηριότητα σε μια χώρα. Υπό αυτές τις συνθήκες, υπάρχει η τάση ολόκληρης της διανομής να κινηθεί προς τα πάνω, με αποτέλεσμα την δημιουργία ανισότητας και, κατά συνέπεια, τη σχετική φτώχεια, αμετάβλητη σε μεγάλο βαθμό. Σε αυτές τις περιπτώσεις είναι λογικό να συγκρίνουμε το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων όχι με άλλους στην ίδια κοινωνία, αλλά με τις συνθήκες διαβίωσης του ίδιου ανθρώπου μόλις λίγα χρόνια νωρίτερα πριν από την οικονομική άνθηση ή κρίση (Ματσαγγάνης & Λεβέντη 2013).

Τέλος, πριν μιλήσουμε για δείκτες φτώχειας, είναι σκόπιμο να καθορίσουμε το επίπεδο εισοδήματος τόσο των ατόμων όσο και των νοικοκυριών. Επειδή τα νοικοκυριά διαφέρουν σε μέγεθος και σύνθεση, το εισόδημα των νοικοκυριών δεν μπορεί να συγκριθεί. Επομένως, υπάρχει ανάγκη να υπολογιστεί ένα μέτρο εισοδήματος το οποίο να επιτρέπει μια τέτοια σύγκριση. Το μέτρο αυτό είναι το ισοδύναμο εισόδημα και υπολογίζεται χρησιμοποιώντας κλίμακες ισοδυναμίας.

Αυτές οι κλίμακες μετατρέπουν το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα μιας οικογένειας σε εισόδημα ισοδύναμο με κάθε ένα από τα μέλη της. Οι πιο συνηθισμένες κλίμακες ισοδυναμίας είναι η αρχική κλίμακα του ΟΟΣΑ, η κλίμακα Eurostat (ή η τροποποιημένη κλίμακα του ΟΟΣΑ) και η «νέα» κλίμακα του ΟΟΣΑ.

Η αρχική κλίμακα του ΟΟΣΑ σταθμίζει το οικογενειακό εισόδημα ως εξής: επιστρέφει μια μονάδα ίση με τη μονάδα στο άτομο που είναι υπεύθυνο για το νοικοκυριό, 0,7 για κάθε επιπλέον ενήλικα και 0,5 για κάθε παιδί. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα «παιδιά» είναι όλα τα άτομα ηλικίας κάτω των 14 ετών. Η κλίμακα ισοτιμίας της Eurostat αποδίδει στο άτομο που είναι υπεύθυνο για το νοικοκυριό μια μονάδα ίση με τη μονάδα, 0,5 για κάθε επιπλέον ενήλικα και 0,3 για κάθε παιδί. Στη συνέχεια - και για τις δύο κλίμακες ισοτιμίας -, αφού υπολογιστεί το συνολικό βάρος της οικογένειας, το συνολικό διαθέσιμο εισόδημα διαιρείται με αυτόν τον αριθμό για να βρεθεί το ισοδύναμο εισόδημα κάθε ατόμου. Στη μελέτη αυτή χρησιμοποιούμε την κλίμακα ισοτιμίας της Eurostat.

Μόλις καθοριστεί η γραμμή φτώχειας και υπολογιστεί το επαρκές διαθέσιμο εισόδημα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν αρκετοί δείκτες φτώχειας.

Ο συνηθέστερος δείκτης της φτώχειας είναι ο λόγος του αριθμού των φτωχών ανθρώπων στον συνολικό πληθυσμό. Αυτό υπολογίζεται ως ο λόγος του αριθμού των ατόμων με διαθέσιμο εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας (q) στο συνολικό πληθυσμό (n). Έτσι,

$$H = \frac{q}{n}$$

Το ποσοστό των φτωχών στον συνολικό πληθυσμό (ή εναλλακτικά το ποσοστό φτώχειας) ερμηνεύεται εύκολα. Έτσι, όταν χρησιμοποιούμε για παράδειγμα τη γραμμή φτώχειας του 60%, ο δείκτης υπολογίζει το ποσοστό του πληθυσμού που είναι κάτω από το 60% του μέσου εισοδήματος. Ωστόσο, δεν μετρά την «απόσταση» των φτωχών από τη γραμμή της φτώχειας ή με άλλα λόγια το βάθος της φτώχειας και δεν είναι καθόλου ευαίσθητη στην κλίμακα των ανισοτήτων μεταξύ των φτωχών (Sen 1976).

Προκειμένου να καταστεί περισσότερο εφικτή η μέτρηση του βάθους της φτώχειας, οι ερευνητές χρησιμοποιούν τον λόγο διαφοράς εισοδήματος που υπολογίζεται χρησιμοποιώντας τον ακόλουθο τύπο:

$$I = \frac{1}{q} \frac{\sum_{i=1}^q \pi - y_i}{\pi}$$

Βλέπουμε ότι ο λόγος του χάσματος εισοδήματος εξαρτάται (i) από τον (q), τον αριθμό των ατόμων με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας, (ii) το όριο της φτώχειας και το ισοδύναμο διαθέσιμο εισόδημα. Αν και αυτός ο δείκτης δείχνει πως

οι φτωχοί άνθρωποι με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας δεν είναι ευαίσθητοι στις μεταβιβάσεις εσόδων μεταξύ των φτωχών. Επομένως, δεν διαφέρει σημαντικά στην περίπτωση της αναδιανομής του εισοδήματος μεταξύ των φτωχών i y .

Ένας δείκτης φτώχειας που συνδυάζει τα δύο προαναφερθέντα είναι το χάσμα της φτώχειας (η Eurostat ορίζει το χάσμα της φτώχειας ως τη διαφορά μεταξύ του μέσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος των ατόμων κάτω από το όριο κινδύνου φτώχειας και του ορίου κινδύνου φτώχειας, εκφρασμένο ως ποσοστό της γραμμής φτώχειας), που υπολογίζεται ως το προϊόν του ποσοστού της φτώχειας και του λόγου του εισοδήματος:

$$V = H \cdot I$$

Σύμφωνα με τον Sen (1976), ο δείκτης αυτός δεν λαμβάνει υπόψη την κατανομή του εισοδήματος μεταξύ των φτωχών.

Επιπλέον, πρέπει να σημειωθεί ότι υπάρχουν πολλές παραλλαγές αυτού του δείκτη, όπως το γενικό χάσμα της φτώχειας, το μέσο χάσμα της φτώχειας, το μέσο χάσμα της φτώχειας, το χάσμα της φτώχειας ως ποσοστό του συνολικού εισοδήματος του υπό μελέτη πληθυσμού και το χάσμα της φτώχειας ως ποσοστό του συνολικού εισοδήματος των μη φτωχών.

Η μελέτη του Sen είχε σαν αποτέλεσμα να διατυπωθεί ο δείκτης Sen ως ένα σταθμισμένο σύνολο των χασμάτων φτώχειας των ατόμων και να υπολογιστεί ως εξής:

$$S = H \cdot [I + (1 - I)Gp]$$

Όπου G_p είναι ο δείκτης Gini ο οποίος μετρά την ανισότητα μεταξύ των φτωχών, σταθμισμένων (1-1). Αξίζει να σημειωθεί ότι ο δείκτης Gini για τη διανομή εισοδήματος μεταξύ των φτωχών υπολογίζεται με τον ακόλουθο τύπο:

$$G_p = \frac{2 \sum_{i=1}^q i y_i}{q \sum_{i=1}^q y_i} - \frac{q+1}{q}$$

Από τον τύπο για τον υπολογισμό του δείκτη Sen προκύπτει ότι ο δείκτης είναι μόνο ευαίσθητος στις μεταβολές του εισοδήματος μεταξύ των φτωχών. Ως εκ τούτου, οι αλλαγές στο εισόδημα των ατόμων πάνω από τη γραμμή της φτώχειας αγνοούνται. Ο Sen, επίσης, έχει τιμές από 0 έως 1. Όταν $S = 0$, όλοι οι άνθρωποι έχουν εισόδημα πάνω από το όριο της φτώχειας και, όταν $S = 1$, τότε όλοι έχουν μηδενικό εισόδημα.

Μετά το Sen, πολλοί προσπάθησαν να δημιουργήσουν δείκτες φτώχειας που να λαμβάνουν υπόψη την κατανομή εισοδήματος μεταξύ των φτωχών (Takayama 1979 και Kakwani 1980, Shorrocks 1995). Μια επέκταση του δείκτη Sen είναι, επίσης, η οικογένεια των δεικτών που προτείνεται από τους Foster, Greer & Thorbecke (1984). Ο δείκτης (FGT) εξαρτάται από την τιμή της παραμέτρου αποστροφής που σχετίζεται με τη φτώχεια (α). Το FGT υπολογίζεται χρησιμοποιώντας τον ακόλουθο τύπο:

$$FGT = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^q \left(\frac{\pi - x_i}{\pi} \right)^\alpha$$

Όταν $\alpha = 0$, ο δείκτης είναι ίσος με το ποσοστό φτώχειας. Αν το $\alpha = 1$, ο FGT μετατρέπεται σε αναλογία του μέσου όρου της φτώχειας και, εάν $\alpha = 2$, τότε ο

δείκτης ισούται με το τετράγωνο του μέσου όρου της φτώχειας, γεγονός που προσθέτει μια πρόσθετη στάθμιση στα εισοδήματα που απέχουν πολύ από το όριο της φτώχειας. Είναι ένας δείκτης που συνδυάζει πληροφορίες τόσο για το βάθος της φτώχειας όσο και για την ανισότητα μεταξύ των φτωχών.

3.4.1.2. Μέτρηση και δείκτες Κοινωνικού Αποκλεισμού

Από λειτουργικής άποψης θα χρησιμοποιηθούν δεδομένα από την ευρωπαϊκή Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών (EU-SILC) για ανθρώπους που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (ARPE), δείκτης ο οποίος λογίζεται ως βασικός για την αξιολόγηση της εκπλήρωσης του πρωταρχικού στόχου της στρατηγικής 2020 της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση της φτώχειας, με τη μείωση δηλαδή κατά τουλάχιστον 20 εκατομμύρια του αριθμού των ανθρώπων που βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας ή υφίστανται κοινωνικό αποκλεισμό ως το 2020. Ο δείκτης ARPE ορίζεται ως το μερίδιο του πληθυσμού που βρίσκεται σε μία τουλάχιστον από τις εξής τρεις καταστάσεις:

- 1) σε κίνδυνο φτώχειας, δηλαδή κάτω από το κατώφλι φτώχειας
- 2) σε κατάσταση ακραίας υλικής στέρησης
- 3) ζει σε νοικοκυριό με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας.

Σύμφωνα με τη Eurostat: «το ποσοστό υλικής στέρησης είναι ένας δείκτης της έρευνας EU-SILC ο οποίος εκφράζει την αδυναμία αγοράς κάποιων αγαθών, τα οποία θεωρούνται από τους περισσότερους επιθυμητά ή ακόμη και αναγκαία για να έχει κάποιος μια επαρκή ζωή. Ο δείκτης διακρίνει μεταξύ ατόμων που δεν μπορούν

να προμηθευτούν ένα ορισμένο αγαθό ή υπηρεσία και εκείνων που δεν έχουν αυτό το αγαθό ή την υπηρεσία για άλλον λόγο, για παράδειγμα επειδή δεν το θέλουν ή δεν το χρειάζονται».

Ο δείκτης μετρά το ποσοστό του πληθυσμού που δεν μπορεί να αποκτήσει τρία τουλάχιστον από τα παρακάτω, ενώ το ποσοστό της ακραίας υλικής στέρησης μετρά το ποσοστό του πληθυσμού που δεν μπορεί να αποκτήσει τέσσερα τουλάχιστον από τα εξής αγαθά ή υπηρεσίες:

1. να πληρώσει το ενοίκιο, το στεγαστικό δάνειο ή τους λογαριασμούς υπηρεσιών κοινής ωφελείας,
2. να έχει ένα ικανοποιητικό επίπεδο θέρμανσης,
3. να μπορεί να αντιμετωπίσει απρόσμενες δαπάνες,
4. να τρώει κρέας ή πρωτεΐνες τακτικά,
5. να πηγαίνει διακοπές,
6. να έχει τηλεοπτικό δέκτη,
7. να έχει πλυντήριο,
8. να έχει αυτοκίνητο,
9. να έχει τηλέφωνο.

Ο τρίτος δείκτης που συναπαρτίζει τον AROPE μετρά τους ανθρώπους οι οποίοι ζουν σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας. Αυτά ορίζονται ως τα νοικοκυριά των

οποίων τα μέλη που βρίσκονται σε ηλικία εργασίας (από 18 έως 59 ετών, εξαιρούνται οι σπουδαστές/φοιτητές από 18 έως 24 ετών) και έχουν εργαστεί κατά τη διάρκεια του έτους αναφοράς εισοδήματος, κατά λιγότερο από το 20% του πλήρους εργασιακού δυναμικού τους.

Η πολυδιάστατη αυτή προσέγγιση στην κοινωνική κατάσταση του ατόμου, σε συνδυασμό με την έμφαση στη σχετική πλευρά της φτώχειας ή τη στέρηση, οι οποίες δεν μετριοούνται με απόλυτους όρους αλλά πάντοτε σε σχέση με το επίπεδο διαβίωσης σε μια κοινωνία συνολικά, συνιστούν τον πυρήνα αυτού που γενικώς γίνεται αντιληπτό ως κοινωνικός αποκλεισμός (Silver 1994, Byrne 1999, de Haan 1998, Burchardt et al. 2002, Fischer 2011).

3.4.1.3. Δείκτης Πόλωσης

Η έννοια της *πόλωσης* είναι διαφορετική από εκείνη της *ανισότητας*, αν και οι λόγοι ενδιαφέροντος για τα δύο φαινόμενα μπορεί να είναι παρόμοιοι. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ανισότητα ασχολείται κυρίως με τη σύγκλιση της παγκόσμιας μέσης, η πόλωση έχει να κάνει περισσότερο με την ομαδοποίηση γύρω από τοπικά μέσα. Η έννοια της «πόλωσης» χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει διαδικασίες κατανομής κοινές σε κάποιες ανεπτυγμένες οικονομίες, όπως η εξαφάνιση της μεσαίας τάξης (Wolfson 1994).

Τα αξιώματα που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή ενός συνοπτικού μέτρου της πόλωσης είναι διαφορετικά από εκείνα που χρησιμοποιούνται στη μέτρηση της ανισότητας. Στην κλασική τους πια αναφορά οι Esteban και Ray (1994) χρησιμοποιούν τις ακόλουθες βασικές αρχές:

Όσο υψηλότερος είναι ο βαθμός ομοιογένειας στο εσωτερικό κάθε ομάδας τόσο μεγαλύτερη είναι η πόλωση.

Όσο υψηλότερος είναι ο βαθμός ετερογένειας σε όλες τις ομάδες τόσο μεγαλύτερη είναι η πόλωση.

Πρέπει να υπάρχει ένας μικρός αριθμός από σημαντικού μεγέθους ομάδες.

Όσο μικρότερος είναι ο αριθμός των σχετικών ομάδων τόσο μεγαλύτερη είναι η πόλωση.

Ο δείκτης πόλωσης είναι ένα μέτρο της μείωσης της έκτασης της μεσαίας τάξης. Μια εύπορη μεσαία τάξη είναι σημαντική για κάθε κοινωνία επειδή μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά τόσο στην οικονομική ανάπτυξη όσο και στην κοινωνική σταθερότητα (Pressman, 2006). Εξ ορισμού, η μεσαία τάξη κατέχει την κεντρική θέση μεταξύ φτωχών και πλουσίων. Ένα άτομο με χαμηλό εισόδημα μπορεί να μην έχει τη δυνατότητα να γίνει πλούσιο, αλλά μπορεί να προσδοκά την επίτευξη της κατάστασης που απολαμβάνει ένα άτομο της μεσαίας τάξης. Ως εκ τούτου, ένα τέτοιο άτομο είναι πολύ πιθανό να εργαστεί σκληρά προκειμένου να εκπληρώσει τις προσδοκίες του και είναι απίθανο να επαναστατήσει ενάντια στην κοινωνία. Σε αντίθεση, μια ιδιαίτερα πολωμένη κοινωνία μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικές συγκρούσεις και εντάσεις (Esteban και Ray, 1999). Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως ένας από τους βασικούς λόγους για τη μελέτη της πόλωσης.

Το ζήτημα της πόλωσης έχει λάβει ευρεία προσοχή στη βιβλιογραφία των Οικονομικών (Esteban και Ray, 1991, 1994, 1999· Duclos et al., 2004· Wolfson, 1994, 1997· Wang και Tsui, 2000· Chakravarty και Majumder, 2001· D'Ambrosio,

2001 και Chakravarty et al., 2007). Υπάρχουν δύο προσεγγίσεις για τη μέτρηση της πόλωσης: η προσέγγιση του Wolfson και η προσέγγιση των Esteban και Ray. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, η πόλωση οδηγεί σε συρρίκνωση της μεσαίας τάξης, ενώ, από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την προσέγγιση των Esteban και Ray, η πόλωση αντιμετωπίζεται ως μια μορφή ομαδοποίησης γύρω από τοπικά μέσα της διανομής, όπου και αν αυτά τα τοπικά μέσα εντοπίζονται στην κλίμακα εισοδήματος. Από τις δύο προσεγγίσεις, η πρώτη εμφανίζεται ως μια κατάσταση διπολισμού, ενώ η τελευταία είναι πιο γενική.

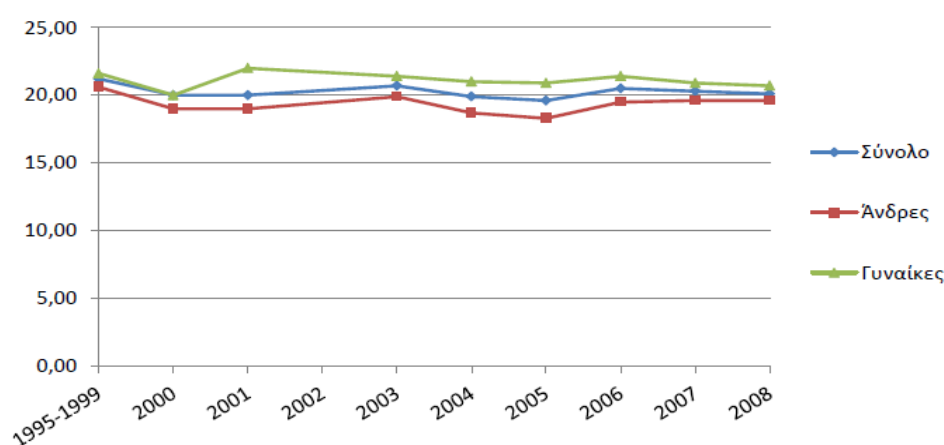
Είναι προφανές ότι ένας συγκεκριμένος δείκτης πόλωσης θα δημιουργήσει μια ολοκληρωμένη κατάταξη εναλλακτικών κατανομών εισοδήματος. Ωστόσο, χρησιμοποιώντας περισσότερους από έναν δείκτες, μπορεί να έχουμε διαφορετικές κατατάξεις των κατανομών. Λαμβάνοντας υπόψη την ποικιλομορφία των αριθμητικών δεικτών, είναι, ως εκ τούτου, λογικό να τυποποιηθούν οι ομάδες των δεικτών που αποδίδουν μια παρόμοια διάταξη διαφορετικών κατανομών. Δύο δημοφιλείς απόψεις της πόλωσης είναι σχετικές και απόλυτες. Σύμφωνα με τη σχετική άποψη, ένα μέτρο διανομής εισοδήματος παραμένει αναλλοίωτο, αν όλα τα εισοδήματα αλλάξουν ισοδύναμα. Από την άλλη πλευρά, ένα απόλυτο μέτρο παραμένει αναλλοίωτο με μια κατά απόλυτα ίση αύξηση σε όλα τα εισοδήματα. Οι Bossert και Pfingsten (1990) μίλησαν για ένα γενικό πλαίσιο της αναλλοίωτης ανισότητας που εξαρτάται από μια κριτική παράμετρο, την «μ». Η παράμετρος αυτή μπορεί να μεταβάλλεται έτσι ώστε η σχετική και η απόλυτη έννοια της ανισότητας να ενσωματώνονται ως ακραίες περιπτώσεις και, επομένως, η γενική έννοια μπορεί να χαρακτηριστεί ως ενδιάμεσο αναλλοίωτο. Δηλαδή, ένα μέτρο δεν αλλάζει αν οι

αλλαγές στο εισόδημα αποτελούνται από ένα ίσο απόλυτο ποσό και ένα ποσό ανάλογο προς το αρχικό εισόδημα (Chakravarty & D'Ambrosio, 2010).

3.4.2. Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανισότητα στην Ελλάδα πριν από την κρίση

3.4.2.1. Φτώχεια στην Ελλάδα πριν από την κρίση

Γράφημα 1. Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας (% , 1995 – 2008)

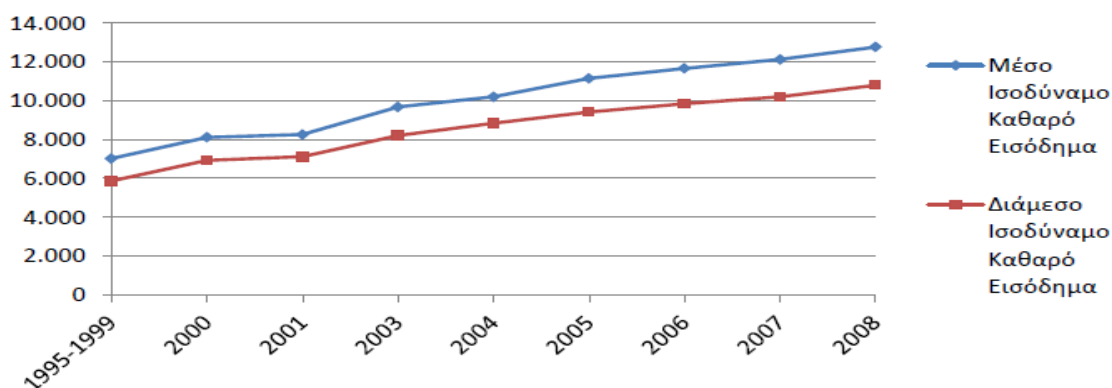

*Κατώφλι φτώχειας 60% του διάμεσου ισοδύναμου εισοδήματος

Πηγή: Eurostat

Όπως φαίνεται από το γράφημα 1, μετά από μια πτώση στα τέλη της δεκαετίας του 1990, από το 2000 έως το 2008, τα ποσοστά φτώχειας στην Ελλάδα ήταν σταθερά, με μια μικρή διακύμανση περίπου 20%. Η σχετική σταθερότητα της φτώχειας κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου είναι ενδιαφέρουσα καθώς είναι μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από ταχεία οικονομική ανάπτυξη.

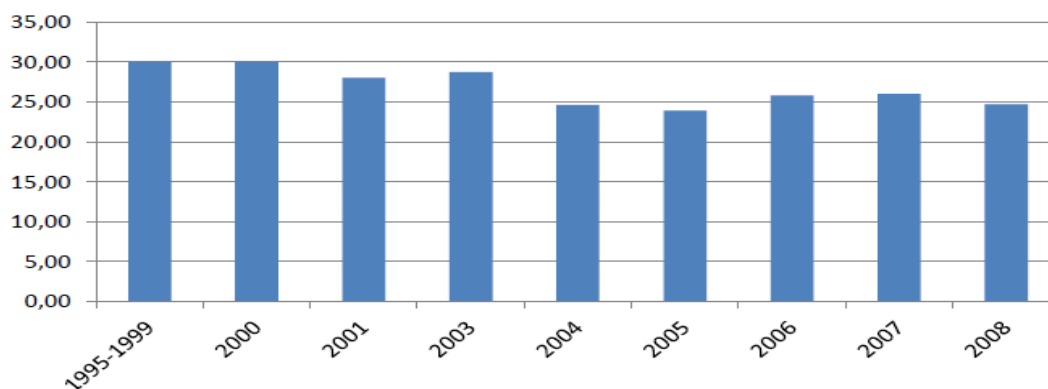
Γράφημα 2. Μέσο και Διάμεσο Καθαρό Εισόδημα (€, 1995 – 2008)

Πηγή: Eurostat

Αυτό σημαίνει ότι κατά τη διάρκεια αυτών των ετών η κατανομή του εισοδήματος δεν μεταβλήθηκε σημαντικά και, ως εκ τούτου, ένα σχετικά σταθερό ποσοστό του πληθυσμού παρέμεινε κάτω από το όριο του 60% του μεσαίου εισοδήματος, παρά το γεγονός ότι τόσο το μέσο όσο και το μεσαίο εισόδημα αυξήθηκαν σημαντικά. Αυτό το εύρημα αποκαλύπτει το επίπεδο και τη διατήρηση της ανισότητας στην Ελλάδα, αλλά και την ικανότητα του ελληνικού κράτους πρόνοιας να καταπολεμήσει τη φτώχεια (Γράφημα 2).

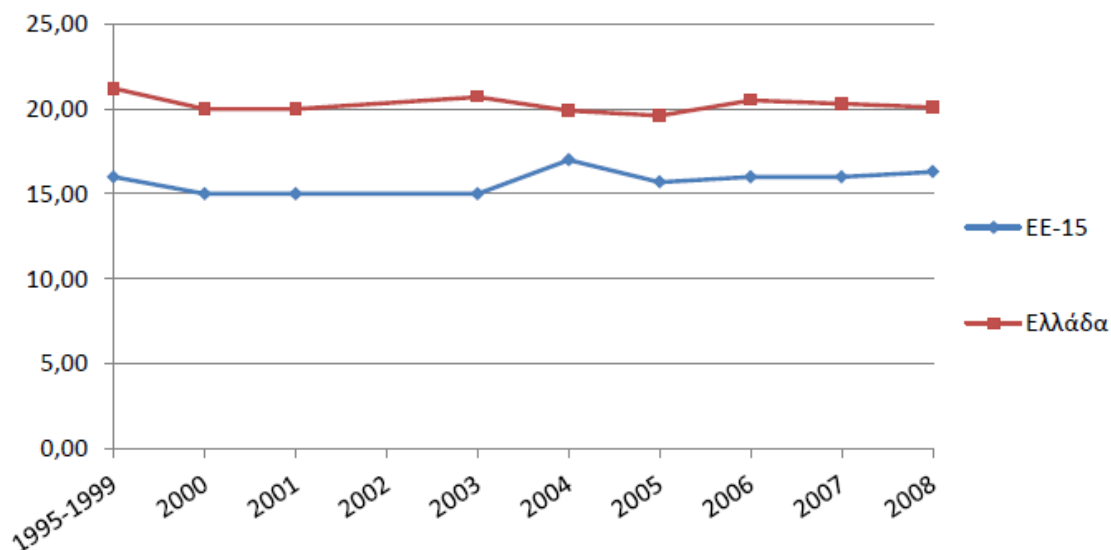
Γράφημα 3. Χάσμα φτώχειας (% , 1995 – 2008)

Πηγή: Eurostat

Μια άλλη διάσταση της φτώχειας που σχετίζεται με τους σκοπούς μας είναι το χάσμα της φτώχειας. Το Γράφημα 3 δείχνει ότι υπήρξε σημαντική βελτίωση: το χάσμα της φτώχειας μειώθηκε από κατά μέσο όρο 30% στα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε 23,9% το 2005, αν και η πρόοδος αυτή έχει αντιστραφεί κάπως στα επόμενα χρόνια. Αυτό σημαίνει ότι τουλάχιστον στις αρχές της δεκαετίας του 2000, ενώ το ποσοστό των φτωχών παρέμεινε σχετικά σταθερό, αρκετοί φτωχοί κατέστησαν λιγότερο φτωχοί πλησιάζοντας το όριο της φτώχειας. Το 2008, το χάσμα της φτώχειας ήταν 24,7%, που σημαίνει ότι το 50% των φτωχών είχε εισόδημα κάτω του 75,3% του ορίου της φτώχειας.

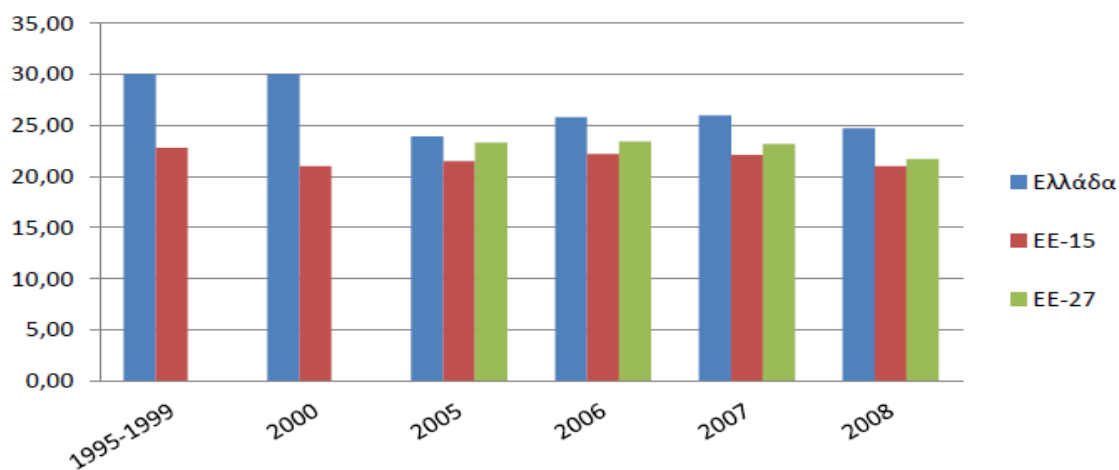
Γράφημα 4. Κίνδυνος φτώχειας, Ελλάδα / Ε.Ε.-15 (% , 1995-2008)

Πηγή: Eurostat

Η φτώχεια στην Ελλάδα κατά την εξεταζόμενη περίοδο ήταν σταθερά υψηλότερη από το μέσο όρο της Ε.Ε.-15 (Γράφημα 4).

Γράφημα 5. Χάσμα φτώχειας, Ελλάδα / Ε.Ε. (% , 1995-2008)

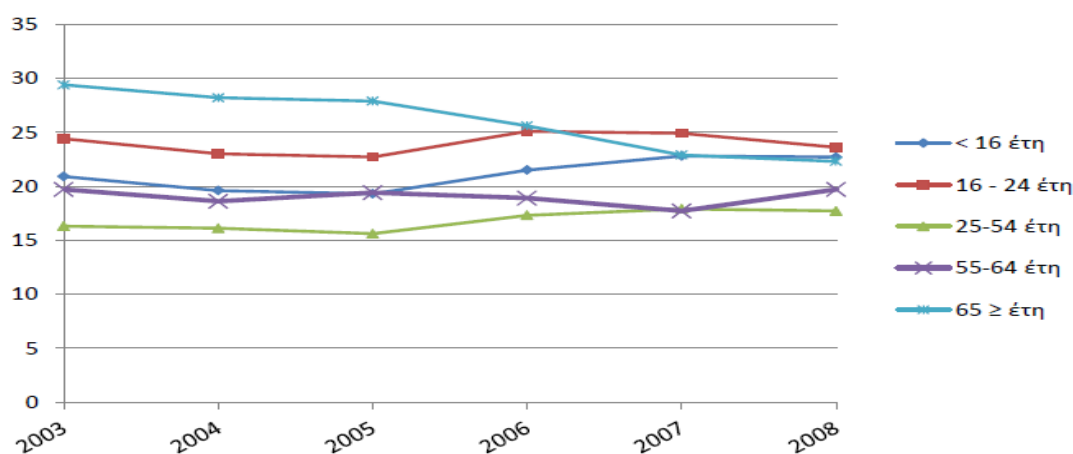

Πηγή: Eurostat

Το χάσμα της Ελλάδας για την ίδια περίοδο ήταν σταθερά υψηλότερο από τον μέσο όρο της Ε.Ε., αν και η κατάσταση βελτιώθηκε από τα μέσα της δεκαετίας του 2000.

3.4.2.2. Ευάλωτες Ομάδες στην Ελλάδα πριν από την κρίση

Γράφημα 6. Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ανά ηλικιακή ομάδα (% , 2003-2008)

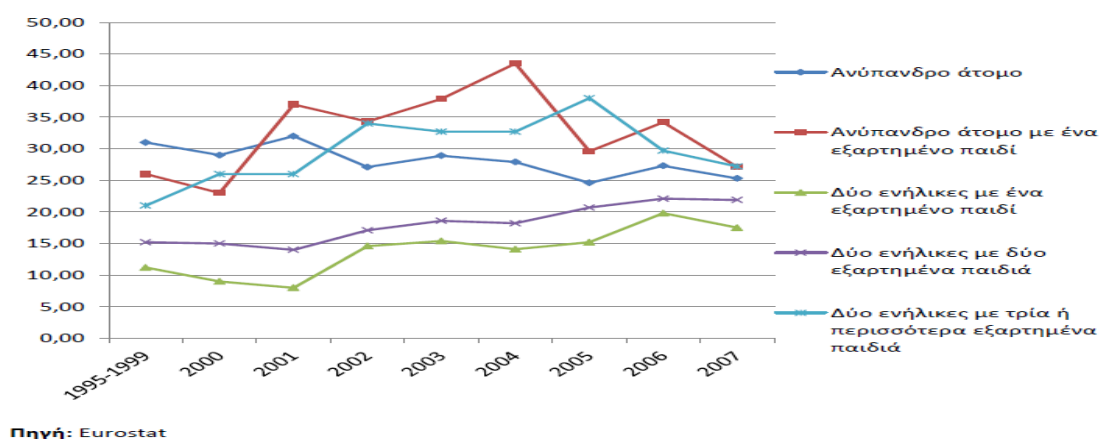
Πηγή: Eurostat

Σύμφωνα με το Γράφημα 6, τα ποσοστά φτώχειας των ηλικιωμένων ήταν αρχικά πολύ υψηλότερα από τα ποσοστά όλων των άλλων ηλικιακών ομάδων (29,4% το 2003), αλλά από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 μειώθηκαν σημαντικά, φθάνοντας το 22,3% το 2008. Αυτό θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως απόδειξη ότι οι κοινωνικές μεταβιβάσεις (τα οφέλη λόγω ηλικίας) που απευθύνθηκαν στην ομάδα αυτή κατά την συγκεκριμένη περίοδο ήταν αρκετά αποτελεσματικά για τη μείωση της φτώχειας. Το αντίθετο φαίνεται να ισχύει για παιδιά και νέους έως και 16 ετών. Δεδομένου ότι τα ποσοστά μέσης φτώχειας σε αυτή την ηλικιακή ομάδα του 2000 αυξάνονταν σταθερά από 19,4% το 2005 σε 22,7% το 2008. Επιπλέον, από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 φαίνεται ότι η κατάσταση έχει επιδεινωθεί και για την ομάδα 16-24 και το 2008 βιώνει το υψηλότερο ποσοστό φτώχειας σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ηλικιακές ομάδες. Πρέπει να σημειωθεί ότι ακόμη και πριν από αυτή την εξέλιξη, αυτή η ηλικιακή ομάδα ήταν σταθερά πάνω από το μέσο ποσοστό φτώχειας στην Ελλάδα.

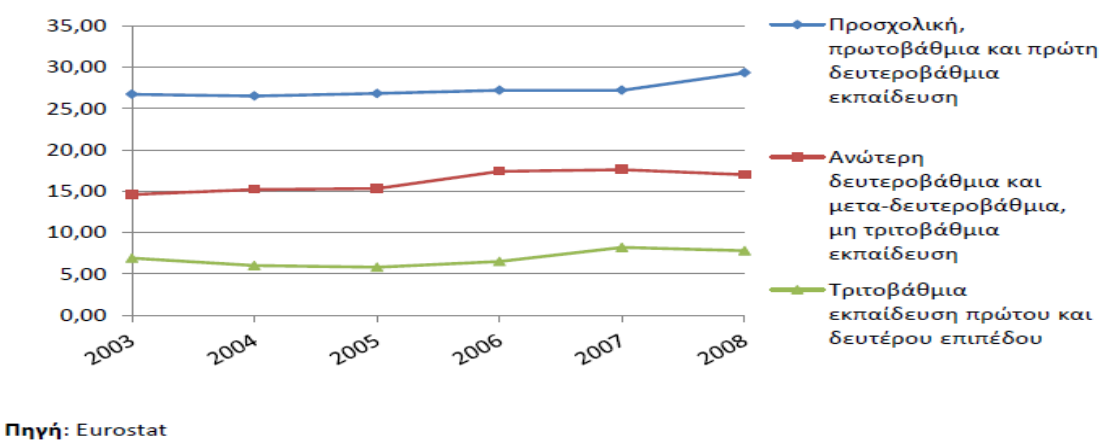
Τέλος, τα ποσοστά φτώχειας για άτομα ηλικίας μεταξύ 55 και 64 ετών ήταν σταθερά κάτω από το μέσο ποσοστό, αν και το ποσοστό της ηλικιακής ομάδας ηλικίας 25-54 αυξήθηκε απότομη από το 2006.

Γράφημα 7. Κίνδυνος φτώχειας ανά τύπο νοικοκυριού (% , 1995-2008)

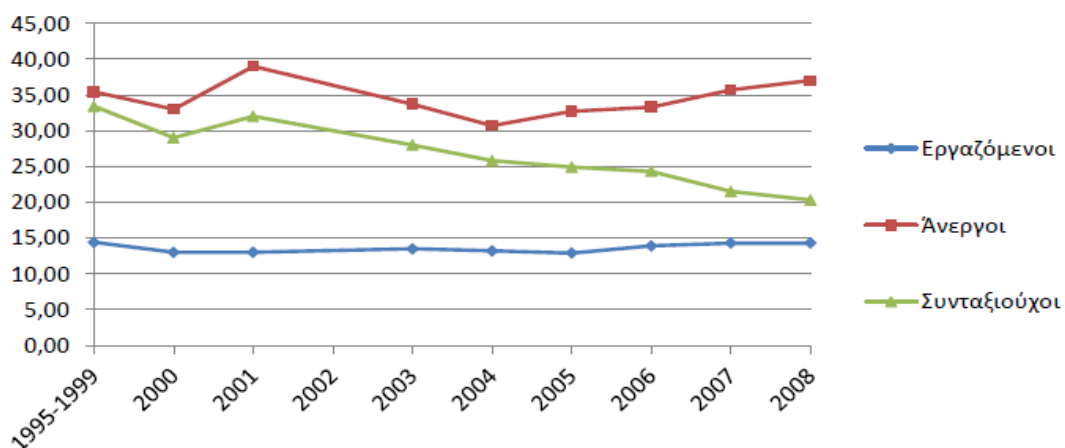
Οι τύποι οικογενειών που πλήττονται περισσότερο από τη φτώχεια είναι εκείνες που αποτελούνται από ενήλικα και εξαρτώμενα παιδιά και εκείνα με δύο ενήλικες και τρία ή περισσότερα παιδιά. Στο άλλο άκρο, οι οικογένειες με τον χαμηλότερο κίνδυνο φτώχειας είναι οικογένειες δύο γονέων και ενός ή δύο παιδιών (Γράφημα 7).

Γράφημα 8. Κίνδυνος φτώχειας ανά επίπεδο εκπαίδευσης (% , σύνολο, 2003-2008)

Η εκπαίδευση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαστρωμάτωση του εισοδήματος. Υπάρχει σαφής και σημαντική σχέση μεταξύ του επιπέδου εκπαίδευσης και του επιπέδου της φτώχειας. Ειδικότερα, για τα έξι χρόνια πριν από την κρίση, η φτώχεια μεταξύ ατόμων προσχολικής, πρωτοβάθμιας ή πρωτοβάθμιας δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή ατόμων με μικρή ή καθόλου κατάρτιση, κυμαίνεται μεταξύ 25% και 30%, ενώ για άτομα με ανώτερη δευτεροβάθμια ή μεταδευτεροβάθμια εκπαίδευση, δευτεροβάθμιας, μη τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, τα ποσοστά φτώχειας ήταν σχετικά σταθερά γύρω στο επίπεδο του 15%, δηλαδή ήταν κατά μέσο όρο πάνω από δέκα εκατοστιαίες μονάδες χαμηλότερο από το ποσοστό της πρώτης ομάδας. Επιπλέον, για τα άτομα με τριτοβάθμια εκπαίδευση, τα επίπεδα φτώχειας κυμαίνονταν μεταξύ 5% και 6% μεταξύ 2003 και 2006, πριν αυξηθούν ελαφρά σε περίπου 7% το 2007 και το 2008 (Γράφημα 8). Η διαφορά μεταξύ αυτών των τριών ομάδων είναι πολύ σημαντική και συνεπής με τα ευρήματα άλλων μελετών σχετικά με τη φτώχεια στην Ελλάδα (Ανδριόπουλου, Παπαδόπουλος & Τσακλόγλου 2013, Μπαλντούργκος & Ναούμι 2010, Δαφέρμος & Παπαθεοδώρου 2010).

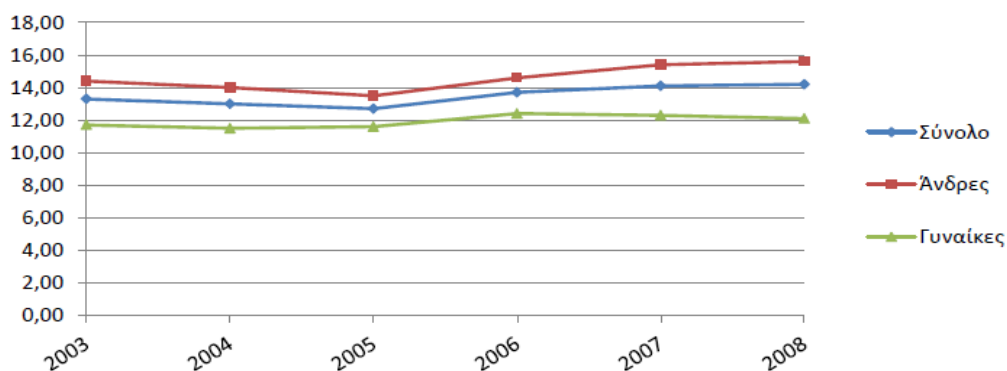
Γράφημα 9. Κίνδυνος φτώχειας ανά οικονομική δραστηριότητα (% , 1995-2008)

Πηγή: Eurostat

Όσον αφορά τους άνεργους, βλέπουμε στο γράφημα ότι μειονεκτούν τόσο σε σχέση με τους εργαζομένους, όσο και με τους συνταξιούχους. Για τους πρώτους, τα επίπεδα φτώχειας παρέμειναν σχετικά σταθερά καθ' όλην την εξεταζόμενη περίοδο. Από την άλλη πλευρά, η φτώχεια στους συνταξιούχους μειώθηκε σημαντικά από 33,4% κατά μέσο όρο στα τέλη της δεκαετίας του 1990 σε 20,3% το 2008. Η δύσκολη θέση των ανέργων δεν είναι απροσδόκητη, καθώς τείνουν να έχουν το χαμηλότερο εισόδημα και συνήθως βρίσκονται στο κάτω μέρος τη διανομή του εισοδήματος.

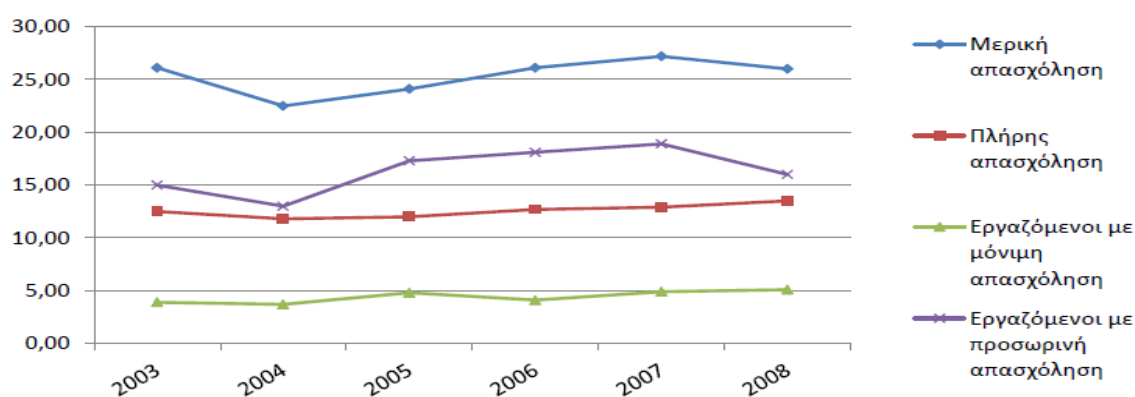
Γράφημα 10. Ποσοστό εργαζομένων σε κίνδυνο φτώχειας ανά φύλο (% , 2003-2008)

Πηγή: Eurostat

Περίπου το 14% των εργαζομένων είναι φτωχοί, ποσοστό που παρέμεινε σχετικά σταθερό από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 (Γράφημα 10). Αυτό σημαίνει ότι ακόμη και στα χρόνια πριν από την κρίση, όταν οι ρυθμοί αύξησης ήταν υψηλοί και το μέσο και το μέσο εισόδημα αυξανόταν, ένα σημαντικό ποσοστό αυτών που εργάζονταν απολάμβαναν μισθούς κάτω από το όριο της φτώχειας, σαφής ένδειξη κατακερματισμού της αγοράς εργασίας.

Γράφημα 11. Κίνδυνος φτώχειας ανά είδος σύμβασης (% , 2003-2008)

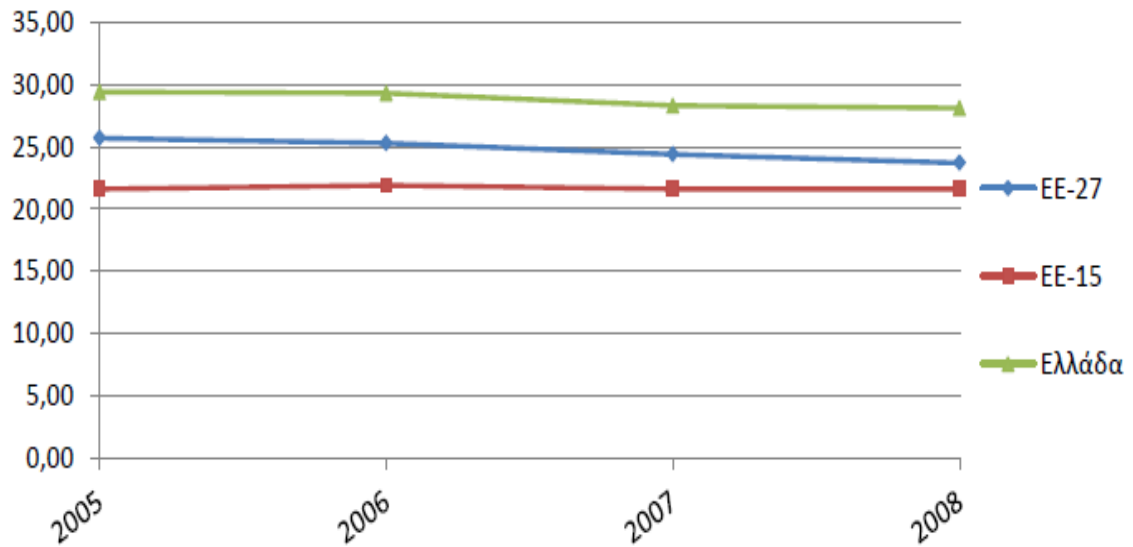

Πηγή: Eurostat

Η σχέση μεταξύ κατακερματισμού της αγοράς εργασίας και φτώχειας παρατηρείται, επίσης, στο γράφημα 11, όπου βλέπουμε ότι οι εργαζόμενοι με μερική απασχόληση και οι προσωρινά απασχολούμενοι αντιμετωπίζουν πολύ υψηλότερα ποσοστά φτώχειας από εκείνους με συμβάσεις πλήρους και μόνιμης εργασίας αντιστοίχως.

3.4.2.3. Κοινωνικός Αποκλεισμός πριν από την κρίση

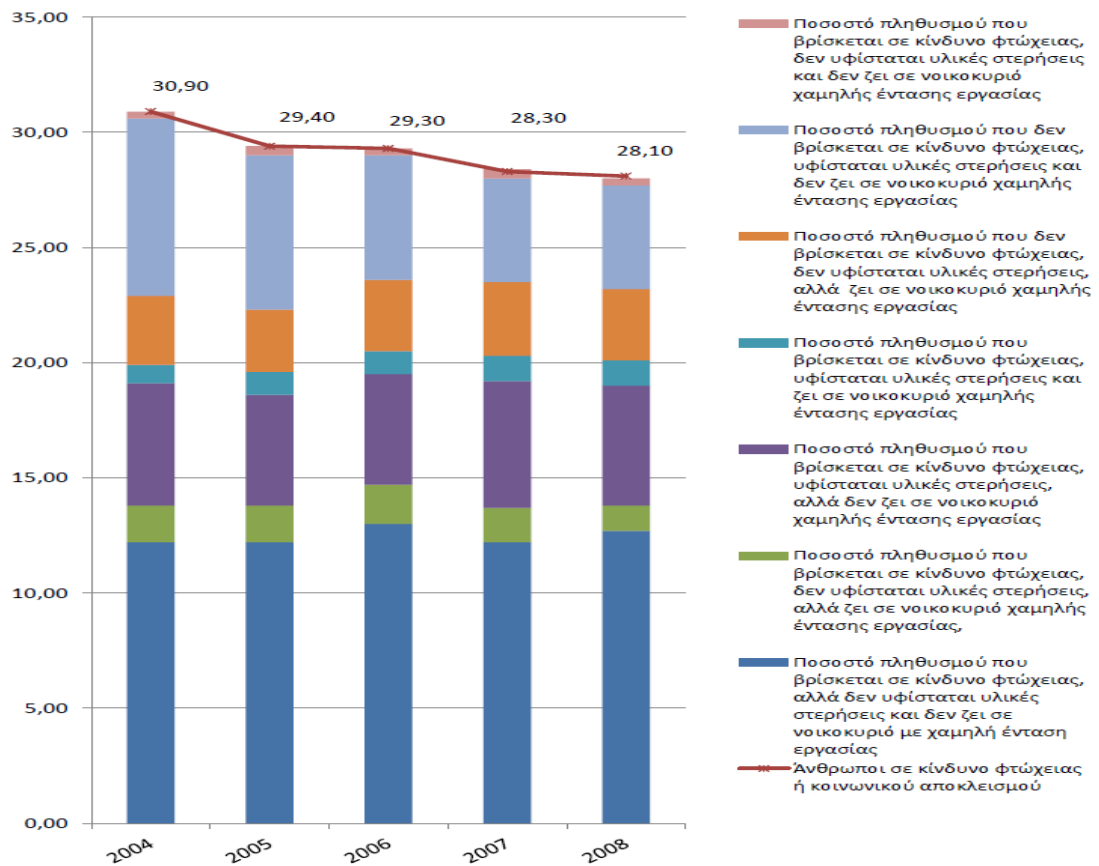
Γράφημα 12. Κίνδυνος φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (% , 2005-2008)

Πηγή: Eurostat

Η έμφαση στον κοινωνικό αποκλεισμό δεν βελτιώνει την εικόνα του κοινωνικού προφίλ της Ελλάδας. Όταν προσθέτουμε τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού σε αυτόν της φτώχειας, βλέπουμε ότι η απόδοση της χώρας είναι και πάλι αρνητική, παρά το γεγονός ότι υπήρξε βελτίωση μεταξύ του 2006 και του 2008 (Γράφημα 12). Η βελτίωση αυτή είναι ελαφρώς υψηλότερη (0,5% το 2007) από εκείνη του ποσοστού φτώχειας που εξετάσαμε προηγουμένως, πράγμα που σημαίνει ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός μειώθηκε οριακά στην Ελλάδα μεταξύ 2006 και 2008. Ο συνδυασμένος δείκτης για το 2008 ήταν 28,1%, σημαντικά υψηλότερος από την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά μέσο όρο 15 (21,6%) ή 27 (23,7%).

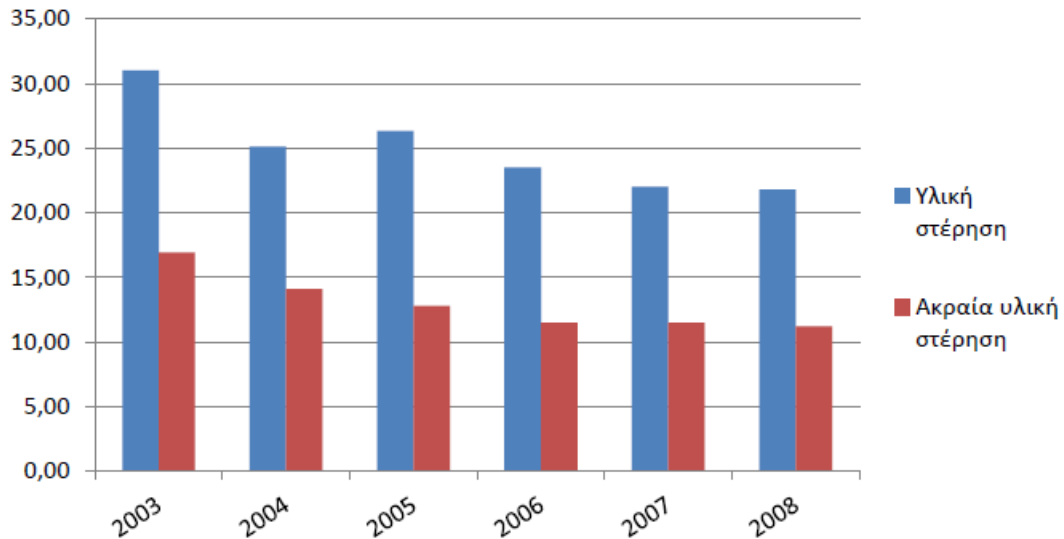
Γράφημα 13. Άνθρωποι σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (2004-2008)

Πηγή: Eurostat

Παρατηρούμε ότι η μεγαλύτερη κατηγορία φτωχών στην Ελλάδα είναι τα άτομα που κινδυνεύουν από τη φτώχεια, τα οποία δεν υποφέρουν από ακραία σωματική στέρηση ή ζουν σε νοικοκυριά χαμηλής έντασης (12,7% το 2008). Πρέπει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι τα δύο μεγαλύτερα τμήματα των φτωχών (η κατηγορία εκείνων που δεν κινδυνεύουν από τη φτώχεια, αλλά υποφέρουν από ακραία υλική στέρηση και δεν ζουν σε οικογένεια χαμηλού μισθού - 4,5% το 2008) και όσοι βρίσκονται σε κίνδυνο φτώχειας, υποφέρουν από ακραία υλική στέρηση αλλά δεν ζουν σε οικογένεια χαμηλής έντασης - 5,2% το 2008) υπέστησαν ακραίες υλικές στέρσεις (Γράφημα 13).

Γράφημα 14. Υλικές στέρσεις και ακραίες υλικές στέρσεις (% , 2003-2008)

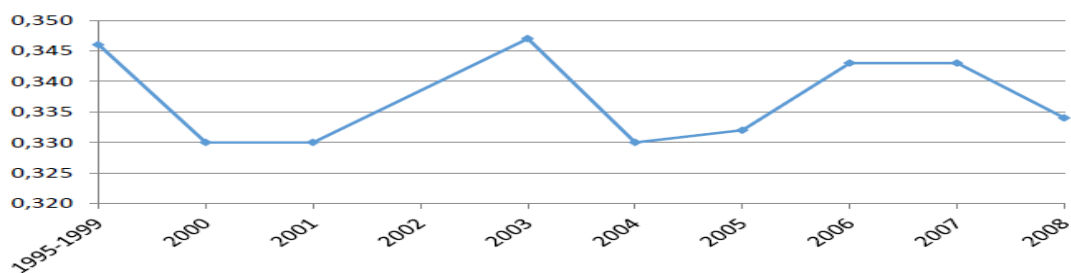
Πηγή: Eurostat

Όταν εξετάζουμε πιο στενά την υλική στέρηση, φαίνεται ότι αυτό ήταν ιδιαίτερα υψηλό στην Ελλάδα πριν από την κρίση (Γράφημα 14). Ωστόσο, υπάρχει σταθερή και σημαντική βελτίωση καθώς ο δείκτης μειώθηκε από 31% το 2003 σε περίπου 21,8% το 2008. Παρόμοιες τροχιές παρατηρούνται για την ακραία υλική στέρηση, η οποία μειώθηκε από 16,9% το 2003 σε 11,2% το 2008, που παραμένει υψηλή για αυτόν τον δείκτη.

3.4.2.4. Εισοδηματική Ανισότητα στην Ελλάδα πριν από την κρίση

Γράφημα 15. Συντελεστής Gini (1995-2008)

Γράφημα 18. Συντελεστής Gini, Ελλάδα (1995-2008)

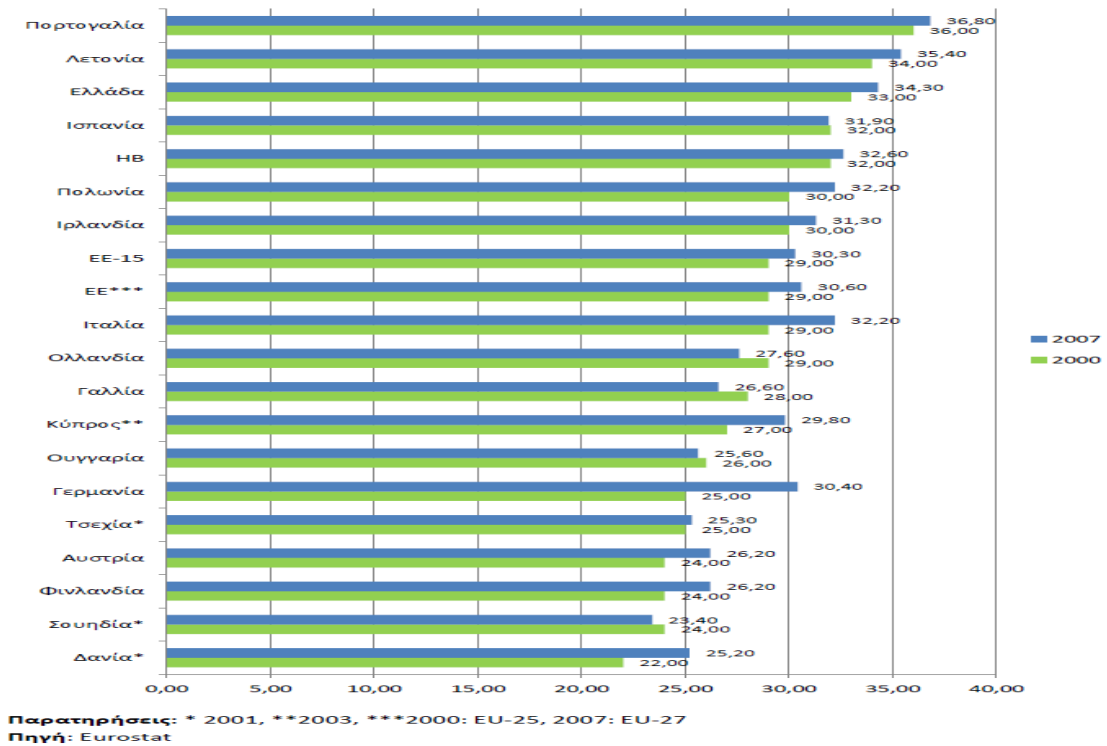
Πηγή: Eurostat

Η ελληνική κοινωνία, ακόμα και στα χρόνια πριν από την κρίση, βίωσε επίμονη εισοδηματική ανισότητα σε υψηλά επίπεδα, παρά τις ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες που επικράτησαν κατά το μεγαλύτερο μέρος της εξεταζόμενης περιόδου.

Η ανισότητα των εισοδημάτων στην Ελλάδα, ενώ μειώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990, αυξήθηκε και πάλι από το 2001 έως το 2003 φτάνοντας στο επίπεδο της προηγούμενης δεκαετίας. από τότε, ένα μάλλον ασταθές πρότυπο σημαντικών ετήσιων αλλαγών τόσο προς τα κάτω όσο και προς τα πάνω, παραμένοντας συνολικά σε αρκετά υψηλά επίπεδα (Γράφημα 15).

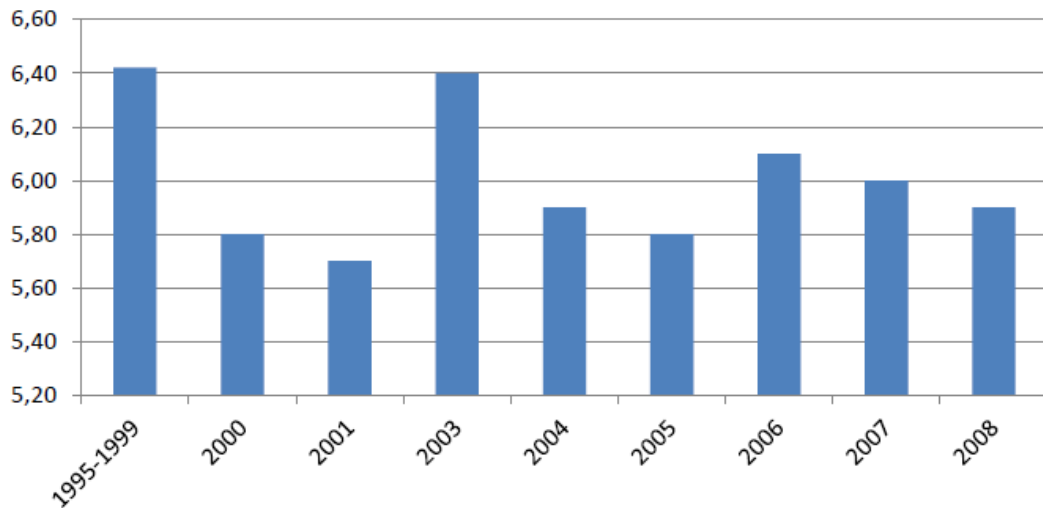
Γράφημα 16. Συντελεστής Gini (x 100, 2000, 2007 Ελλάδα και επιλεγμένες χώρες-μέλη της Ε.Ε. και μέσοι όροι)

Η απόδοση της Ελλάδας στα χρόνια πριν από την κρίση ήταν από τις χειρότερες στην Ευρωπαϊκή Ένωση (το πέμπτο υψηλότερο επίπεδο ανισότητας το 2007, με καλύτερες επιδόσεις από τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, που δεν συμπεριλήφθηκαν στο Διάγραμμα) παρά το ευνοϊκό οικονομικό περιβάλλον και τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Γράφημα 16). Όπως προαναφέρθηκε, αυτό υποδηλώνει την ύπαρξη διαρθρωτικών παραγόντων στην ελληνική οικονομία που εμποδίζουν τη μείωση της εισοδηματικής ανισότητας ακόμη και σε περιόδους υψηλής οικονομικής ευημερίας για τη χώρα ως σύνολο.

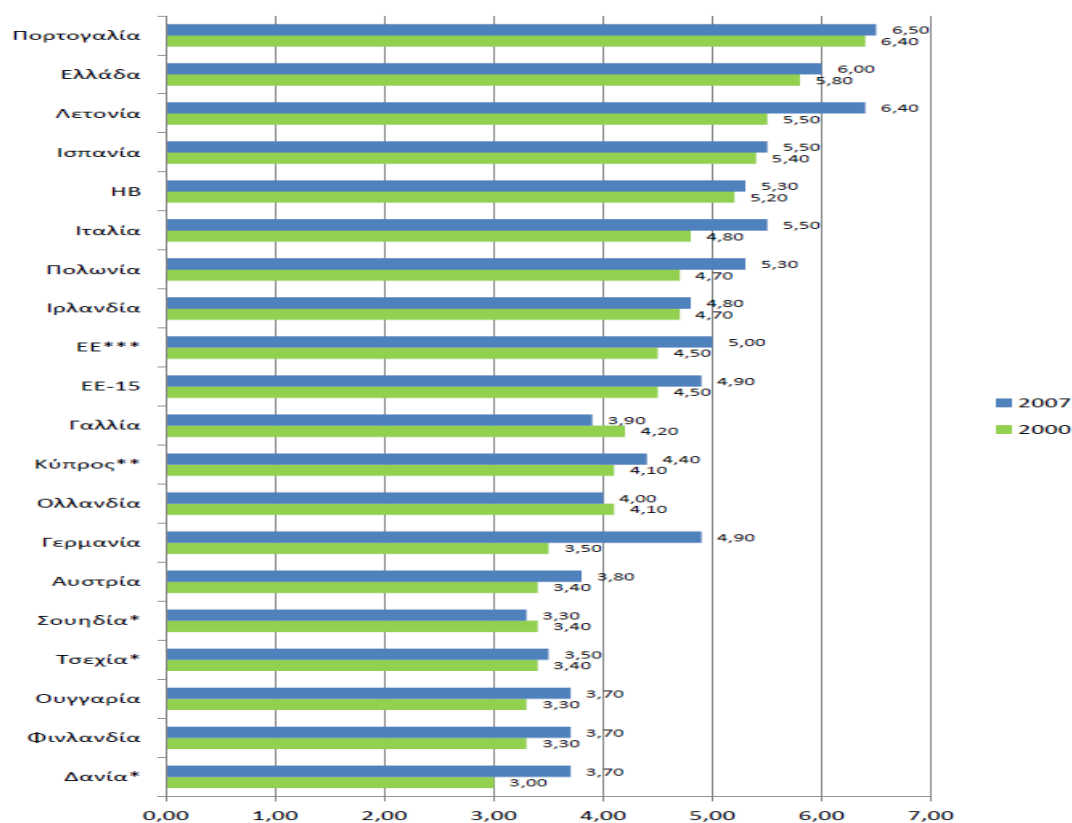
Γράφημα 17. Δείκτης κατανομής εισοδήματος S80/S20 (1995-2008)

Πηγή: Eurostat

Παρόμοια είναι η μορφή που προκύπτει όταν χρησιμοποιούμε τον δείκτη S80 / S20 για την ίδια περίοδο (Γράφημα 17). Παρατηρούμε παρόμοιες κινήσεις στις ίδιες περιόδους ή / και χρόνια με τον συντελεστή Gini. Επιπλέον, το S80 / S20 ήταν επίσης αρκετά υψηλό, με το κορυφαίο πεμπτημόριο του πληθυσμού να κερδίζει 5,9 φορές υψηλότερο από το χαμηλότερο πέμπτο πεντάμηνο το 2008.

Γράφημα 18. Δείκτης κατανομής εισοδήματος S80/S20 (2000, 2007)

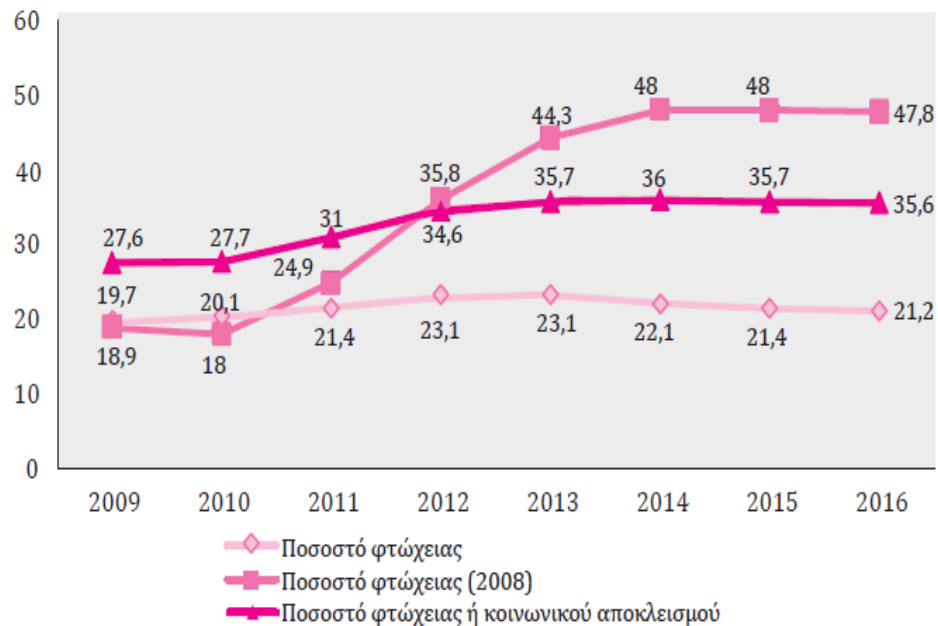
Παρατηρήσεις: * 2001, **2003, ***2000; EU-25, 2007: EU-27
 Πηγή: Eurostat

Τα επίπεδα S80/S20 για την Ελλάδα είναι πολύ υψηλά σε κάθε περίπτωση. Μια σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Γράφημα 18) δείχνει ότι η απόδοση της Ελλάδας ήταν πάλι το πέμπτο χειρότερο το 2007 (και πάλι με καλύτερες επιδόσεις από ό,τι η Ρουμανία και η Βουλγαρία που δεν περιλαμβάνονται στο γράφημα). Για μια ακόμη φορά παρατηρούμε ότι τα επίπεδα ανισότητας στην Ελλάδα ήταν σταθερά υψηλά καθ' όλην την «καλή» οικονομική περίοδο πριν από την κρίση.

3.4.3. Φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανισότητα στην Ελλάδα μετά από την εκδήλωση της κρίσης

3.4.3.1. Φτώχεια στην Ελλάδα μετά την εκδήλωση της κρίσης

Γράφημα 19. Εξέλιξη βασικών δεικτών ποσοστού (%) φτώχειας (2009-2016)

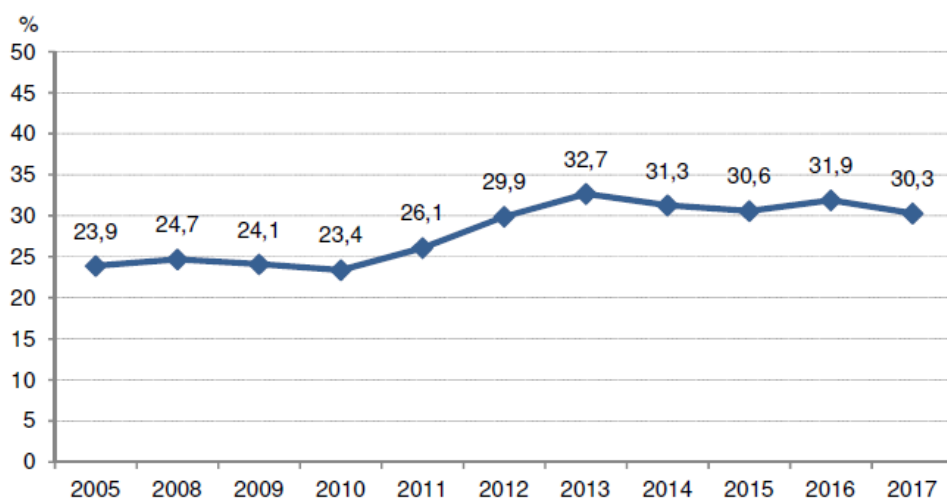
Πηγή: Eurostat

Τα επίπεδα φτώχειας για ολόκληρο τον πληθυσμό αυξήθηκαν από 19,7% σε 23,1% μεταξύ 2010 και 2013, ενώ παράλληλα αυξάνονται τα ποσοστά φτώχειας ανδρών και γυναικών. Αυτό αντιπροσωπεύει αύξηση κατά 15%.

Για το 2017, το βάθος (χάσμα) κινδύνου φτώχειας ανήλθε σε 30,3% του κατωφλιού του κινδύνου φτώχειας, σημειώνοντας μείωση σε σχέση με το προηγούμενο έτος (Γράφημα 19). Με βάση το ποσοστό αυτό, εκτιμάται ότι το 50% των φτωχών κατέχουν εισόδημα μικρότερο από το 69,7% του κατωφλιού του κινδύνου φτώχειας

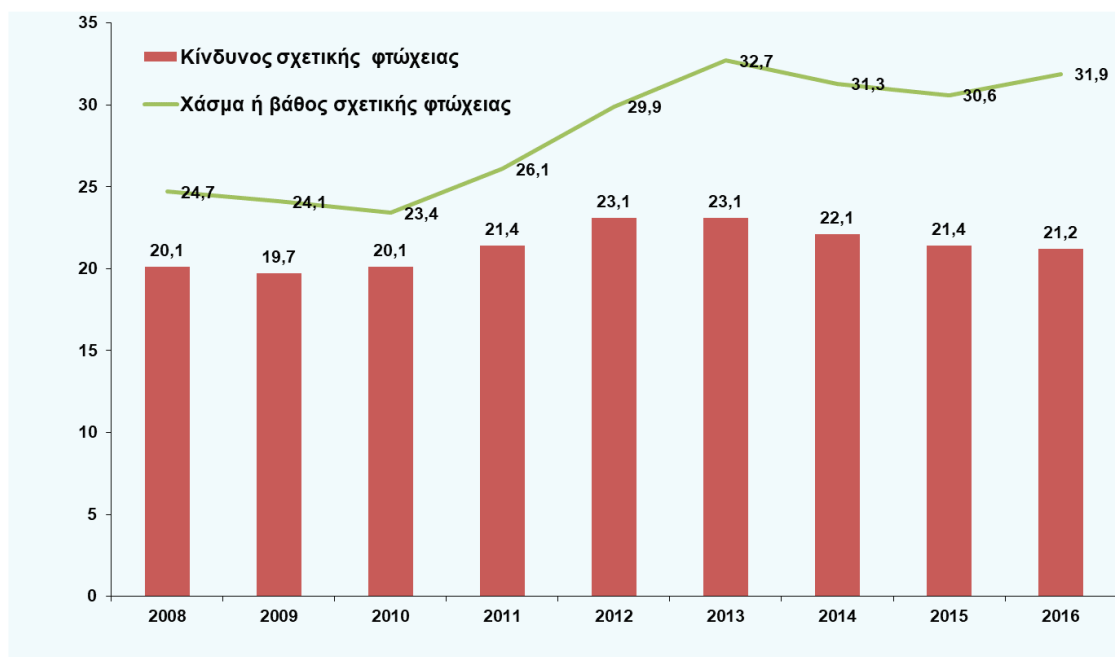
(το οποίο ανέρχεται σε 4.560 ευρώ), δηλαδή κάτω από 3.178 ευρώ, ετησίως, ανά άτομο. Όπως παρουσιάζεται στο Γράφημα 20, το βάθος (χάσμα) κινδύνου το 2005 ήταν 23,9%, ενώ, σημειώνοντας αυξητική πορεία στη διάρκεια της δεκαετίας, ανήλθε σε 32,7% το 2013 (μέγιστη τιμή). Έκτοτε, παρουσιάζει αυξομειώσεις, σημειώνοντας τιμή 30,3% για το 2017, δηλαδή μείωση κατά 1,6 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2016.

Γράφημα 20. Χάσμα φτώχειας (% , 2005, 2008-2017)

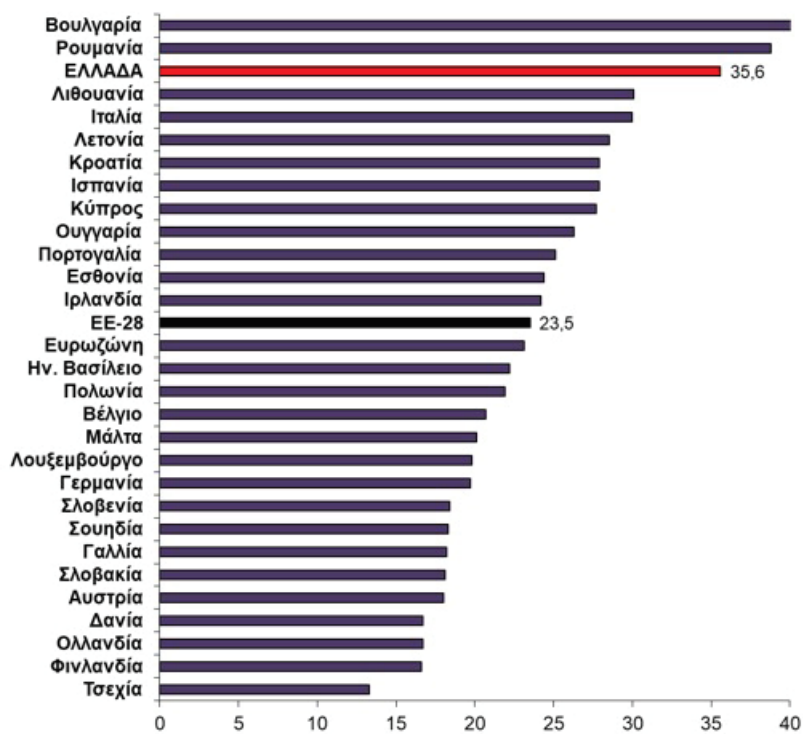

Τα στοιχεία αυτά, με τη σειρά τους, δείχνουν ότι το βάθος της φτώχειας στην Ελλάδα έχει αυξηθεί κατά τη διάρκεια της κρίσης. Διαπιστώνουμε μια ταχεία και σημαντική αύξηση του χάσματος της φτώχειας μεταξύ του 2010 και του 2013: από 23,4% σε 32,7%. Το εισόδημα της πλειοψηφίας του πληθυσμού μειώθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της κρίσης και οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι με την εμβάθυνση της κρίσης.

Γράφημα 21. Κίνδυνος σχετικής φτώχειας, Ελλάδα / E.E.-15, E.E.-27 (% , 2008-2016).

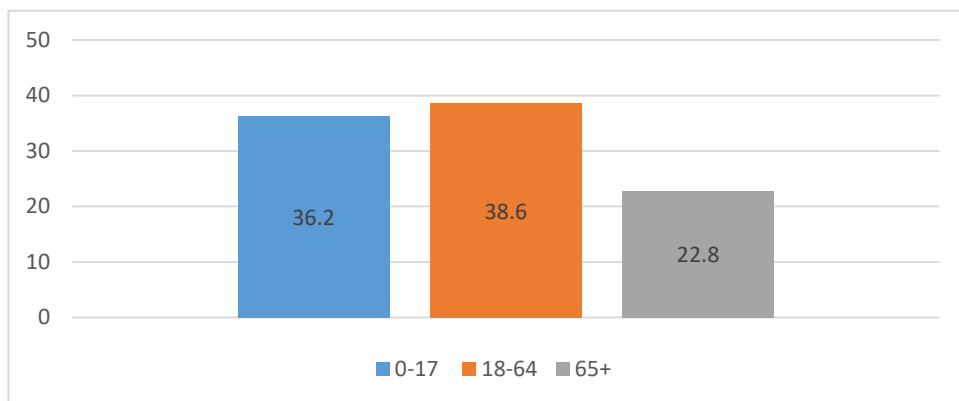
Γράφημα 22. Δείκτες κινδύνου φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού στις χώρες της E.E.: EUSILC 2016 (% , 2016).

Το ποσοστό κινδύνου σχετικής φτώχειας πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις στην έρευνα του 2016 (δηλαδή μη συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών επιδομάτων και των συντάξεων στο συνολικό διαθέσιμο εισόδημα των νοικοκυριών) ανέρχεται σε 52,9%, ενώ, όταν περιλαμβάνονται μόνο οι συντάξεις και όχι τα κοινωνικά επιδόματα, μειώνεται στο 25,2%. Αναφορικά με τα κοινωνικά επιδόματα, επισημαίνεται ότι αυτά περιλαμβάνουν παροχές κοινωνικής βοήθειας (όπως το ΕΚΑΣ, το επίδομα μακροχρόνια ανέργων κ.λπ.), οικογενειακά επιδόματα (όπως επιδόματα τέκνων), καθώς και επιδόματα ή βοηθήματα ανεργίας, ασθένειας, αναπηρίας ή ανικανότητας ή και εκπαιδευτικές παροχές. Δεδομένου ότι το ποσοστό κινδύνου σχετικής φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ανέρχεται σε 21,2%, διαπιστώνεται ότι τα κοινωνικά επιδόματα συμβάλλουν στη μείωση του ποσοστού του κινδύνου φτώχειας κατά 4,0 ποσοστιαίες μονάδες (Ε.Ε.-28: 8,5), ενώ, εν συνεχεία, οι συντάξεις κατά 27,7 ποσοστιαίες μονάδες (Ε.Ε.-28: 18,6). Το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων μειώνει το ποσοστό του κινδύνου σχετικής φτώχειας στην Ελλάδα κατά 31,7 ποσοστιαίες μονάδες (Ε.Ε.-28: 27,1) (Γραφήματα 21,22).

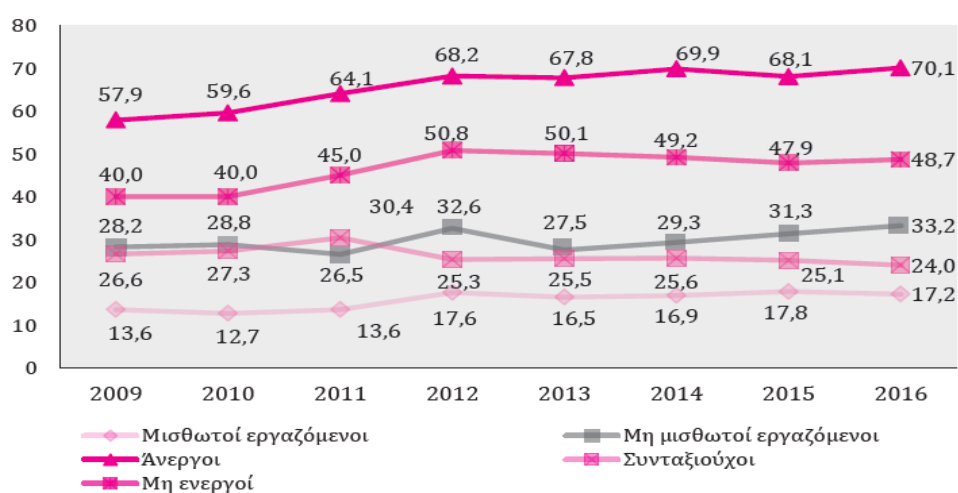
3.4.3.2. Ευάλωτες ομάδες στην Ελλάδα μετά την κρίση

Γράφημα 23. Κίνδυνος φτώχειας ανά ηλικιακή ομάδα (% , 2017)

Το βάθος κινδύνου φτώχειας (Γράφημα 23) για τα παιδιά ηλικίας 0-17 ετών εκτιμάται σε 29,6%, μειωμένο κατά 3,7 ποσοστιαίες μονάδες σε σχέση με το 2016, ενώ για τα άτομα ηλικίας 65 ετών και άνω εκτιμάται σε 19,7%, παρουσιάζοντας αύξηση κατά μία ποσοστιαία μονάδα σε σχέση με το 2016.

Γράφημα 24. Άτομα σε κίνδυνο φτώχειας ανά οικονομική δραστηριότητα (% , 2009-2016)

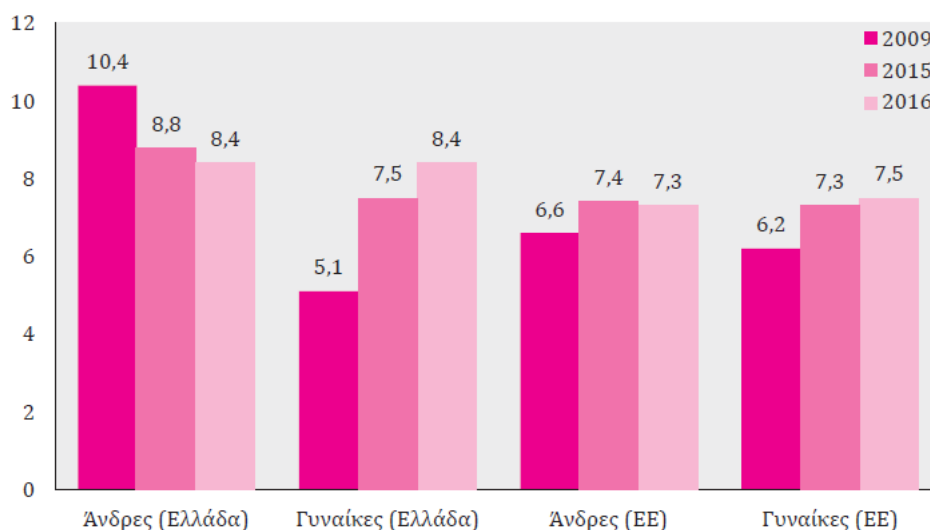
Πηγή: Eurostat

Στο παραπάνω Γράφημα 24 παρουσιάζεται το ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας ως προς τον τύπο της σύμβασης για τα έτη 2009 και 2015-2016. Όπως μπορούμε να δούμε, το ποσοστό εργαζομένων στο όριο της φτώχειας που έχουν συμβάσεις ορισμένου χρόνου είναι περίπου τριπλάσιο από εκείνο των εργαζομένων με συμβάσεις αορίστου χρόνου. Τα ευρήματα αυτά καθιστούν προφανές πως οι σταθερές σχέσεις απασχόλησης όχι μόνο περιορίζουν την αβεβαιότητα των εργαζομένων ως προς το εργασιακό μέλλον τους, αλλά ταυτόχρονα εξασφαλίζουν κι ένα σαφώς καλύτερο βιοτικό επίπεδο. Στην Ελλάδα το 2015 εμφανίζεται αύξηση των εργαζομένων αορίστου χρόνου που βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας, η

οποία όμως αντισταθμίζεται από τη μείωση του ποσοστού φτώχειας των εργαζομένων ορισμένου χρόνου προσεγγίζοντας τα προ-κρίσης επίπεδα.

Γράφημα 25. Ποσοστό εργαζομένων σε κίνδυνο φτώχειας ανά φύλο (% , 2009, 2015, 2016)

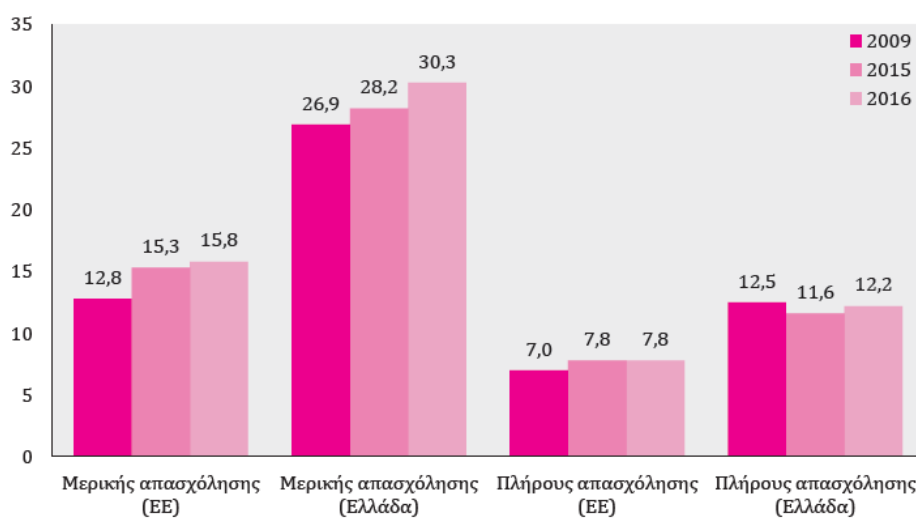

Πηγή: Eurostat

Στο παραπάνω Γράφημα 25 εμφανίζεται το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας ως προς το φύλο, για την Ελλάδα και την Ε.Ε.. Ξεκινώντας με την Ελλάδα, από τη σύγκριση των ετών 2009 και 2016 προκύπτει ότι η αποκλιμάκωση του ποσοστού φτώχειας που παρατηρήθηκε τα προηγούμενα έτη (βλ. ΙΝΕ ΓΣΕ.Ε., 2017α) για τους άνδρες εργαζομένους συνεχίζεται και το 2016, καθώς μειώνεται από 10,4% σε 8,8% το 2015 για να καταλήξει στο 8,4% το 2016. Αντίθετη είναι η τάση όσον αφορά τις γυναίκες, όπου, κατά την περίοδο της κρίσης, εμφανίζεται αύξηση από 5,1% το 2009 σε 8,4% το 2016, ενώ σε σχέση με το 2015 σημειώνεται αύξηση της τάξης του 0,9%. Οι παραπάνω μεταβολές υποδεικνύουν πως η απορρύθμιση που συνέβη στην αγορά εργασίας τα τελευταία χρόνια εξακολουθεί

να είναι εξαιρετικά μεροληπτική απέναντι στις γυναίκες. Συνεπώς, οι αρμόδιες κρατικές αρχές θα πρέπει να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην αναστροφή της αρνητικής κατάστασης που φαίνεται να παγιώνεται στην αγορά εργασίας για τις γυναίκες επιφέροντας δυσμενείς συνέπειες στο επίπεδο διαβίωσής τους.

Γράφημα 26. Κίνδυνος φτώχειας ανά είδος απασχόλησης (% , 2009, 2015, 2016)

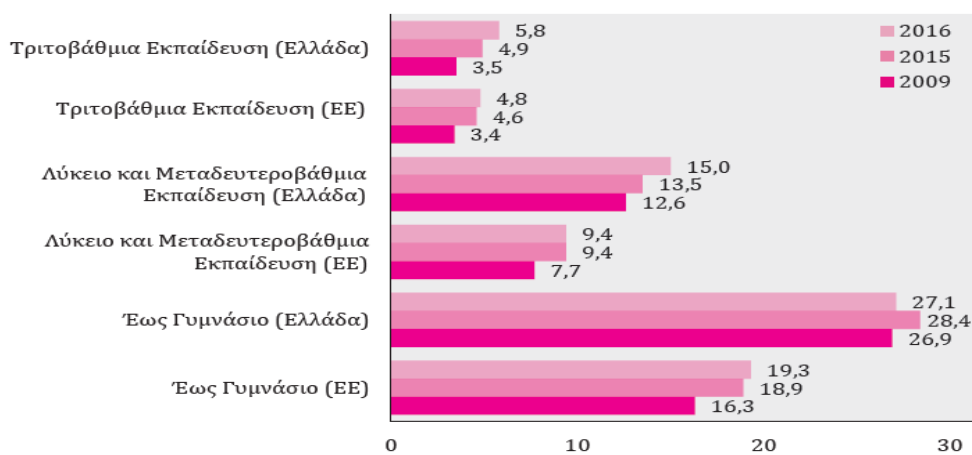
Πηγή: Eurostat

Όπως μπορούμε να δούμε και στο παραπάνω Γράφημα 26, το ποσοστό φτώχειας των εργαζομένων μερικής απασχόλησης εμφανίζει μια ισχυρή αύξηση το 2016 σε σχέση με το 2015, φτάνοντας στο 30,3%, ή, διαφορετικά, περίπου ένας στους τρεις εργαζομένους μερικής απασχόλησης διαβιούσε το 2016 σε συνθήκες σχετικής φτώχειας, το υψηλότερο ποσοστό που σημειώνεται από το 2009. Η εξέλιξη αυτή επιβεβαιώνει ότι η διεύρυνση των ευέλικτων σχέσεων εργασίας συνιστά και το διαβατήριο για τη φτώχεια σε μεγάλο κομμάτι του εργαζόμενου πληθυσμού. Τα ευρήματα αυτά συμβαδίζουν με τα στατιστικά στοιχεία που πρόσφατα έδωσε ο ΕΦΚΑ για τον Μάιο του 2017, τα οποία αναδεικνύουν ότι ένας στους τρεις

εργαζομένους με μερική απασχόληση λαμβάνει μισθό χαμηλότερο από το επίδομα ανεργίας.

Αύξηση του ποσοστού φτώχειας εμφανίζεται όμως και στους εργαζομένους πλήρους απασχόλησης, πιθανόν ως συνέπεια της εισοδηματικής λιτότητας των προηγούμενων ετών και της υπερφορολόγησης. Αντιθέτως, στην Ε.Ε. εμφανίζονται σαφώς πιο ήπιες μεταβολές στο ποσοστό φτώχειας, οι οποίες αφορούν μόνο τους εργαζομένους μερικής απασχόλησης. Συγκρίνοντας τις μορφές απασχόλησης μεταξύ Ελλάδας και Ε.Ε., στην πρώτη περίπτωση υπάρχει μια σαφώς μεγαλύτερη αναλογία των εργαζομένων μη πλήρους απασχόλησης στο όριο της φτώχειας ως προς τους εργαζομένους που βρίσκονται σε καθεστώς πλήρους απασχόλησης, η οποία μάλιστα διευρύνεται το 2016 σε σχέση με το 2015. Αυτό αναδεικνύει μια εξελισσόμενη διαίρεση στην εγχώρια αγορά εργασίας ως προς τις μισθολογικές απολαβές και εν γένει τα εργασιακά δικαιώματα και ταυτόχρονα δείχνει ότι η γενίκευση των ελαστικών εργασιακών σχέσεων προωθείται χωρίς κάποια προστασία των εργαζομένων που υφίστανται τέτοιες σχέσεις.

Γράφημα 27. Κίνδυνος φτώχειας ανά επίπεδο εκπαίδευσης (% , σύνολο, 2009-2016)

Πηγή: Eurostat

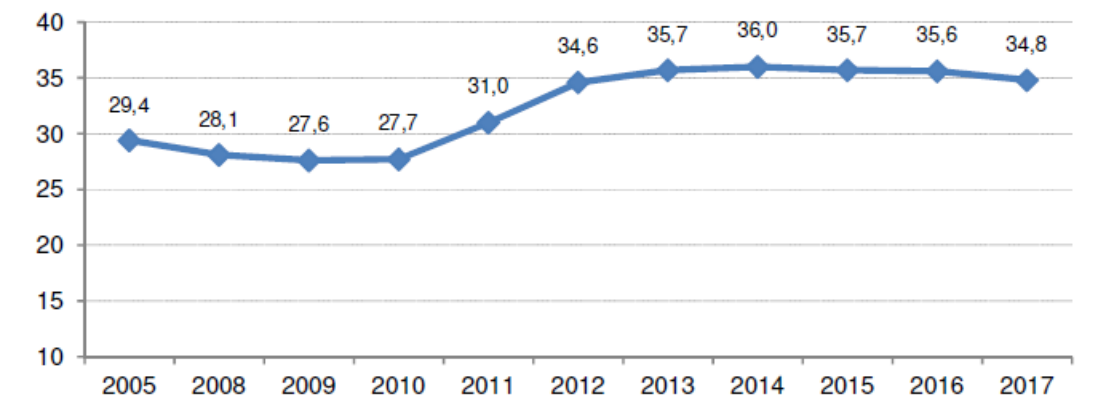
Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας στην Ε.Ε. έχουν οδηγήσει σε επιδείνωση των όρων διαβίωσης όλων των εργαζομένων ανεξαρτήτως φύλου. Ωστόσο, και σε αυτή την περίπτωση εντοπίζεται μια μεγαλύτερη επιδείνωση της θέσης των γυναικών συγκριτικά με εκείνη των ανδρών, αν και με σαφώς μικρότερη ένταση από ό,τι στην περίπτωση της Ελλάδας.

Διαχρονικά, μια από τις βασικές αιτίες μισθολογικών ανισοτήτων είναι οι διαφορές στο εκπαιδευτικό επίπεδο των εργαζομένων. Στο παραπάνω γράφημα 27 εμφανίζεται το ποσοστό των εργαζομένων που βρίσκεται στο όριο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε Ελλάδα και Ε.Ε. ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο, για τα έτη 2009 και 2015-2016. Είναι προφανές ότι τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ε.Ε. το επίπεδο εκπαίδευσης είναι καθοριστικός παράγοντας για τις μισθολογικές απολαβές και κατ' επέκταση ως προς το επίπεδο φτώχειας. Ωστόσο, στη χώρα μας οι διαφορές είναι πιο εμφατικές, καθώς για το 2016 το 27,1% των εργαζομένων που κατέχουν έως γυμνασιακή εκπαίδευση βρίσκεται στο όριο της φτώχειας έχοντας όμως παρουσιάσει μείωση σε σχέση με το 2015 (28,4%). Για το ίδιο εκπαιδευτικό επίπεδο, το ποσοστό φτώχειας στην Ε.Ε. εμφανίζει περιορισμένη αύξηση από 18,9% το 2015 σε 19,4% το 2016. Ισχυρές, επίσης, είναι και οι αποκλίσεις μεταξύ των εργαζομένων σε Ελλάδα και Ε.Ε. που έχουν ένα μέσο επίπεδο εκπαίδευσης, οι οποίες μάλιστα διευρύνονται κατά την περίοδο 2015-2016. Αντιθέτως, μεταξύ εργαζομένων που είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης εντοπίζονται σαφώς χαμηλότερες αποκλίσεις στα ποσοστά φτώχεια, οι οποίες ωστόσο διευρύνονται μεταξύ 2015 και 2016.

3.4.3.3. Κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα μετά από την εκδήλωση της κρίσης

Με βάση τα στοιχεία της Έρευνας Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών 2017, ο πληθυσμός που βρίσκεται σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικό αποκλεισμό ανέρχεται στο 34,8% (3.701.800 άτομα) του πληθυσμού της Χώρας, παρουσιάζοντας μείωση σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά (3.789.300 άτομα που αντιστοιχούσαν στο 35,6% του πληθυσμού). Το Γράφημα 28 παρουσιάζει την εξέλιξη του δείκτη την τελευταία δεκαετία.

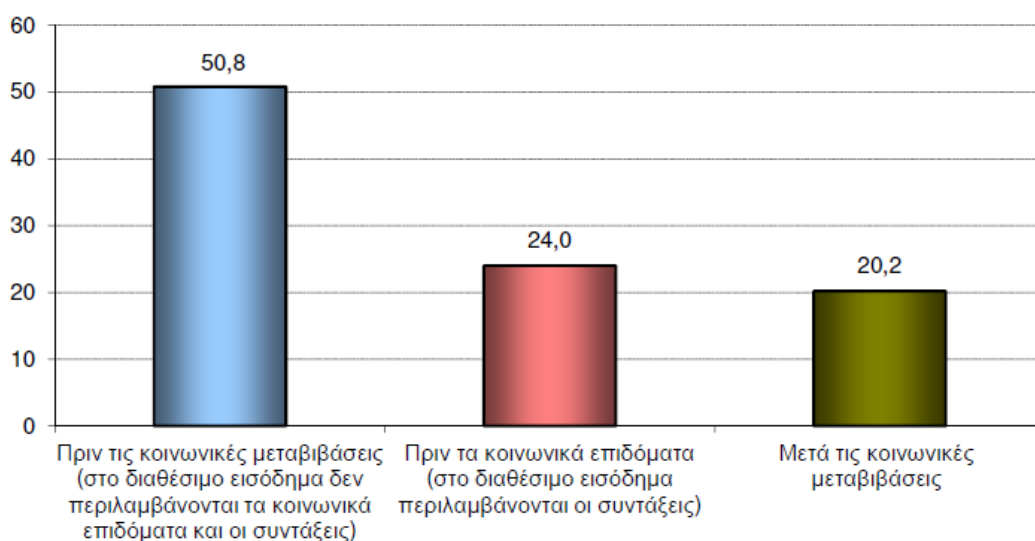
Γράφημα 28. Άτομα σε κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού (% , 2005, 2008-2017)

Το ποσοστό κινδύνου φτώχειας πριν από όλες τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ανέρχεται σε 50,8% ενώ, όταν περιλαμβάνονται μόνο οι συντάξεις και όχι τα κοινωνικά επιδόματα, μειώνεται στο 24,0%. Αναφορικά με τα κοινωνικά επιδόματα, επισημαίνεται ότι αυτά περιλαμβάνουν παροχές κοινωνικής βοήθειας, οικογενειακά επιδόματα, καθώς και επιδόματα ή βοηθήματα ανεργίας, ασθένειας, αναπηρίας ή ανικανότητας, ή και εκπαιδευτικές παροχές. Δεδομένου ότι, όπως προαναφέρθηκε, το

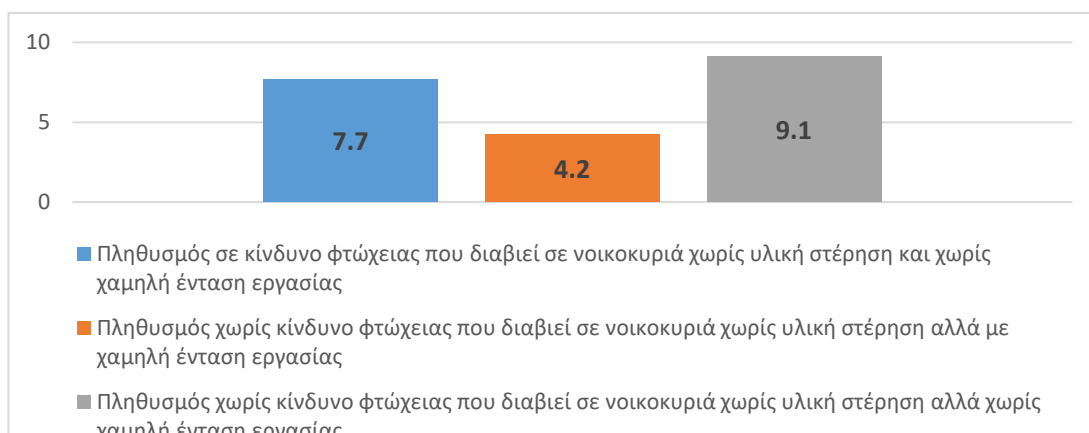
ποσοστό κινδύνου φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ανέρχεται σε 20,2%, διαπιστώνεται ότι τα κοινωνικά επιδόματα συμβάλλουν στη μείωση του ποσοστού του κινδύνου φτώχειας κατά 3,8 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ, εν συνεχεία, οι συντάξεις κατά 26,8 ποσοστιαίες μονάδες. Το σύνολο των κοινωνικών μεταβιβάσεων μειώνει το ποσοστό του κινδύνου φτώχειας κατά 30,6 ποσοστιαίες μονάδες (Γράφημα 29).

Γράφημα 29. Κίνδυνος φτώχειας (%), (2009-2017)

Ο κοινωνικός αντίκτυπος της κρίσης είναι πολύ πιο εμφανής από τις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Γράφημα 30. Υλική στέρηση (% , 2008-2017)

Το ποσοστό πληθυσμού με κίνδυνο φτώχειας που διαβιώνει σε νοικοκυριά χωρίς χαμηλή ένταση εργασίας και χωρίς υλική στέρηση υπολογίζεται σε 7,7% επί του συνόλου. Το ποσοστό πληθυσμού χωρίς κίνδυνο φτώχειας που διαβιεί σε νοικοκυριά με χαμηλή ένταση εργασίας και χωρίς υλική στέρηση υπολογίζεται σε 4,2% επί του συνόλου. Το ποσοστό πληθυσμού χωρίς κίνδυνο φτώχειας που διαβιώνει σε νοικοκυριά χωρίς χαμηλή ένταση εργασίας και χωρίς υλική στέρηση υπολογίζεται σε 9,1% επί του συνόλου (Γράφημα 30).

3.4.3.4. Ανισότητα στην Ελλάδα μετά την εκδήλωση της κρίσης

Γράφημα 31. Συντελεστής Gini και δείκτης S80/S20, (2008-2016)

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της πιο πρόσφατης έρευνας νοικοκυριών, το μερίδιο του εισοδήματος του πλουσιότερου 20% του πληθυσμού είναι 6,6 φορές μεγαλύτερο από εκείνο του φτωχότερου 20% του πληθυσμού (δείκτης S80/S20). Παράλληλα, το 25% του πληθυσμού με το χαμηλότερο εισόδημα κατέχει μόλις το 8,9% του συνολικού εισοδήματος, ενώ το 25% του πληθυσμού με το υψηλότερο εισόδημα κατέχει το 47,2% του συνολικού εισοδήματος.

Από τη διαχρονική εξέλιξη τόσο του ευρέως διαδεδομένου δείκτη ανισότητας, συντελεστή Gini, όσο και του δείκτη κατανομής εισοδήματος S80/S20 προκύπτει ότι από το 2008 μέχρι και το 2010 καταγράφεται ελαφρά μείωση της εισοδηματικής ανισότητας στην Ελλάδα, καθώς η κρίση δεν είχε ακόμη ουσιαστικά εκδηλωθεί. Στα πρώτα έτη της κρίσης η ανισότητα, με βάση το συντελεστή Gini, αυξάνεται από 32,9% το 2010 (έτος έρευνας) σε 33,6% το 2011 και 34,3% το 2012, εξέλιξη που ίσως φανερώνει ότι οι εισοδηματικές απώλειες που προκλήθηκαν από τα πρώτα μέτρα λιτότητας ήταν πιο άνισα κατανεμημένες στον ελληνικό πληθυσμό. Τέλος, την περίοδο που ακολούθησε (2012-16), η εισοδηματική ανισότητα διατηρήθηκε σχεδόν

σταθερή στο ίδιο υψηλό επίπεδο (Gini μεταξύ 34,2% και 34,5%, βλ. Γράφημα 31). Σύμφωνα με το συντελεστή Gini, η Ελλάδα είναι μαζί με τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία, τη Λιθουανία, την Ισπανία και τη Λετονία οι χώρες με τα υψηλότερα επίπεδα εισοδηματικής ανισότητας στην Ε.Ε. Ο συντελεστής Gini διαμορφώνεται σε 30,7% για την Ε.Ε., σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία από την έρευνα του 2016 (S80/S20: 5,1).

4. Κρατική Παρέμβαση ή Καπιταλιστική Ελεύθερη Αγορά;

Ο καπιταλισμός διεκδικεί την χειρότερη οικονομική κρίση από τη Μεγάλη Ύφεση. Από τη δεκαετία του 1930, οι τράπεζες των ΗΠΑ ήταν οι ναυαρχίδες της Αμερικανικής οικονομικής δύναμης. Η μίμηση του τρόπου λειτουργίας τους από τα χρηματοπιστωτικά συστήματα άλλων χωρών, με έντονα τα χαρακτηριστικά μιας ελεύθερης αγοράς, όχι μόνο ήταν αναμενόμενη, αλλά και ενθαρρύνονταν. Η αναταραχή στις αγορές, ωστόσο, που είχε ως αποτέλεσμα την αποστράγγιση του εθνικού πλούτου, προκάλεσε ανατροπές στο χρηματιστήριο της Wall Street και απείλησε να θέσει, τουλάχιστον εν μέρει, τις τράπεζες -την καρδιά του χρηματοπιστωτικού συστήματος των ΗΠΑ- στα χέρια της κυβέρνησης (Faiola, 2008).

Η έννοια της κρατικής ιδιοκτησίας και συμμετοχής στον χρηματοπιστωτικό τομέα, ακόμη και ως ενδιαφερόμενη μειονότητα, έρχεται σε αντίθεση με όσα λένε ακόμη και οι πιο συντηρητικοί της αγοράς. Ωστόσο, η κρατική διοίκηση μπορεί να αισθάνεται ότι δεν έχει άλλη επιλογή. Η πίστωση, η ψυχή του καπιταλισμού, έπαψε να ρέει. Μια οικονομία που βασίζεται στην ελεύθερη αγορά δεν μπορεί να λειτουργήσει με αυτόν τον τρόπο. Οι κυβερνήσεις ξεπερνούν τα όρια του τραπεζικού κλάδου και επαναβεβαιώνονται στις ζωές των πολιτών. Πολλοί οικονομολόγοι αναρωτιούνται αν μια αγορά παραμένει ελεύθερη, από τη στιγμή που μια κυβέρνηση είναι τόσο βαθιά αναμειγμένη στο χρηματοπιστωτικό σύστημα.

Δεδομένου ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες θεωρούνται ως ένα παγκόσμιο οικονομικό μοντέλο, μια αλλαγή θα μπορούσε να μετατοπίσει την ισορροπία του τρόπου με τον

οποίο οι κυβερνήσεις παγκοσμίως διαχειρίζονται τις ελεύθερες επιχειρήσεις. Κατά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, οι Ηνωμένες Πολιτείες προσπάθησαν να πείσουν ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού, ιδιαίτερα στις αναπτυσσόμενες χώρες, για την άρση της παρουσίας της κυβέρνησης στη χρηματοδότηση και τη βιομηχανία.

Αλλά η μη παρεμβατική μορφή του καπιταλισμού στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι αυτή που τώρα που κατηγορείται για την εύκολη πίστωση που αποδυνάμωσε την αγορά κατοικίας και επέτρεψε την ελεύθερη πτώση του χρηματιστηρίου της Wall Street σε μια δίνη τοξικών επενδύσεων που μόλυναν το παγκόσμιο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Μια ισχυρή κυβερνητική παρέμβαση, λένε οι επικριτές, στερεί από την Ουάσιγκτον το ηθικό δικαίωμα να διαδώσει τον φιλελεύθερο καπιταλισμό. «Άνθρωποι σε όλο τον κόσμο που κάποτε μας θαύμαζαν για την οικονομία μας, και εμείς τους συμβουλεύαμε», δήλωσε ο Joseph Stiglitz, «τώρα δεν έχουν κανένα σεβασμό για αυτό το υπόδειγμα, δεδομένης της κρίσης. Και φυσικά αυτό εγείρει ερωτήματα σχετικά με την αξιοπιστία μας. Ο καθένας αισθάνεται ότι υποφέρει, εξαιτίας μας».

Σε πολλά μέρη του αναπτυσσόμενου κόσμου, τα οικονομικά συστήματα εξακολουθούν να εποπτεύονται σε μεγάλο βαθμό από το κράτος, παρά τις πιέσεις των Ηνωμένων Πολιτειών προς τις χώρες αυτές να στραφούν στον ιδιωτικό τομέα και να δημιουργήσουν πιο ελεύθερες οικονομικές αγορές. Με την τρέχουσα παρεμβατική ώθηση της κυβέρνησης των ΗΠΑ προς την απορρύθμιση της κρίσης, το στάδιο αυτό φαίνεται να είναι προσωρινό μέχρι να οριστεί για ένα πιο συγκροτημένο μοντέλο ελεύθερων επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στις χρηματοπιστωτικές αγορές (Faiola, 2008). «Αν κοιτάξετε σε όλο τον κόσμο, η Κίνα τα έχει πάει αρκετά καλά ως τώρα, σε

αντίθεση με τις ΗΠΑ», δήλωσε ο C. Fred Bergsten. «Μπορείτε να δείτε μια ώθηση πίσω από την παγκοσμιοποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών».

Ο *Economist* ασχολήθηκε με το ζήτημα του κρατικού καπιταλισμού. Το επιχειρήματός ήταν ότι θα μπορούσε να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στην οικοδόμηση υποδομών και σε μεγάλες επενδύσεις, αλλά λιγότερο σημαντικό στον τομέα της δημιουργικότητας. Υπάρχει όμως και κάτι επιπλέον: δεν είναι προφανές ότι ο καπιταλισμός μπορεί να λειτουργήσει χωρίς θεσμούς, όπως το κράτος πρόνοιας. Και το κράτος πρόνοιας κυβερνάται γενικά από το κράτος. Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι ο κρατικός καπιταλισμός έχει λαμπρό μέλλον και θα αντικαταστήσει την ελεύθερη αγορά (Hobsbawm, 2012).

.Ο καπιταλισμός, ή, ακριβέστερα, το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, είναι ο πιο αποτελεσματικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής και διανομής της. Δεν είναι λίγες οι φορές που το καπιταλιστικό σύστημα «φλερτάρει» με την εκμετάλλευση ανθρώπων και πόρων, με μόνο στόχο τη μεγιστοποίηση του κέρδους των επενδυτών. Οι ελεύθερες χρηματοπιστωτικές αγορές, αν και έχουν επικριθεί αρκετά, «παχαίνουν τα πορτοφόλια» των λαών, εισβάλουν στις καρδιές και τα μυαλά τους, παραμένοντας τα λιγότερο κατανοητά μέρη του καπιταλιστικού συστήματος. Η συμπεριφορά των εμπλεκομένων σε σκάνδαλα, απλά παγιώνει την κοινή πεποίθηση ότι οι αγορές αυτές είναι απλά εργαλεία για τους πλούσιους να γίνονται πλουσιότεροι σε βάρος της πλειονότητας. Ωστόσο, οι υγιείς και ανταγωνιστικές χρηματοπιστωτικές αγορές αποτελούν ένα εξαιρετικά αποτελεσματικό μέσο για την καταπολέμηση της φτώχειας. Εξαιτίας του ρόλου τους στη χρηματοδότηση νέων ιδεών, οι χρηματοπιστωτικές αγορές κρατούν ζωντανή τη διαδικασία της «δημιουργικής

καταστροφής» - σύμφωνα με την οποία παλιές ιδέες και οργανώσεις συνεχώς αμφισβητούνται και αντικαθίστανται από νέες και καλύτερες. Χωρίς ζωντανές και καινοτόμες αγορές, οι οικονομίες θα μουδιάσουν και θα παρακμάσουν.

Το σύστημα της ελεύθερης αγοράς έχει συγκρατηθεί, όχι τόσο από δικές του οικονομικές ελλείψεις, αλλά λόγω της εξάρτησής της από την πολιτική βούληση για τις υποδομές της. Η απειλή προέρχεται κυρίως από δύο ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από φορείς, που έχουν ήδη εδραιωμένη θέση στην αγορά και θα προτιμούσαν να διατηρήσουν την αποκλειστικότητα. Η ταυτότητα των πλέον επικίνδυνων φορέων εξαρτάται από τη χώρα και το χρονική περίοδο, και συνήθως αφορά σε περιόδους αριστοκρατίας, σε ιδιοκτήτες και διαχειριστές μεγάλων εταιριών, τους χρηματοδότες τους, και στην οργανωμένη εργασία.

Η δεύτερη ομάδα των αντιπάλων, οι αναξιοπαθόντες, τείνει να έρχεται στην επιφάνεια σε περιόδους οικονομικής ύφεσης. Αυτοί που έχουν χάσει κατά τη διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής» απελευθερώνονται από τις αγορές - άνεργοι, αδέκαροι επενδυτές και επιχειρήσεις σε πτώχευση - μην έχοντας καμία νομιμότητα σε ένα σύστημα όπου έχουν αποδειχθεί χαμένοι. Θέλουν ανακούφιση, και, δεδομένου ότι οι αγορές δεν τους προσφέρουν καμία, θα προσπαθήσουν τη διαδρομή της πολιτικής.

Η απίθανη συμμαχία του βιομηχανικού φορέα - του καπιταλιστή - και του αναξιοπαθόντα άνεργου είναι ιδιαίτερα ισχυρή μέσα στα συντρίμια των εταιρικών πτωχεύσεων και απολύσεων. Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, οι καπιταλιστές είναι πιο πιθανό να επικεντρωθούν στο κόστος του ανταγωνισμού που απορρέει από τις ελεύθερες αγορές παρά στις ευκαιρίες που δημιουργούνται. Χρησιμοποιώντας την

κάλυψη και την πολιτική οργάνωση που παρέχεται από τους αναξιοπαθούντες, ο καπιταλιστής αποτυπώνει την πολιτική ατζέντα.

Τέτοιες καταστάσεις απαιτούν εξαιρετικά θαρραλέους (ή και παράτολμους) πολιτικούς προκειμένου να εκθειάσουν τα πλεονεκτήματα των ελεύθερων αγορών. Αντί να βλέπουν την καταστροφή ως το αναπόφευκτο ομόλογο της δημιουργίας, είναι πολύ πιο εύκολο για τον πολιτικό να ενδώσει στις απαιτήσεις του καπιταλιστή, ο οποίος φαινομενικά υποστηρίζει τους αδυνάτους, κρατώντας τους σιδηροδέσμιους του ανταγωνισμού και καταστέλλοντας τις αγορές. Με το πρόσχημα της βελτίωσης των αγορών, έτσι ώστε να αποφευχθούν μελλοντικές περιόδους ύφεσης, η πολιτική παρέμβαση αποσκοπεί στην παρεμπόδιση της εργασίας τους. Ο καπιταλιστής μπορεί να στραφεί εναντίον του πιο αποτελεσματικού οργάνου του καπιταλισμού, και του δημοσίου, βλάπτοντας άμεσα το μέλλον τους χωρίς κανείς να διαμαρτυρηθεί, συχνά χωρίς να καταλαβαίνουν και περιστασιακά να επικροτούν.

Ο Rajan και οι συνεργάτες του (2003) θεωρούν ότι ένα μεγάλο μέρος της ευημερίας, της καινοτομίας, και των αυξημένων δυνατοτήτων θα πρέπει να αποδοθεί στην επανεμφάνιση των ελεύθερων αγορών, ειδικά των ελεύθερων χρηματοπιστωτικών αγορών. Επειδή οι ελεύθερες αγορές εξαρτώνται από την πολιτική βούληση για την ύπαρξή τους και επειδή έχουν ισχυρούς πολιτικούς εχθρούς, η επιβίωσή τους δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη, ακόμη και στις ανεπτυγμένες χώρες. Τα εταιρικά σκάνδαλα και η οικονομική δυσπραγία, που δημιουργήθηκαν από τις ίδιες τις χρηματοπιστωτικές αγορές, έχουν οδηγήσει σε αυξανόμενη δυσπιστία απέναντι τους. Άλλα ανησυχητικά σημάδια κυμαίνονται από την επιθετική αντι-μεταναστευτική ρητορική της άκρας δεξιάς ως τις διαδηλώσεις κατά της παγκοσμιοποίησης της

αναγεννημένης αριστεράς. Επιπλέον, η επικείμενη δημογραφική και τεχνολογική αλλαγή θα δημιουργήσει νέες εντάσεις. Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι η υπεροχή των ελεύθερων αγορών δεν είναι απαραίτητα το αποκορύφωμα μιας διαδικασίας οικονομικής ανάπτυξης, αλλά μπορεί να είναι ένα διάλειμμα. Για να γίνουν οι ελεύθερες αγορές πολιτικά πιο βιώσιμες, θα πρέπει να γίνει κατανοητό από όλους, γιατί είναι τόσο επωφελής.

Η πολιτική – καλώς ή κακώς – θέτει τις βάσεις για τις αγορές και επομένως για την ευημερία. Η δημιουργική καταστροφή, που συμβαίνει εξαιτίας των ελεύθερων αγορών, είναι το ελιξίριο που οδήγησε σε άνθιση τις επιχειρήσεις για τόσα πολλά χρόνια. Ωστόσο, οι διαταραχές που γεννά κάποιες φορές η δημιουργική καταστροφή μπορεί να αποδειχθούν πολύ μεγάλες για μια ελεύθερη κοινωνία, ώστε να επιβιώσει χωρίς ένα δίχτυ ασφαλείας. Οι αγορές θα πρέπει να αντέξουν απέναντι στο μεγαλύτερο εχθρό τους: Τον εαυτό τους.

Δεν μιλάμε από την άποψη της ιστορικής υπέρβασης. Είναι ενδιαφέρον να εξετάσει κανείς την εφαρμογή της παραβολής του καλού Σαμαρείτη και στον οικονομικό τομέα. Οι οικονομολόγοι συχνά τονίζουν τις ακούσιες συνέπειες σε σχέση με την παραβολή. Για παράδειγμα, ο James M. Buchanan, νικητής του βραβείου Νόμπελ στα Οικονομικά το 1986, έχει γράψει ένα δοκίμιο σχετικά με την επιρροή του διλήμματος του Σαμαρείτη, μια πρόκληση για εκείνους που θέλουν να δώσουν βοήθεια σε όσους την έχουν ανάγκη. Επεσήμανε ότι η ύπαρξη της βοήθειας μπορεί να προκαλέσει ανεπιθύμητα αποτελέσματα, ή μάλλον, μια αύξηση εκείνων που έχουν ανάγκη, και μια αυξανόμενη τάση για εξάρτηση. Το συμπέρασμά του είναι ότι η εκάστοτε δομή

των κινήτρων θα μπορούσε να ενισχύσει την κακή συμπεριφορά παρά να την προκαλέσει.

Ο Ha-Joon Chang, ακολούθησε παρόμοια κατεύθυνση, αναγνωρίζοντας την πιθανότητα δημιουργίας διεστραμμένων καταστάσεων, ως συνέπεια των υιοθετούμενων στρατηγικών που οδηγούν σε εξάρτηση. Ωστόσο, ο Chang ακολούθησε μια εντελώς διαφορετική πορεία όσον αφορά στα κίνητρα της παρεχόμενης βοήθειας. Ουσιαστικά, αναφέρεται στον κακό Σαμαρείτη, που ναι μεν υπερασπίζεται το δικαίωμα της ελεύθερης αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου στις φτωχές χώρες, αλλά ο στόχος του είναι να εκμεταλλευτεί εκείνους που έχουν πρόβλημα. Λόγω της ιστορικής λήθης και των καθιερωμένων διπλών μέτρων και σταθμών ο κακός Σαμαρείτης του σήμερα δεν συνειδητοποιεί ότι οι προτάσεις του υπέρ της ελεύθερης αγοράς και του ελεύθερου εμπορίου βλάπτουν τις αναπτυσσόμενες χώρες. Επιβάλλοντας νεοφιλελεύθερες μακροοικονομικές στρατηγικές στις αναπτυσσόμενες χώρες, τις παρεμποδίζουν την ικανότητα αυτών των χωρών να επενδύσουν και να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας μακροπρόθεσμα.

Ο Chang έχει ως στόχο να αντιστρέψει τη συμβατική οικονομική λογική για την ανάπτυξη, ιδιαίτερα την επίσημη εκδοχή που αφορά στον τρόπο με τον οποίο οι πλούσιες χώρες έφτασαν να ευημερούν, καθώς και τις συνέπειες που αυτό έχει στην παροχή συμβουλευτικής από το ΔΝΤ και την Παγκόσμια Τράπεζα στις αναπτυσσόμενες χώρες. Αμφισβητεί βαθιά την παρούσα παγκόσμια οικονομική τάξη και προωθεί τη συζήτηση σχετικά με το πώς οι αναπτυσσόμενες χώρες μπορούν να «ανθίσουν». Συνοπτικά οι θέσεις του είναι:

- Το ελεύθερο εμπόριο μειώνει την ελευθερία επιλογής για τις φτωχές χώρες.

- Η διατήρηση ξένων εταιρειών εκτός μπορεί να είναι καλό για αυτές τις χώρες μακροπρόθεσμα.
- Μερικές από τις καλύτερες εταιρίες του κόσμου ανήκουν στο κράτος.
- Ο δανεισμός ιδεών από πιο παραγωγικούς αλλοδαπούς είναι απαραίτητος για την οικονομική ανάπτυξη.
- Ο χαμηλός πληθωρισμός και η κυβερνητική σύνεση μπορεί να είναι επιβλαβής για την οικονομική ανάπτυξη.
- Η διαφθορά υπάρχει, διότι υπάρχει πάρα πολύ μεγάλη αγορά.
- Η ελεύθερη αγορά και η δημοκρατία δεν είναι φυσικοί εταίροι.
- Οι χώρες είναι φτωχές όχι επειδή οι άνθρωποι τους είναι τεμπέληδες· είναι τεμπέληδες επειδή είναι φτωχοί.

Σύμφωνα με την επίσημη εκδοχή της παγκοσμιοποίησης το πιο σημαντικό όχημα της ανάπτυξης είναι η υιοθέτηση της ελεύθερης αγοράς και του εμπορίου. Η Μεγάλη Βρετανία αποτελεί ένα βασικό παράδειγμα σε αυτό το επιχείρημα. Η παγκόσμια ιστορία θα μπορούσε να περιγραφεί υπό το πρίσμα της επιβεβαίωσης των κανόνων της ελεύθερης αγοράς, αλλά υπάρχει και μια ανεπίσημη εκδοχή που παρουσιάζει ένα εντελώς διαφορετικό τοπίο. Ο Chang αναφέρεται σε αυτήν την «ανεπίσημη» εκδοχή με την επιβολή δασμών από τις ανεπτυγμένες χώρες χρησιμοποιώντας ασύμμετρη προστασία. Το τελικό αποτέλεσμα είναι εξευτελιστικό· κατά τη διάρκεια της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης δεν υπάρχει ουσιαστική ανάπτυξη στις αναπτυσσόμενες χώρες με την οικονομική αστάθεια να αυξάνεται. Η επίσημη

ιστορία διαστρεβλώνει αυτά τα γεγονότα. Σε αντίθεση με ό,τι οι νεοφιλελεύθεροι θέλουν να πιστεύουμε, οι αναπτυσσόμενες χώρες που κινήθηκαν με επιτυχία μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο χρησιμοποίησαν εθνικιστικές πολιτικές ως μέτρα προστασίας και άλλες μορφές κυβερνητικών παρεμβάσεων. Ο Σουηδός οικονομολόγος Gunnar Mirdal ήταν της γνώμης ότι το παγκόσμιο εμπόριο αυξάνει τις ήδη υπάρχουσες διαφορές στο εισόδημα μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών χωρών. Οι συνέπειες της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης φαίνεται να το επιβεβαιώνουν.

Χρησιμοποιώντας τις άμεσες ξένες επενδύσεις, το κεφάλαιο έχει διεισδύσει μετατρέποντας τις περισσότερες αναπτυσσόμενες χώρες σε αναδυόμενες αγορές· τα πρώην σοσιαλιστικά καθεστάτα ενστερνίζονται τη λογική του κεφαλαίου· και οι χώρες του πυρήνα έχουν το δικό του ιδιωτικό κανονισμό, υπονομεύοντας τα δημόσια ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας και την κυβέρνηση. Στην πραγματικότητα, οι άμεσες ξένες επενδύσεις μπορούν να βοηθήσουν την οικονομική ανάπτυξη, αλλά μόνο όταν εισάγονται ως μέρος μιας μακροπρόθεσμα προσανατολισμένης στρατηγική ανάπτυξης. Αυτός ο προσανατολισμός χρειάζεται μια ισορροπία μεταξύ του ελεύθερου εμπορίου και των μέτρων προστατευτισμού.

Η Chua αναγνωρίζει ότι οι ελεύθερες αγορές μπορεί να προσφέρουν την «καλύτερη» ελπίδα για την οικονομία, μακροπρόθεσμα. Υποστηρίζει ότι «η ταυτόχρονη» απελευθέρωση των αγορών και ο εκδημοκρατισμός στο όνομα μιας αγανακτισμένης κυρίαρχης αγοραστικής μειονότητας, οδηγεί σε εθνική ένταση και βία. Αυτό συμβαίνει, όπως υποστηρίζει, επειδή η οικονομική ελευθερία επιτρέπει τη δυσανάλογη άνθηση των μειονοτήτων, ενώ ο εκδημοκρατισμός ενδυναμώνει τις αγανακτισμένες πλειοψηφίες. Ωστόσο, δεν φαίνεται να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για

τις διαφορές μεταξύ της πραγματικής προόδου και αυτής που γίνεται αντιληπτή εξαιτίας της οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας. Έτσι πέφτει στην παγίδα του υπερτονισμού του εύρους των μεταρρυθμίσεων. Ακόμη, για την Chua δεν έχει σημασία πόσο αργά ο κόσμος υφίσταται μια γενική διαδικασία απελευθέρωσης και εκτιμά ότι η οικονομική απελευθέρωση είναι ζωτικής σημασίας για την οικονομική πρόοδο. Οι άνθρωποι δεν μπορούν να παραμένουν παγιδευμένοι σε σοσιαλιστικές δικτατορίες μόνο και μόνο επειδή αυτά τα πολιτικά συστήματα επιβάλουν την ισότητα εισοδήματος ή, ακριβέστερα, την ισότητα της δυστυχίας. Αντ' αυτού, επικεντρώνεται στην ίδια τη διαδικασία. Οι εθνικές συγκρούσεις προκύπτουν, όπως υποστηρίζει, επειδή υπάρχει κακοδιαχείριση κατά τη διαδικασία της ελευθέρωσης.

5. Παγίδες φτώχειας

Μήπως η φτώχεια γεννά τη φτώχεια; Η έννοια της παγίδας της φτώχειας, σύμφωνα με την οποία η σημερινή φτώχεια είναι η άμεση αιτία της φτώχειας στο μέλλον, παρέχει μια ισχυρή εξήγηση για την επιμονή της φτώχειας και ένα σκεπτικό για πολλές πολιτικές παρεμβάσεις. Η βιβλιογραφία έχει προσφέρει αρκετά μοντέλα που μπορούν να οδηγήσουν σε παγίδες φτώχειας. Ένα κοινό χαρακτηριστικό πολλών σχετικών θεωριών στο μικροεπίπεδο είναι ο συνδυασμός των περιορισμών δανεισμού και ένα αδιαίρετο των επενδύσεων, με αποτέλεσμα την ύπαρξη ενός κρίσιμου ορίου σε περιουσιακά στοιχεία, έσοδα ή δαπάνες, που ένα νοικοκυριό δεν είναι σε θέση να ξεπεράσει, ακόμη και αν πιεστεί προς αυτήν την κατεύθυνση και αναγκάζεται να ζει κάτω από αυτό.

Η κατάσταση κοινωνικού εθισμού στη γενικότερη λογική της διαρκούς υποβάθμισης προς το επίπεδο του κατώτερου δυνατού “μέσου όρου” προσβλέποντας σε μια κρατική επιδοματική πολιτική διαρκείας είναι μια πιθανή αρνητική εκδοχή. Τα παραδείγματα περιλαμβάνουν άτομα που είναι πολύ φτωχά για να αγοράσουν το ελάχιστο επίπεδο βασικών ειδών διατροφής που απαιτούνται για την επιβίωσή τους και μια παραγωγική εργασία (Dasgupta και Ray, 1986), να αποκτήσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο εκπαίδευσης (Galor και Zeira, 1993), ή να διαθέτουν τα αναγκαία κεφάλαια προκειμένου να αγοράσουν όσα απαιτούνται ώστε να αναπτύξουν μια μορφή επιχειρηματικότητας (Banerjee και Newman, 1993). Παρόλη την τεχνολογική εξέλιξη, οι Mookherjee και Ray (2002) δείχνουν ότι όταν οι εργοδότες ή οι δανειστές έχουν όλη τη διαπραγματευτική ισχύ των συμβάσεων που συνάπτονται με τους εργαζομένους ή τους δανειολήπτες, οι συμβατικές

στρεβλώσεις που προκύπτουν από τον ηθικό κίνδυνο μπορεί επίσης να οδηγήσουν σε παγίδες της φτώχειας.

Έντονη ήταν η αντίθεση των Ghatak, Morelli και Sjostrom (2001) με την άποψη περί παγίδας της φτώχειας του κόσμου, υποστηρίζοντας την ιδέα ότι «ο καθένας μπορεί να κάνει ότι επιθυμεί μέσα από τη σκληρή δουλειά και την λιτότητα», εξού και η επιτυχία του όρου “American Dream”. Στο μοντέλο τους, οι ατέλειες της αγοράς κεφαλαίων μπορεί στην πραγματικότητα να οδηγήσουν στη βελτίωση της κοινωνικής ευημερίας με την παροχή κινήτρων σκληρής εργασίας, ώστε οι νέοι να απολαύσουν τα ανάλογα οφέλη στην τρίτη ηλικία. Οι Bowles, Durlauf και Hoff (2004) συνοψίζουν την άποψη αυτή, λέγοντας ότι «η αρχική φτώχεια συνήθως δεν παγιδεύει· μόνον όσοι δεν κάνουν την προσπάθεια παραμένουν στα νύχια της».

Παρά τις σημαντικές διαφορές όσον αφορά τις επιπτώσεις της πολιτικής, η εμπειρική βιβλιογραφία είναι δύσκολο να αποφανθεί μεταξύ αυτών των δύο κοσμοθεωριών. Ένα σκέλος της εμπειρικής βιβλιογραφίας προσπάθησε να ελέγξει συγκεκριμένες θεωρίες των παγίδων φτώχειας. Για παράδειγμα, οι Strauss και Thomas (1998) επανεξέτασαν μελέτες που ψάχνουν για μη γραμμικές σχέσεις μεταξύ υγείας και παραγωγικότητας, ενώ οι McKenzie και Woodruff (2003) έκαναν έλεγχο στις αποδόσεις επενδύσεων σε μικροεπιχειρήσεις. Αυτές οι μελέτες γενικά δεν υποστηρίζουν τις θεωρίες για τις παγίδες φτώχειας που προκαλούνται από το συγκεκριμένο μηχανισμό, αλλά αφήνουν ανοιχτό το ζήτημα αν παγίδες φτώχειας μπορεί να προκύψουν από μη μελετημένες διαδικασίες.

Ένα δεύτερο σκέλος της πρόσφατης βιβλιογραφίας προσπάθησε να εξετάσει απευθείας τη δυναμική των εσόδων, των δαπανών ή των περιουσιακών στοιχείων για

τον έλεγχο των παγίδων φτώχειας. Οι Lokshin και Ravallion (2004) χρησιμοποίησαν ένα πάνελ έξι ετών από την Ουγγαρία και ένα τεσσάρων από τη Ρωσία προκειμένου να εκτιμήσουν την μη γραμμικότητα της σχέσης μεταξύ των τρεχουσών και καθυστερημένων εσόδων. Χρησιμοποιούν συστήματα εκτίμησης που καταγράφουν τις απώλειες ως συνάρτηση των αρχικά παρατηρούμενων χαρακτηριστικών του νοικοκυριού. Κάνουν τη χαρτογράφηση από την υστέρηση εσόδων για το τρέχον εισόδημα να είναι μη γραμμική, αλλά δεν βρίσκουν στοιχεία οι επιδράσεις των οποίων να συνδέονται με τις παγίδες της φτώχειας. Οι Jalan και Ravallion (2004) κατέληξαν σε παρόμοια ευρήματα χρησιμοποιώντας ένα πάνελ έξι ετών με τα έσοδα από τέσσερις επαρχίες της Κίνας.

Οι Carter και Barrett (2005) κατακρίνουν τη χρήση μικρών πάνελ των εσόδων ή των δαπανών που χρησιμοποιούνται για τη δοκιμή των παγίδων φτώχειας με τον ισχυρισμό ότι δεν είναι σε θέση να διακρίνουν μεταξύ της διαρθρωτικής φτώχειας και των βραχυπρόθεσμων μεταβατικών κινήσεων μέσα και έξω από φτώχεια. Αυτό μπορεί να επιδεινώνεται από το σφάλμα μέτρησης, το οποίο μπορεί να οδηγήσει ένα νοικοκυριό να ταξινομηθεί από λάθος ως φτωχό, για ένα χρονικό διάστημα και ορθώς ως μη φτωχό στο αμέσως επόμενο διάστημα. Επιπλέον, σημειώνουν ότι πολλές θεωρίες των παγίδων φτώχειας λαμβάνουν ως οριακή βάση ένα περιουσιακό στοιχείο και προτείνουν τη μελέτη της δυναμικής του περιουσιακού στοιχείου στη φτώχεια. Η προσέγγιση αυτή ακολουθείται από τον Lybbert και άλλους ερευνητές (2004), οι οποίοι χρησιμοποίησαν 17 χρόνια αναδρομικής ιστορίας ζωικού κεφαλαίου για να εξετάσουν τη δυναμική του πλούτου στη νότια Αιθιοπία, βρίσκοντας κάποια υποστήριξη για ύπαρξη παγίδας φτώχειας στο κτηνοτροφικό κεφάλαιο. Πρόσφατες δημοσιεύσεις από τον Barrett και άλλους (2005), καθώς και

τους Adato, Carter και May (2005), χρησιμοποίησαν αυτό το περιουσιακό στοιχείο βρίσκοντας αποδεικτικά στοιχεία για ύπαρξη παγίδων φτώχειας στην Κένυα, Μαδαγασκάρη και τη Νότια Αφρική.

Η ιδέα των παγίδων φτώχειας έχει εξάψει τη φαντασία των οικονομολόγων και των πολιτικών για πολλά έτη. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς το γιατί. Υπάρχουν πλήθος αληθοφανών μηχανισμών αυτοενίσχυσης μέσω των οποίων χώρες (ή άτομα) που ξεκινούν φτωχές είναι πιθανόν να παραμείνουν φτωχές. Υπάρχει επίσης μια πληθώρα εμπειρικών ενδείξεων ότι οι περισσότερες χώρες που ήταν σχετικά ή και απόλυτα φτωχές στα μέσα του 20ου αιώνα παραμένουν στο ίδιο καθεστώς και σήμερα. Οι πρόσφατες εκκλήσεις για την παγκόσμια ελάφρυνση του χρέους και μια σημαντική αυξητική κλιμάκωση της βοήθειας προς τις φτωχές χώρες να επιτύχουν τους Αναπτυξιακούς Στόχους της Χιλιετίας έχει επηρεαστεί σημαντικά από την ιδέα πως αυτές οι χώρες έχουν κολλήσει σε παγίδες φτώχειας και ότι απαιτούνται μεγάλες ωθήσεις για να απελευθερωθούν από αυτές τις παγίδες (A. Kraay, C. Raddatz, 2007).

Η χρήση συγκεκριμένων θεωρητικών μακροοικονομικών μοντέλων θα εκτιμήσει τόσο εμπειρικά τη σχέση τους, όσο και τις συνέπειές τους για την εφαρμογή της εκάστοτε πολιτικής. Αν εστιάσουμε σε δύο βασικούς μηχανισμούς: τη χαμηλή αποταμίευση και τα χαμηλά επίπεδα της παραγωγικότητας σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης, δεν θα είναι δύσκολο να δούμε πώς ένα από αυτά μπορεί να δημιουργήσει μια παγίδα της φτώχειας. Εάν είτε η αποταμίευση, είτε η παραγωγικότητα είναι μικρή σε χαμηλά επίπεδα ανάπτυξης, τότε και οι επενδύσεις θα είναι περιορισμένες και οι χώρες θα συγκλίνουν προς μια ισορροπία με χαμηλό κεφάλαιο και παραγωγή ανά κάτοικο. Αν πάνω από κάποιο εύρος εισοδήματος ο

ρυθμός αποταμίευσης ή/και παραγωγικότητας αυξηθεί απότομα, τότε, αν οι χώρες καταφέρουν να φτάσουν σε αυτό το σημείο, θα μπορέσουν επίσης να συγκλίνουν σε μια ισορροπία με υψηλό κεφάλαιο και την παραγωγή ανά κάτοικο. Έχουμε επικεντρωθεί σε αυτούς τους μηχανισμούς, επειδή έχουν συλλάβει μερικές από τις πιο δημοφιλείς εξηγήσεις για την ύπαρξη των παγίδων φτώχειας και επειδή χρησιμοποιούνται συχνά ως ρητό κίνητρο για την ξένη βοήθεια στις χώρες, ώστε να ξεφύγουν από τις παγίδες της φτώχειας.

Βρίσκουμε ελάχιστες ενδείξεις για την ύπαρξη των παγίδων φτώχειας με βάση αυτούς τους δύο μηχανισμούς. Και οι δύο μπορούν δυνητικά να δημιουργήσουν παγίδες φτώχειας, ή τουλάχιστον πολύ επίμονη φτώχεια. Ωστόσο, όταν τεθούν ως πιθανοί παράγοντες που εξηγούν την εμμονή των χαμηλών εισοδημάτων στις χώρες της Αφρικής, τα μοντέλα απαιτούν παράλογες τιμές για τις βασικές παραμέτρους. Αυτά τα αποτελέσματα θέτουν υπό αμφισβήτηση τα επιχειρήματα για τη φτώχεια ως παγίδα, ότι δηλαδή με βάση αυτούς τους μηχανισμούς μια μεγάλη κλιμάκωση της βοήθειας προς τις φτωχότερες χώρες θα μπορούσε να οδηγήσει σε απότομη και παρατεταμένη αύξηση της ανάπτυξης.

Η διασφάλιση ενός εισοδήματος ικανού να εξασφαλίσει στους πολίτες μια αξιοπρεπή διαβίωση είναι ζωτικής σημασίας. Ένας τρόπος είναι η καθιέρωση ενός ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος, που ωστόσο δεν είναι εξ ορισμού μια καλή πολιτική. Ιδιαίτερα σε μια χώρα με υψηλή ανεργία, όπως η Ελλάδα, με μεγάλη φοροαποφυγή και εισφοροδιαφυγή και ανεξέλεγκτη μαύρη εργασία, η εφαρμογή του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος θα μπορούσε να λειτουργήσει ως μηχανισμός διαίωσης της κατάστασης και εγκλωβισμού της κοινωνίας στη φτώχεια.

6. Οικονομική κρίση και Υγεία

Η σημερινή οικονομική κρίση μπορεί να συγκριθεί με αυτές τις οικονομικές κρίσεις του περασμένου αιώνα. Οι κύριες συνέπειες μιας οικονομικής κρίσης είναι η ανεργία, το μειωμένο εισόδημα, η γενικευμένη αβεβαιότητα και οι περικοπές στις δημόσιες δαπάνες, συμπεριλαμβανομένων των δαπανών για την υγεία.

Πολλοί είναι εκείνοι που θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση έθεσε σε κίνδυνο την υγεία του πληθυσμού λόγω της επιδείνωσης των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών διαβίωσης και εργασίας, της εμφάνισης κινδύνων για το φυσικό περιβάλλον και της υπερεκμετάλλευσης των πόρων (Charalambous et al., 2011). Όσον αφορά τα συστήματα υγείας, η παγκοσμιοποίηση έχει επιπτώσεις στον τρόπο χρηματοδότησης και παράδοσης των υπηρεσιών υγείας, επηρεάζοντας παραμέτρους όπως η προσφορά και η ζήτηση για υπηρεσίες υγείας, καθώς και η ποιότητα, η διαθεσιμότητα και η προσβασιμότητα. Συνεπώς, είναι απαραίτητο να επαναπροσδιοριστεί ο ρόλος του κράτους στη διαμόρφωση και άσκηση της πολιτικής για την υγεία και η ενεργότερη συμμετοχή των διεθνών οργανισμών στην αντιμετώπιση προβλημάτων που υπερβαίνουν τις δυνατότητες των εθνικών συστημάτων υγείας.

6.1. Επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στα συστήματα υγείας

Οι πιεστικές πιέσεις της οικονομικής κρίσης στις κυβερνήσεις και τους καταναλωτές απειλούν την ομαλή και αποτελεσματική λειτουργία του τομέα της υγείας, η οποία εξαρτάται άμεσα από τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης και κοινωνικής προστασίας. Δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις δεσμεύουν εκατοντάδες δισεκατομμύρια για να στηρίξουν τα τραπεζικά συστήματα, να παρέχουν στους καταθέτες εγγύηση

για τα επόμενα χρόνια και να δανείζονται τεράστια ποσά αυξάνοντας τα δημόσια ελλείμματα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να μην ασκηθούν πιέσεις στους προϋπολογισμούς της ασφάλισης και να μην υπάρξει ούτε καν ένα μικρό ποσοστό μείωσης των δαπανών για υπηρεσίες δημόσιας υγείας, συμπεριλαμβανομένων των ανεπτυγμένων χωρών. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το θέμα των " Health System Priorities when Money is Tight" στη συνάντηση των υπουργών Υγείας του ΟΟΣΑ (ΟΟΣΑ, 2010).

Η αύξηση των αρνητικών επιπτώσεων στην υγεία σε συνδυασμό με τη μερική ή ολική απώλεια εισοδήματος στρέφει τους καταναλωτές - ασθενείς στις μονάδες δημόσιας υγείας, με αποτέλεσμα την αύξηση των δαπανών σε αυτόν τον τομέα και την ανάγκη αύξησης της χρηματοδότησης από τους ήδη στραγγαλισμένους κρατικούς προϋπολογισμούς. Συνεπώς, οι υγειονομικές υπηρεσίες καλούνται να λειτουργήσουν εξίσου αποτελεσματικά παρά τις περικοπές των δαπανών, κάτι που δεν φαίνεται εφικτό και αυτό έχει ως συνέπεια να περιορίσουν την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και των προσδοκιών των χρηστών (Erman, 2009).

Όσον αφορά τις δημόσιες υπηρεσίες, η μείωση της ζήτησης στον ιδιωτικό τομέα οδηγεί σε μείωση της αποδοτικότητας και της ρευστότητας, απαιτεί μείωση των διοικητικών δαπανών, επανεξέταση ή αναβολή των επενδύσεων, μείωση του προσωπικού, μείωση των υπηρεσιών, πώληση περιουσιακών στοιχείων, πιθανή συγχώνευση και τέλος συρρίκνωσή τους (American Hospital Association, 2008).

Σύμφωνα με την Αμερικανική Ένωση Νοσηλευτικών Ιδρυμάτων, πολλά νοσοκομεία βλέπουν τον αντίκτυπο της οικονομικής ύφεσης στον αριθμό και τον συνδυασμό των ασθενών που αναζητούν περίθαλψη. Λόγω της μη ασφάλισης, οι άνθρωποι θέτουν

προβλήματα υγείας σε αναμονή ή αναβάλλουν προγραμματισμένες διαδικασίες, με αποτέλεσμα λιγότερες τακτικές εισαγωγές και διαδικασίες από τις επισκέψεις έκτακτης ανάγκης. Έτσι, στην πλειονότητα των νοσοκομείων παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των ασθενών που δεν μπορούν να πληρώσουν και η ανάγκη για επιδοτούμενη περίθαλψη να αυξηθεί αντιστρόφως.

Σε πιο δυσμενή θέση είναι τα συστήματα υγείας στις αναπτυσσόμενες χώρες, καθώς αντιμετωπίζουν προβλήματα χρηματοδότησης, αφενός εξαιτίας της μείωσης του κόστους λόγω της οικονομικής στενότητας και, αφετέρου, λόγω της παύσης της εξωτερικής χρηματοδοτικής βοήθειας από τις πλουσιότερες χώρες που καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της χρηματοδότησης της υγείας, η οποία θα προσπαθήσει να μειώσει το κόστος τους.

Με την παγκόσμια οικονομία σε κρίση, υπάρχει συνολικά αρνητικός αντίκτυπος στην υγεία και απαιτείται δέσμευση ύψους τουλάχιστον 1,1 τρισεκατομμυρίων δολαρίων για δανεισμό για την εξυπηρέτηση μέρους της δραστηριότητας κλινικής θεραπείας. Οι κυβερνήσεις, οι καταναλωτές και οι μη κερδοσκοπικές - κυβερνητικές οργανώσεις (Μ.Κ.Ο.) βρίσκονται υπό πίεση καθώς η ανεργία αυξάνεται, το άγχος των εργαζομένων αυξάνεται και οι απώλειες θέσεων εργασίας οδηγούν σε μείωση της ασφαλιστικής κάλυψης, οδηγώντας τις Ηνωμένες Πολιτείες με 47 εκατομμύρια άνεργους (Jack, 2009).

Η οικονομική πίεση στον τομέα της υγείας παρουσιάζει δύο σημαντικά στοιχεία:

- Την εξαιρετική σημασία της βιωσιμότητας των συστημάτων ασφαλιστικής κάλυψης και κοινωνικής προστασίας

- Την ανάδειξη της θεμελιώδους σημασίας των κοινωνικών προσδιοριστών της υγείας.

Τα κυβερνητικά ελλείμματα και η ανεργία ασκούν πίεση στους προϋπολογισμούς ασφάλισης, καθώς και σε ιδρύματα υγειονομικής περίθαλψης που ελέγχονται από την κεντρική διοίκηση, καθώς και σε ιδιωτικές επιχειρήσεις υγείας που αντιμετωπίζουν προβλήματα ρευστότητας και εξυπηρέτησης του χρέους (Appleby, 2008). Οι αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην υγεία δημιουργούν, όπως είναι λογικό, μια πρόσθετη ζήτηση για υπηρεσίες υγείας. Αυτή η ζήτηση θα βαρύνει κυρίως τις μονάδες δημόσιας υγειονομικής υπηρεσίας, όπως έχει αποδειχθεί ότι σε περιόδους μείωσης των εισοδημάτων, οι καταναλωτές - ασθενείς απευθύνονται σε υπηρεσίες που έχουν ασφαλιστική κάλυψη (WHO, 2009).

Τα συστήματα υγείας των αναπτυσσόμενων χωρών θα αντιμετωπίσουν προβλήματα χρηματοδότησης για δύο κύριους λόγους. Το πρώτο είναι να μειωθούν οι κρατικές δαπάνες για την υγεία λόγω της οικονομικής στενότητας. Το δεύτερο αφορά τη διακοπή της εξωτερικής χρηματοδοτικής βοήθειας από τις πλουσιότερες χώρες, οι οποίες καλύπτουν μεγάλο μέρος της χρηματοδότησης της υγείας και οι οποίες θα προσπαθήσουν να μειώσουν το κόστος τους. Ωστόσο, είναι πιθανόν η συνεχιζόμενη ροή οικονομικών πόρων προς τις οικονομικά ασθενέστερες χώρες να είναι τελικά προς το συμφέρον των πλουσιότερων χωρών, καθώς ένας υγιής πληθυσμός σημαίνει ασφάλεια, πολιτική σταθερότητα και οικονομική ανάπτυξη (Rouleau et al, 2009). Στις αναπτυσσόμενες χώρες, η πρόληψη και η θεραπεία των μολυσματικών ασθενειών (π.χ. AIDS, ελονοσία και φυματίωση) έχει μεγάλη σημασία και βασίζεται σχεδόν εξ ολοκλήρου στην εξωτερική βοήθεια και συνεργασία (WHO, 2009).

Στις χώρες χαμηλής και μεσαίας ανάπτυξης, η πίεση στους προϋπολογισμούς για την υγεία απειλεί βασικά οφέλη όπως οι εμβολιασμοί, η μείωση των οποίων συνδέεται με την αύξηση της παιδικής θνησιμότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, είναι πιθανό ότι η οικονομική κρίση θα προκαλέσει επιπλέον 400.000 θανάτους ετησίως λόγω της μείωσης της κάλυψης εμβολιασμού, σύμφωνα με την εκτίμηση της Παγκόσμιας Τράπεζας (Buvinić, 2009). Σε κάθε περίπτωση, οι περισσότερες χώρες στοχεύουν τώρα στην αναδιάρθρωση των συστημάτων υγείας, προκειμένου να αντιμετωπίσουν το υψηλό οικονομικό κόστος που συνεπάγεται αυτά τα οφέλη. Ωστόσο, η βασική προϋπόθεση είναι ότι ο σχεδιασμός αυτός δεν θα πρέπει να αποβεί εις βάρος ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και παροχών δημόσιας υγείας (Maynard, 2005).

6.1.1. Κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις στην υγεία

6.1.1.1. Ανεργία και υγεία

Η διεθνοποίηση της οικονομίας και του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου μέσω πολυεθνικών κερδοσκοπικών οργανώσεων και ιδιωτικοποιήσεων, με τους μηχανισμούς και τις διαδικασίες της, δημιουργεί χώρους όπου κυριαρχεί η αίσθηση του προσωρινού και του επισφαλούς στην εργασία, την κατοικία, τα ατομικά δικαιώματα και την υγεία. Με βάση τα στοιχεία της Eurostat για το 2007, η Ελλάδα κατέχει το υψηλότερο ποσοστό ανεργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης για νέους (15-24 ετών) στο 24,6%, με την Πολωνία με το 22,1%, τη Ρουμανία με την τρίτη Γαλλία με 21,9% υψηλότερο (35,7%). Στην Κύπρο, το ποσοστό ανεργίας είναι 10,6% τόσο για άνδρες όσο και για γυναίκες ηλικίας 25-55 ετών, ενώ η σημερινή κατάσταση είναι παρόμοια στις χώρες της Ευρώπης όπου, για παράδειγμα, στη Γερμανία, οι άνεργοι φτάνουν τα 4.000.000.

Η ανεργία, η μερική απασχόληση, η φτώχεια, η έλλειψη στέγης, η μετανάστευση, οι κοινωνικές ανισότητες είναι έννοιες που συνδέονται άρρηκτα με δυσμενείς επιπτώσεις στην υγεία, οι οποίες σήμερα, όσον αφορά τη χαλάρωση του κράτους πρόνοιας και την επέκταση των παραδοσιακών οικογενειακών δεσμών, συνδέονται με όλο και μεγαλύτερες κοινωνικές ομάδες. Αυτές οι ομάδες, εκτός από τους φτωχούς και τους άστεγους, περιλαμβάνουν επίσης μετανάστες, πολιτικούς και οικονομικούς πρόσφυγες από τις Τρίτες Χώρες, τη Βαλκανική και πρώην σοβιετική δημοκρατία, που συρρέουν στις ευρωπαϊκές χώρες και στην Κύπρο, για να εξασφαλίσουν μέσω της υπερβολικής εργασίας τους τα στοιχειώδη για την επιβίωσή τους. Παρά το γεγονός ότι στην πραγματικότητα τους εκμεταλλεύονται, είναι θύματα του ρατσιστικού στερεότυπου ότι «είναι υπεύθυνοι για την ανεργία, αφού αναλαμβάνουν τις θέσεις των ντόπιων», οι οποίοι αντιμετωπίζουν ήδη το απειλητικό εύρος της ανεργίας.

Οι σημαντικότεροι παράγοντες που προκαλούν την ανεργία είναι η ταχεία ανάπτυξη της τεχνολογίας - ιδιαίτερα της πληροφορικής - την χρήση της οποίας οι επιχειρηματίες προτιμούν από το εργατικό δυναμικό, καθώς και το χρηματοοικονομικό κεφάλαιο, το οποίο βρίσκει πλουσιότερο έδαφος για κερδοσκοπία, σε χώρες χαμηλού κόστους. Η εκβιομηχάνιση των «ανεπτυγμένων χωρών» έρχεται σε σύγκρουση με τις χώρες όπου η οικονομία στηρίζεται αποκλειστικά στη γεωργία ή τη βιοτεχνία που οδηγεί αναπόφευκτα σε πτώχευση.

Μια διαστρέβλωση της πραγματικότητας που κυριαρχεί στον εθνικό και ευρωπαϊκό διάλογο είναι η ταύτιση της φτώχειας με την ανεργία. Η ανεργία αναγνωρίζεται ως διαρθρωτική και ως αποτέλεσμα ανελαστικοτήτων στις εργασιακές σχέσεις. Η

ευθύνη για την ύπαρξη της ανεργίας, και κατά συνέπεια της φτώχειας, μετατίθεται στις επιλογές των ίδιων των ατόμων που δεν μερίμνησαν να αποκτήσουν τις κατάλληλες δεξιότητες, ώστε να έχουν καλύτερη πρόσβαση στην αγορά εργασίας. Καλλιεργείται έτσι η εχθρότητα προς τις εισοδηματικές ενισχύσεις των ανέργων μέσω του συστήματος κοινωνικής προστασίας, εφόσον θεωρούν ότι οδηγούν σε οκνηρία και σε εξάρτηση από προνοιακές παροχές. Η ραγδαία αύξηση της ανεργίας ως αποτέλεσμα της κρίσης δεν οδήγησε σε ουσιαστική μεταστροφή αυτής της άποψης. Η κυρίαρχη γνώμη συναινεί στην επιβολή των νεοφιλελεύθερων συνταγών για απορρύθμιση των αγορών και την προώθηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης καθώς και των συμβολαίων μερικής ή προσωρινής απασχόλησης. Το μεγαλύτερο όμως ποσοστό των φτωχών στις χώρες της Ε.Ε. είναι εργαζόμενοι (Παπαθεοδώρου Χ. & Δαφέρμος Γ., 2010).

Η ανεργία συνδέεται επίσης με ψυχικές διαταραχές όπως η κατάθλιψη, το άγχος, η χαμηλή αυτοεκτίμηση και οι αυτοκτονικές τάσεις. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία (Catalano, 2009), η συχνότητα της κατάθλιψης, της κατάχρησης ουσιών και του αλκοολισμού αυξάνεται όλο και περισσότερο στον ευάλωτο πληθυσμό των ανέργων. Οι άνθρωποι που απώλεσαν τη δουλειά τους ή υπέστησαν μια σημαντική μείωση του εισοδήματός τους για λόγους άσχετους με την απόδοσή τους αισθάνονται βαθιά απογοητευμένοι. Αυτές τις απογοητεύσεις προσπαθούν να τις καλύψουν με αλκοόλ και άλλες ουσίες, κάνοντάς τους επιθετικούς και με έντονες ανησυχίες.

Η μελέτη των Böckerman P. και Ilmakunnas P. (2009) έδειξε ότι η ίδια η ανεργία δεν είναι τόσο σημαντική όταν τα άτομα που αυτοαξιολογούνται έχουν θετική σκέψη, δεδομένου ότι η υγειονομική κατάσταση και η «ψυχολογία» εκείνων που καταλήγουν

να είναι άνεργοι είναι ούτως ή άλλως χαμηλότερα από ό, τι όσοι ήταν πλήρως απασχολούμενοι πριν από την ανεργία. Ως αποτέλεσμα, η ανεργία μπορεί να είναι απλά ένα πέπλο που κρύβει τις υποκείμενες αιτίες μιας αρνητικής προδιάθεσης και, επιπλέον, είναι πιο πιθανό να προκύψουν πιο αρνητικές επιπτώσεις στην υγεία λόγω μακροχρόνιας ανεργίας.

Τα τελευταία 20 χρόνια, σε όλες τις σχετικές μελέτες, η ανεργία, η ανασφάλεια στην εργασία και η απώλεια εισοδήματος δείχνουν να έχουν σημαντικό αντίκτυπο στην υγεία. Οι λογικές ερμηνείες αυτού του φαινομένου περιλαμβάνουν τη φτώχεια, το στρες, τις συμπεριφορές που σχετίζονται με την υγεία, όπως ο αλκοολισμός, το κάπνισμα και η κατάχρηση ναρκωτικών, καθώς και ειδικές συνθήκες εργασίας (μη ικανοποιητική εργασία, υποβαθμισμένη θέση) (Tountas, 2004).

Η απώλεια της εργασίας κατατάσσεται στην 8η θέση μεταξύ των 42 πιο αγχωτικών συμβάντων και συνεπώς βρέθηκε σε όλες τις μελέτες που συνέκριναν ανέργους όλων των ηλικιών και των δύο φύλων όσον αφορά την ψυχική υγεία, μειωμένα επίπεδα ευεξίας, αυξημένη συχνότητα ψυχικών διαταραχών, κατάθλιψη και επακόλουθες βίαιες συμπεριφορές (Tountas, 2004). Τα συμπεράσματα αυτά ενισχύονται ακόμη περισσότερο, καθώς η απώλεια εργασίας συνεπάγεται και άλλες "λανθάνουσες συνέπειες", όπως η απώλεια της οργάνωσης της ημέρας, η ανταλλαγή εμπειριών και επαφών, οι στόχοι και οι προσδοκίες, ο ορισμός της ατομικής ταυτότητας, η αυτοεκτίμηση και ο σεβασμός για άλλους (Jahonda, 1982). Προηγούμενες μελέτες στην Αγγλία και την Ουαλία έδειξαν επίσης αύξηση της θνησιμότητας και της νοσηρότητας κατά 20%, κυρίως λόγω των καρδιαγγειακών παθήσεων και της

αυτοκτονίας, και παρόμοια ευρήματα βρέθηκαν επίσης σε μελέτες στην Ιταλία, τη Δανία και τη Σουηδία (Τούντας, 2004).

Στα ευρήματα πρόσφατης έρευνας με επικεφαλής τον Stuckler (2009), σε 26 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) από το 1970 έως το 2007, οι συσχετισμοί των αλλαγών στην απασχόληση με τη θνησιμότητα καταγράφηκαν και τροποποιήθηκαν σύμφωνα με τους διαφορετικούς τύπους κυβερνητικών δαπανών. Ειδικότερα, η αύξηση της ανεργίας κατά 1% συνδέεται με την αύξηση των αυτοκτονιών κατά 0,79% σε όλες τις ηλικίες κάτω των 65 ετών και την αύξηση της ανθρωποκτονίας, ενώ η αύξηση της ανεργίας κατά 3% συνδέεται με αύξηση κατά 4,45% στις αυτοκτονίες και κατά 28% αύξηση των θανάτων που σχετίζονται με το αλκοόλ. Αντίθετα, στην ίδια έρευνα, παρατηρήθηκε μείωση των θανάτων από τροχαία ατυχήματα κατά 1,39%, ενώ δεν υπήρχε στατιστικά σημαντική σχέση θνησιμότητας από όλες τις αιτίες, αν και οι πληθυσμοί διέφεραν σημαντικά την ευαισθησία της θνησιμότητάς τους σε οικονομικές κρίσεις, ανάλογα με τις μερικές διαφορές στην κοινωνική προστασία του κάθε πληθυσμού. Τα συμπεράσματα της ίδιας μελέτης αναφέρουν ότι τα ενεργά προγράμματα για την αγορά εργασίας που διατηρούν ή αναζωογονούν τους εργαζομένους στην εργασία μετριάζουν τις αρνητικές επιπτώσεις των οικονομικών κρίσεων στην υγεία αυτών των πληθυσμών. Επιπλέον, στα σύγχρονα κράτη πρόνοιας, με τα ταμεία ανεργίας και την πολυδιάστατη κοινωνική στήριξη, η ανεργία μπορεί να προκαλέσει σοβαρά οικονομικά προβλήματα αλλά δεν οδηγεί σε πείνα ή φτώχεια (Tountas, 2004).

Τα ευρήματα αυτά επιβεβαιώνονται από τη μελέτη του Economou και άλλων επιστημόνων σε 13 ευρωπαϊκές χώρες, η οποία έδειξε στατιστικά σημαντική σχέση

μεταξύ ανεργίας και θνησιμότητας (ανά 100.000 κατοίκους). Ειδικότερα, η αύξηση της ανεργίας κατά 1% συνεπάγεται αύξηση του ποσοστού θνησιμότητας κατά 2,18 (δηλαδή 2,18 θανάτους / 100.000). Επίσης, η ίδια μελέτη κατέδειξε τη θετική συσχέτιση της ανεργίας με τη θνησιμότητα από ισχαιμική καρδιακή νόσο. Η οικονομική κρίση και η μακροχρόνια ανεργία οδηγούν πολλούς ανθρώπους σε κοινωνικό αποκλεισμό και φτώχεια, με αποτέλεσμα τον αυξημένο κίνδυνο πρόωρης θνησιμότητας και υψηλής νοσηρότητας, ιδίως σε άτομα που ανήκουν σε μειονότητες, μετανάστες και άτομα με χρόνιες παθήσεις ψυχικών ή σωματικών ασθενειών (Κυριόπουλος, 2009) .

Ωστόσο, παρόλο που είναι γενικά αποδεκτό ότι το αποτέλεσμα που έχει ισχυρό αντίκτυπο στο αποτέλεσμα της υγείας στις ανεπτυγμένες χώρες είναι περισσότερο η κατανομή του εισοδήματος από το ίδιο το καθαρό εισόδημα, η ανισότητα των εισοδημάτων ως παράγοντας για την υγεία δεν μπόρεσε να κερδίσει ισχυρή υποστήριξη. Μερικές μελέτες που συμφωνούν με αυτή τη θέση (Subramanyam et al., 2009, Wilkinson and Pickett, 2009) και άλλες έχουν μικρή ή καθόλου επίδραση (Jones and Wildman, 2008, Lorgelly and Lindley, 2008). Αυτό που είναι βέβαιο είναι ότι το κοινωνικό πλαίσιο και οι πολιτισμικές επιρροές σε κάθε χώρα διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην επίτευξη αξιόπιστων συμπερασμάτων (Bechtel et al., 2012).

6.1.1.2. Φτώχεια, κοινωνική ανισότητα και υγεία

Η φτώχεια, σύμφωνα με μια μελέτη (Paugam, 2005), μπορεί να χωριστεί σε δύο τύπους: 1) την κοινωνική φτώχεια που αναπτύσσεται με την πάροδο του χρόνου σε όλες τις κοινωνίες και, 2) την οριακή φτώχεια των προηγμένων βιομηχανικών

κοινωνιών, συμπεριλαμβανομένου του αυξανόμενου αριθμού εργαζομένων στη βιομηχανική και τεχνολογική ανάπτυξη και στην παγκοσμιοποίηση.

Η αύξηση των ανισοτήτων μεταξύ πλούσιων και φτωχών στην υγειονομική περίθαλψη είναι μία από τις πιο δραματικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης. Η μείωση του κράτους πρόνοιας και η λειτουργία των συστημάτων υγείας με αυστηρά ιδιωτικά οικονομικά κριτήρια οδηγεί σε ανισότητες στην υγεία. Τα άτομα χαμηλού οικονομικού επιπέδου λαμβάνουν φροντίδα χαμηλής ποιότητας επειδή συχνά δείχνουν απροθυμία να ζητήσουν βοήθεια και τακτική παρακολούθηση (Mantis, 1990), είτε λόγω έλλειψης ασφαλιστικής κάλυψης και, κατά συνέπεια, λόγω δυσκολιών πρόσβασης στις υπηρεσίες υγείας, είτε λόγω προκαταλήψεων των επαγγελματιών υγείας.

6.1.1.3. Υπεραπασχόληση και υγεία

Ένα σημαντικό ποσοστό των εργαζομένων θέτει σε κίνδυνο την υγεία του εξαιτίας της υπερβολικής απασχόλησης και του άγχους, καθώς αυτοί εργάζονται σε πολλές ώρες, οπότε θα μπορούσε εύκολα να τους πει ότι «ζουν στην εργασία και δεν εργάζονται για να ζήσουν», εκθέτοντας το σώμα τους σε σταθερό και μόνιμο στρες, οδηγώντας τους να υιοθετήσουν νέους τρόπους ζωής. Οι επιπτώσεις του άγχους και η υιοθέτηση αυτού του νέου τρόπου ζωής οδηγούν σε σύγχρονες ασθένειες - καρδιαγγειακά, νεοπλασία - οι οποίες αποτελούν τις πρώτες αιτίες θανάτου στις ανεπτυγμένες και αναπτυσσόμενες χώρες (Tountas et al., 2000, WHO, 2002). Αυτές οι πολιτισμικές ασθένειες, δυστυχώς και ένα προνόμιο των χαμηλότερων κοινωνικοοικονομικών τάξεων, συνδέονται με συγκεκριμένους παράγοντες κινδύνου

όπως το κάπνισμα, η παχυσαρκία, η διατροφή, το αλκοόλ, η έλλειψη σωματικής δραστηριότητας και άγχους (Tountas 2004 • WHO, 2004).

Οι υπάλληλοι της δημόσιας υγείας έχουν εκφράσει τις ανησυχίες τους ότι η ύφεση σε αυτή την κλίμακα και με αυτές τις οικονομικές συνέπειες -ανεργία, χρέος, σημαντικές απώλειες εισοδήματος- έχουν δυνητικά σοβαρές επιπτώσεις στην υγεία (WHO, 2009). Ο φόβος και η ανασφάλεια που δημιουργούνται από την προοπτική της ανεργίας συνδέονται, επίσης, με κακή ψυχική υγεία, σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμη περισσότερο από ό, τι με τις πραγματικές απώλειες θέσεων εργασίας, δεδομένου ότι τα άτομα προσπαθούν να επιτύχουν τις μέγιστες επιδόσεις και κουράζονται πάρα πολύ καθημερινά από φόβο μήπως χάσουν τη δουλειά τους, ζώντας μόνιμα σε μια γκρίζα ζώνη (Benach et al, 2007, Burgard et al, 2009, Perlaman et al., 2009).

Μελέτες σχετικά με τα ποσοστά θνησιμότητας στην Ισπανία διαπίστωσαν ότι ενώ οι αυτοκτονίες τείνουν να αυξάνονται κατά τη διάρκεια της οικονομικής ύφεσης, τα συνολικά ποσοστά θνησιμότητας τείνουν να αυξάνονται κατά την ανάκαμψη και τη μείωση κατά τη διάρκεια της ύφεσης (Gili κ.ά., 2012 • Ruhm, 2006, 2003, 2000 • Tapia - Granados , 2005). Συνολικά, ο αντίκτυπος της ανεργίας στην υγεία (ή / και η υπερβολική απασχόληση) διαφέρει σημαντικά, με τα χειρότερα αποτελέσματα να παρατηρούνται μεταξύ άγαμων, χωρίς κοινωνική στήριξη, καθώς και σε αδύναμες αγορές εργασίας και με μηδαμινά προγράμματα οικογενειακής στήριξης (Stuckler et al. 2009).

6.1.1.4. Κοινωνικός αποκλεισμός και υγεία

Η ανεργία και η φτώχεια είναι αρνητικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης που μπορεί να οδηγήσουν τους ανθρώπους σε κοινωνικό αποκλεισμό, καθώς και ακραία συμπεριφορά με άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις στην υγεία. Ο συνδυασμός της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού είναι ένας εκρηκτικός συνδυασμός συνθηκών που μπορούν να οδηγήσουν το άτομο σε επικίνδυνες ενέργειες και συμπεριφορές όπως η χρήση ψυχοδραστικών ουσιών. Η περιθωριοποίηση αυτών των ατόμων τους οδηγεί σε μια σύγκρουση με την κοινωνία και τις κυρίαρχες αξίες που την διέπουν, καθώς η εξάρτηση ως τρόπος ζωής δημιουργεί μια προϋπόθεση για κοινωνική απομόνωση και βίαιη συμπεριφορά.

6.1.1.5. Επιπτώσεις της οικονομική κρίσης στην ψυχική υγεία

Η ζωή και η προσωπικότητα του σύγχρονου ανθρώπου είναι δομημένες πάνω στην δουλειά και την οικονομική του επιφάνεια. Η εργασία σε μεγάλο βαθμό βοηθά στην αναγνώριση τόσο της ταυτότητας όσο και της εικόνας του σύγχρονου ανθρώπου. Έτσι, εκτός από τα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζει οποιοσδήποτε βλέπει το εισόδημά του να κόβεται ή να εξαφανίζεται, η «συμβολική» κατάρρευση του είναι εξίσου σημαντική. Το έργο και η κοινωνική αυτοπεποίθηση που συνδέονται με αυτό επηρεάζουν τον τρόπο αλληλεπίδρασης με άλλους, ακόμα και αν είναι φίλοι, συγγενείς, σύντροφοι, παιδιά, κάνοντας το άτομο να αισθάνεται ότι βρίσκεται σε κινούμενο καθεστώς άμμου.

Παρά τις ενδείξεις πως όλες οι ψυχικές διαταραχές έχουν προέλευση βιοψυχοκοινωνική και ότι το επίπεδο της ποιότητας του κοινωνικού περιβάλλοντος

σχετίζεται με τον κίνδυνο εμφάνισης μιας ψυχικής διαταραχής, είναι δύσκολο να προβλεφθούν οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης στην πορεία των ψυχιατρικών παθήσεων. Ωστόσο, αυτό που είναι βέβαιο, είναι ότι οι ψυχικές νόσοι δεν μπορούν πλέον να διαχωριστούν εύκολα και με διακριτό τρόπο από τον παγκόσμιο ιστό που περιβάλλει τη ζωή μας. Σύμφωνα με τους Kirmayer & Minas (2000), η παγκοσμιοποίηση επηρεάζει την ψυχολογία των ανθρώπων με τρεις βασικούς τρόπους: μέσω της επίδρασής της στην ατομική και συλλογική ταυτότητα του ατόμου μέσω του αντίκτυπου των οικονομικών ανισοτήτων στην ψυχική υγεία, καθώς και μέσω του σχηματισμού και διάδοσης των δικών του γνώσεων σχετικά με τα ψυχιατρικά θέματα. Και οι δύο ερευνητές αναγνωρίζουν την τάση των κοινοτήτων να επιβεβαιώσουν την εθνική τους ταυτότητα, καθώς και τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσω της οποίας μεταδίδεται η συναισθηματική δυσφορία. Ωστόσο, οι οικονομικές πιέσεις του καπιταλισμού είναι πιθανό να οδηγήσουν σε αύξηση της αστικοποίησης και στις συνέπειες της πιθανής μετανάστευσης του ατόμου (Bhugra et al., 2004).

Στην εποχή μας η επίπτωση των ψυχιατρικών και παθολογικών νοσημάτων αυξάνεται συνεχώς σε απόλυτους αριθμούς κατ' έτος, καθώς το 11,5% του παγκόσμιου βάρους των ασθενειών προέρχεται από νευρολογικές παθήσεις και ψυχικές διαταραχές. Η κατάθλιψη είναι υπεύθυνη για το 4,2% του παγκόσμιου φορτίου ασθενειών, το οποίο είναι 5,8% εάν υπολογίζεται η αυτοκτονία, και σε όλο τον κόσμο περίπου 1 εκατ. αυτοκτονίες ετησίως. Με βάση την έκθεση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας (Π.Ο.Υ.) του 1995, ο επιπολασμός των ασθενειών είναι διπλάσιος στις πλούσιες χώρες από ό, τι στους φτωχούς, δεδομένου πως η φτώχεια είναι φυσικά ένας

πολύπλευρος παράγοντας με πολλές συνέπειες, καθώς λιγότερα χρήματα συνεπάγονται λιγότερους πόρους μερικά προβλήματα που μπορεί να προκύψουν.

Επιπλέον, η φτώχεια ενισχύει το ψυχολογικό βάρος που βιώνουν τα άτομα, αυξάνοντας τον κίνδυνο ψυχικής ασθένειας. Με βάση την έκθεση υγείας των ΗΠΑ, ένας στους πέντε Αμερικανούς ετησίως πάσχει από διαγνωσθείσα ψυχική διαταραχή, ενώ το 50% του αμερικανικού πληθυσμού θα βιώσει μια τέτοια διαταραχή κατά τη διάρκεια της ζωής τους. Σύμφωνα με τον Π.Ο.Υ., το 20% του πληθυσμού της χώρας προσπαθεί να επιβιώσει με λιγότερα από ένα (1) δολάριο εισόδημα την ημέρα έχει τα υψηλότερα ποσοστά νοσηρότητας και θνησιμότητας. Αυτή η ζοφερή εικόνα βοήθησε τους επιστήμονες να δηλώσουν επίσημα ότι η «παγκοσμιοποίηση» έχει αρνητικές επιπτώσεις στην ψυχική υγεία» (Kleinman, 2001).

Ένα χαρακτηριστικό της κατάστασης είναι ότι και οι τηλεφωνικές γραμμές ψυχολογικής υποστήριξης καταγράφουν έναν αυξημένο αριθμό κλήσεων για ψυχολογικά προβλήματα που σχετίζονται με την οικονομική κρίση. Η Γραμμή Βοήθειας για την Κατάθλιψη του Προγράμματος «Αντισταθμίσεις» του Ερευνητικού Ινστιτούτου Ψυχικής Υγείας (ΕΠΨΥ) έχει σημειώσει τους τελευταίους μήνες αυξημένο αριθμό προσκλήσεων με θέματα που σχετίζονται με οικονομικά προβλήματα και δυσκολίες στον τομέα της εργασίας. Στο 27% των κλήσεων, οι αιτήσεις για ψυχολογική βοήθεια συνδέονται με την οικονομική κρίση και την επισφαλή κατάσταση στο χώρο εργασίας, καθώς η ανεργία και η οικονομική ανασφάλεια συγκαταλέγονται μεταξύ των παραγόντων που συχνά αναφέρονται από τους καλούντες ως επιβαρυντικές ψυχολογικές καταστάσεις.

Από τα στοιχεία της γραμμής βοήθειας προκύπτει ότι ο ψυχολογικός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης είναι περισσότερο επιβλαβής για τους άνδρες (65%) και την παραγωγική ηλικιακή ομάδα (30-45 ετών), δηλαδή έχουν κατά κανόνα πολλαπλές υποχρεώσεις (οικογενειακές και άλλες). Ωστόσο, οι νέοι (ηλικίας 18-30) βλέπουν με έντονο άγχος την έλλειψη επαγγελματικών προοπτικών και τις συνθήκες που καθορίζουν το μέλλον τους και πολλοί από τους καλούντες λένε ότι δεν μπορούν να αντεπεξέλθουν στη δύσκολη και συχνά αδιέξοδη κατάσταση στην οποία βρέθηκαν, φθάνοντας ακόμα και σε ένα σημείο σκέψης, ακόμη και αυτοκτονίας ως την τελική λύση.

Οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η απώλεια της εργασίας αυξάνει τον κίνδυνο ψυχιατρικών διαταραχών και των φυσικών συνεπειών τους (Murphy et al., 1999). Πολλές μελέτες συγκλίνουν στην υπόθεση της ισχυρής συσχέτισης μεταξύ ανεργίας και αύξησης της κατάθλιψης, του άγχους, της κατάχρησης ουσιών και της αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Μια εις βάθος μελέτη της βιβλιογραφίας σχετικά με τις επιπτώσεις της ανεργίας στην ψυχική υγεία έδειξε ότι ο μέσος αριθμός ατόμων με ψυχολογικά προβλήματα ήταν περισσότερο από δύο φορές υψηλότερος για τους ανέργους (34%), σε σύγκριση με τους εργαζόμενους (16%) (Paul & Moser, 2009). Επιπλέον, σημαντικές διαφορές παρατηρήθηκαν μεταξύ των ανέργων και εκείνων που εργάστηκαν έχοντας ως βασικές παραμέτρους για τον καθορισμό της ποιότητας της ψυχικής υγείας του ατόμου το άγχος, την κατάθλιψη, τα ψυχοσωματικά συμπτώματα, την αίσθηση της ικανοποίησης από τη ζωή, την αυτοεκτίμηση.

Υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης, οι φτωχοί είναι μια ομάδα κινδύνου, δεδομένου ότι είναι οι πρώτοι που πλήττονται. Ταυτόχρονα, οι άνθρωποι που ήδη πάσχουν από

ψυχικές ασθένειες, λόγω της φθίνουσας λειτουργικότητάς τους, είναι επίσης μια ομάδα υψηλού κινδύνου. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργείται ένας φαύλος κύκλος, όπου η φτώχεια ευνοεί τις ψυχιατρικές διαταραχές αλλά και το αντίστροφο (Giotakos O., Karabelas D., Caucas D., 2010). Προτεραιότητα για κάθε χώρα που αντιμετωπίζει οικονομική κρίση είναι η προστασία της ζωής και της βιωσιμότητας των ατόμων τα οποία διατρέχουν τον μεγαλύτερο κίνδυνο, με πρωταρχική πολιτική δράση για την υποστήριξη των δικτύων κοινωνικής ασφάλισης (Uutela A., 2010).

Σε ατομικό επίπεδο, αξίζει να αντιμετωπιστούν οι αντικειμενικοί παράγοντες άγχους όπως η ανεργία, το εισόδημα των νοικοκυριών, ο αριθμός των μελών της οικογένειας, το χρέος, οι ατομικές διαφορές διαχείρισης χρημάτων, όπως οι τάσεις συσσώρευσης χρήματος ή συσσώρευσης χρεών, καθώς και οι οικονομικές γνώσεις και δεξιότητες. Η εργασιακή ανασφάλεια φαίνεται να επηρεάζει περισσότερο τους ηλικιωμένους εργαζόμενους και τις γυναίκες. Επίσης, η ύπαρξη κοινωνικής υποστήριξης και υποστήριξης στο χώρο εργασίας από ανώτερα στελέχη και εταίρους είναι παράγοντες που επηρεάζουν το οικονομικό άγχος. Σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν, συνάμα, τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου, τα οποία σχετίζονται με την αυξημένη ευπάθεια στην ψυχοκοινωνική απειλή, όπως η νεύρωση ή η χαμηλή ανοχή στην απογοήτευση, τα ατομικά χαρακτηριστικά που αντικατοπτρίζουν την ανάγκη για αίσθηση ελέγχου των καταστάσεων και χαρακτηριστικά που σχετίζονται με το γενικό αίσθημα αυτοεκτίμησης και προσωπικής αξίας. Σε οργανωτικό επίπεδο, πρέπει να διερευνηθούν οι πρακτικές και οι πολιτικές που χρησιμοποιούν οι εργοδότες για να ανταποκριθούν στις μεταβαλλόμενες συνθήκες. Το πνεύμα της δικαιοσύνης, η έγκαιρη πληροφόρηση, οι διευκολύνσεις, όπως η άδεια άνευ αποδοχών, και η αποζημίωση, δρουν ως προστάτης της ψυχικής υγείας των εργαζομένων. Σε

μακροοικονομικό επίπεδο πρέπει να διερευνηθούν τα διεθνή οικονομικά συστήματα, οι κανόνες της αγοράς, οι τιμές των τροφίμων και των καυσίμων, οι διεθνείς οικονομικές συνθήκες, η βιομηχανική παραγωγή και τα πολιτιστικά ζητήματα, όπως η υπερκατανάλωση και η χαμηλή ανοχή των κοινωνιών στην καινοτομία (Γιωτάκος Ο., 2010)

Το στίγμα και η ψυχολογική πίεση φαίνεται να είναι μεγαλύτερη για τους άνδρες παρά για τις γυναίκες, ίσως λόγω των ποικίλων κοινωνικών ρόλων που εκτελούν οι γυναίκες. Παράγοντες όπως η κοινωνική διάκριση, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η ανασφάλεια, η ανεπαρκής εκπαίδευση, η φτώχεια φαίνεται να συμβάλλουν ενεργά στη μεγιστοποίηση του αντίκτυπου της κρίσης στα χαμηλότερα κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Η ψυχική υγεία των χαμηλόμισθων εργαζομένων επιδεινώθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια της κρίσης της αγοράς εργασίας (Kerwin et al., 2008).

Η οικογενειακή κατάσταση αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την υποστήριξη της ψυχικής υγείας σε καταστάσεις οικονομικής κρίσης. Μελέτες δείχνουν ότι η ύπαρξη ενός συζύγου ή ενός σταθερού συντρόφου δεν μπορεί να αποτελεί μονάχα συναισθηματική υποστήριξη, αλλά και μια απτή βοήθεια για την κάλυψη οικονομικών αναγκών, μέσω της οικονομικής συνεισφοράς του. Οι μελέτες δείχνουν, επίσης, ότι η ηλικία διαδραματίζει επίσης σημαντικό ρόλο, καθώς οι μεσήλικες άνθρωποι υποφέρουν περισσότερο από την ανεργία, αλλά και από ερευνητικές αποδείξεις ότι η ανεργία μετά την μελέτη οδηγεί σε σημαντική επιδείνωση της ψυχικής υγείας. Οι "ευαίσθητοι" εργαζόμενοι ή οι άνθρωποι που ήδη πάσχουν από ψυχική ασθένεια ανήκουν επίσης στις ομάδες του πληθυσμού που επηρεάζονται σαφώς από την οικονομική κρίση. Η επαγγελματική ανασφάλεια στην περίπτωσή

τους, καθώς και το άγχος που προκαλεί, είναι ιδιαίτερα ψυχοπαιδαγωγικά, εντείνοντας τις υπάρχουσες δυσκολίες του ατόμου (Bouras et al., 2004).

Ο αντίκτυπος των οικονομικών κρίσεων στα παιδιά είναι, επίσης, σημαντικός. Οι πρώτες δυσμενείς εμπειρίες μπορούν να μεταβάλλουν τη διαρθρωτική και λειτουργική ανάπτυξη του εγκεφάλου του παιδιού, συμβάλλοντας στο μέλλον στην αρνητική έκβαση της ψυχικής υγείας. Η κακή κοινωνικοοικονομική κατάσταση των γονέων συνδέεται επίσης με την κακή ικανότητα εστίασης των παιδιών. Η πρόωμη έκθεση της μητέρας στο άγχος λόγω κατάθλιψης, άγχους ή υποσιτισμού κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης αυξάνει τη δραστηριότητα του άξονα υποθάλαμου-υπόφυσης-επινεφριδίων στο βρέφος, με αποτέλεσμα την τροποποιημένη ανταπόκριση στα αγχωτικά ερεθίσματα. Ο υποσιτισμός του ίδιου του βρέφους μπορεί επίσης να διαδραματίσει σημαντικό ρόλο. Για παράδειγμα, η έλλειψη ω-3 λιπαρών οξέων συνδέεται με υψηλότερη συχνότητα κατάθλιψης και Διαταραχή Ελαττωματικής Προσοχής και Υπερκινητικότητας (ΔΕΠΥ) (Γιωτάκος, 2010).

Με την εμβάθυνση της οικονομικής κρίσης, οι προβλέψεις για την επιδείνωση των δεικτών ψυχικής υγείας αυξάνονται. Στο Ηνωμένο Βασίλειο αναμένεται τριπλασιασμός των ψυχωσικών επεισοδίων, διπλασιασμός της κατάχρησης αλκοόλ ή τριπλασιασμός των καταθλιπτικών επεισοδίων. Επίσης, στην Ινδία σημειώνεται αύξηση των περιστατικών που αναζητούν ψυχολογική βοήθεια λόγω των δυσκολιών που αντιμετωπίζει η οικονομική κρίση (Patralekha, 2009). Πρόσφατες αναφορές δείχνουν ακόμη αύξηση του αριθμού των αυτοκτονιών στην Ιαπωνία κατά την τρέχουσα κρίση, ενώ μια μελέτη από την Χιλή βρήκε ισχυρή σχέση μεταξύ της απότομης πτώσης του εισοδήματος και της εμφάνισης ψυχιατρικών διαταραχών, με

μείωση του εισοδήματος που σημειώθηκε σε μήνες πριν από τα συμπτώματα (Ryall, 2009, Araya et al., 2003).

Το οικονομικό χρέος είναι ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας που προδιαθέτει στην κατάθλιψη. Μια μελέτη στην Αγγλία, τη Σκωτία και την Ουαλία έδειξε σαφή σχέση μεταξύ χρέους και κακής ψυχικής υγείας (Jenkins, 2008). Επιπλέον, οι πρώτες μελέτες ή ανασκοπήσεις σε γενικά και ψυχιατρικά περιοδικά σχετικά με τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης δημιουργούν ένα πλήθος ανησυχιών και τις δυνατότητες ανταπόκρισης των συστημάτων υγείας στις απαιτήσεις των πολιτών. Ένα από τα πρώτα, το *New England Journal of Medicine* θα επισημάνει στο άρθρο του την πίεση στα συστήματα ψυχιατρικής περίθαλψης: μειώνοντας τις απαιτήσεις για παρατεταμένη ψυχιατρική νοσηλεία, αλλά αυξάνοντας τα οξέα επεισόδια, ως «καταναγκαστικές νοσηλείες» κοινωνική ανοχή έναντι προβλημάτων συμπεριφοράς σε περιόδους οικονομικής η κρίση μειώνεται.

Στην επιδημιολογία των ψυχικών ασθενειών και ιδιαίτερα των συναισθηματικών διαταραχών, μεγάλο ποσοστό ερευνητών επικεντρώθηκε στους κοινωνικούς καθοριστικούς παράγοντες της κατάθλιψης (Craig, 2010). Συγκεκριμένα, αρκετές μελέτες έχουν δείξει μια σχέση μεταξύ των επιπέδων επικράτησης της κατάθλιψης και των κοινωνικοδημογραφικών παραγόντων όπως το φύλο, η οικογενειακή κατάσταση και η κοινωνική υποστήριξη (Marcus et al., 2005). Επιπλέον, οι οικονομικές μεταβλητές όπως το εισόδημα της κοινωνικής τάξης, η απασχόληση συνδέονται με την κατάθλιψη (Andersen et al., 2009, Lamberg et al., 2010, Zimmerman & Katon, 2005). Αυτοί οι παράγοντες καθίστανται ακόμη πιο σημαντικοί υπό το πρίσμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης (Goldman-Mellor et

al., 2010· Uutela, 2010· Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2011). Αυτά τα φαινόμενα σχετίζονται με την υγεία (Catalano et al, 2011· Οικονόμου & Νικολάου, 2008· Marmot, 2009) και προβλήματα ψυχικής υγείας, ιδιαίτερα με την κατάθλιψη (Hong et al., 2011, Madianos et al., 2011, Sareen et al., 2011· Cifuentes et al., 2008).

Τα ευρήματα μιας ακόμη μελέτης καταδεικνύουν ότι σε συνθήκες οικονομικής πίεσης η ψυχική υγεία των ατόμων βρίσκεται σε κίνδυνο, καθώς ευνοείται η εκδήλωση ψυχικών νόσων και πιο συγκεκριμένα της μείζονος καταθλιπτικής διαταραχής, ενώ αύξηση παρατηρείται και ως προς τη γενικευμένη αγχώδη διαταραχή για συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού. Οι ψυχιατρικές αυτές παθήσεις πέραν των σημαντικών επιπτώσεων στην ποιότητα ζωής και τη λειτουργικότητα του ίδιου του ασθενούς, αποτελούν και ένα σημαντικό οικονομικό φορτίο τόσο για τον ίδιο προσωπικά και την οικογένειά του, όσο και για το κράτος. Το άμεσο κόστος της ασθένειας σχετίζεται με τη χρήση φαρμακευτικής αγωγής και τις διαθέσιμες ιατρικές υπηρεσίες για την ανίχνευση και αντιμετώπιση των συμπτωμάτων. Το έμμεσο οικονομικό κόστος προκύπτει από τις συχνές απουσίες των πασχόντων από τον εργασιακό τους χώρο καθώς και τη μειωμένη συνήθως λειτουργικότητα και παραγωγικότητα που εμφανίζουν (Οικονόμου Μ. και συν., 2013, Kind P, Sorenson J., 1993, Jonsson B, Bebbington PE., 1994, Thomas CM., 2000, Gunnell D, Platt S, Hawton K., 2009, Revicki DA, Travers K, Wyrwich KW, Svedsäter H, Locklear J, Stoeckl M et al., 2012, Plaisier I, Beekman ATF, Graaf R, Smit JH, Dyck RV, Penninx BWJH., 2010).

Έτσι, μεταξύ της οικονομικής κρίσης και της ψυχικής υγείας, ένας φαύλος κύκλος δημιουργείται, με την οικονομική κρίση επιδεινώνει την εμφάνιση ψυχικών

διαταραχών, η οποία με τη σειρά της, οφείλεται στην οικονομική επιβάρυνση τόσο των πασχόντων και του κράτους, εμποδίζει την ανάκαμψη της οικονομίας.

Επομένως, η παρέμβαση σε αυτόν τον φαύλο κύκλο αποτελεί άμεση προτεραιότητα. Η προστασία των ατόμων που κινδυνεύουν, η υπεράσπιση της κοινωνικής πρόνοιας και ψυχικής υγείας και η αποσύνδεσή τους από τα μέτρα λιτότητας που έχουν υιοθετηθεί μπορεί να αντισταθμίσει τις αρνητικές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην ψυχική υγεία των πολιτών (Kontaxakis VP, Havaki Kontaxaki BJ., 2012, Madianos MG, 2013). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις συστάσεις της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, τα προγράμματα ενίσχυσης της απασχόλησης που βοηθούν τους ανθρώπους να διατηρήσουν ή να βρουν νέα εργασία, προγράμματα οικογενειακής στήριξης και ελάφρυνση του χρέους, καθώς και οικονομικά προσιτές υπηρεσίες πρωτοβάθμιας περίθαλψης, μπορούν να αποτρέψουν τον αντίκτυπο της κρίσης στην ψυχική υγεία (2011). Ταυτόχρονα, η έμφαση στην ενίσχυση των υπηρεσιών ψυχιατρικής περίθαλψης για την αντιμετώπιση αναδυόμενων αναγκών έχει μεγάλη σημασία, δεδομένου ότι συνδέονται με δείκτες αυτοκτονίας (Giotakos O., Tsouvelas G., Kontaxakis V., 2012).

Τα τελευταία 30 χρόνια έχουν υλοποιηθεί πολλά και αξιόλογα πράγματα στη χώρα μας. Εντούτοις, εξακολουθούν να υφίστανται σημαντικά προβλήματα, όπως το γεγονός ότι λόγω της ιδιαίτερης γεωγραφικής μορφολογίας της χώρας μας, κάποιες περιοχές αρκετά συχνά είναι εντελώς ακάλυπτες από τέτοιου είδους υπηρεσίες. Από την αρχή της οικονομικής κρίσης έχει υπάρξει, σύμφωνα και με στοιχεία του ΟΟΣΑ, μια μεγάλη περικοπή χρηματοδότησης, της τάξης του 55%, στον τομέα της ψυχικής υγείας. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, την αποδυνάμωση των δομών ψυχικής υγείας αντί

για την ενίσχυσή τους, όπως θα περίμενε κανείς σε μια περίοδο κοινωνικής κρίσης. Είναι χαρακτηριστικό ότι λόγω λήξης σχετικής χρηματοδότησης του ΕΣΠΑ στο τέλος του 2015, 215 κοινοτικές δομές ψυχικής υγείας βρέθηκαν σε ένα κενό χρηματοδότησης 35 εκατ. ευρώ το 2016. Το υπουργείο έχει γνώση των προβλημάτων, αλλά, καθώς δεν υπάρχουν ιδιαίτερα περιθώρια αντίδρασης, υπάρχει η απειλή κλεισίματος των υπηρεσιών ψυχικής υγείας. Επιπλέον, ένα τεράστιο πρόβλημα αποτελεί και η αδυναμία νέων προσλήψεων, που, όπως σε όλη την υγεία, δημιουργεί επιπρόσθετα αδιέξοδα στην παροχή υπηρεσιών.

Παγκοσμίως θεωρείται πλέον πραγματικότητα το γεγονός της συσχέτισης οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων, όπως η ανεργία ή το επισφαλές εργασιακό περιβάλλον, το να χάνει κάποιος την κοινωνική του θέση, η έλλειψη προστασίας των ανηλίκων και τα προβλήματα υγείας. Πολύ απλά, όσο πιο δύσκολες είναι οι κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, τόσο αυξάνεται η πιθανότητα κάποιος να ασθενήσει ή να έχει πιο αρνητική εξέλιξη το πρόβλημα που αντιμετωπίζει. Αυτό έχει αρχίσει να καταγράφεται και στη χώρα μας. Έχει καταγραφεί ένας τριπλασιασμός στα συμπτώματα κατάθλιψης την περίοδο 2008-2011. Η χώρα μας, που διαχρονικά παρουσιάζει τα μικρότερα ποσοστά αυτοκτονιών στην Ευρώπη, παρουσίασε τον μεγαλύτερο ρυθμό αύξησης του αριθμού αυτοκτονιών (36%) την περίοδο 2007-2011. Υπάρχουν μελέτες που δείχνουν ότι οι Έλληνες αλλάζουν ή εγκαταλείπουν τη θεραπεία τους για λόγους είτε οικονομικούς είτε δυσκολίας πρόσβασης στις υπηρεσίες. Σε αυτά τα δεδομένα το πιο σημαντικό είναι αυτό που αναφέρει μια σχετικά πρόσφατη πανελλήνια επιδημιολογική έρευνα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων για το υπουργείο Υγείας, ότι μόλις 32% των ατόμων που έχουν κάποιο πρόβλημα βλέπουν κάποιον ειδικό. Δηλαδή επτά στους δέκα δεν λαμβάνουν φροντίδα από

κάποιον ειδικό για το πρόβλημα ψυχικής υγείας που αντιμετωπίζουν. Σκεφτείτε τι θα σήμαινε αν για οποιαδήποτε άλλη σοβαρή ασθένεια, π.χ. ορθοπεδικό ή καρδιολογικό πρόβλημα, δεν βλέπαμε κάποιον γιατρό.

Εμφανίζεται, λοιπόν, ένας φαύλος κύκλος φτώχειας και ψυχικής ασθένειας: η φτώχεια προκαλεί εμφάνιση προβλημάτων ψυχικής υγείας και αυτά με τη σειρά τους αποκλεισμό και αναπηροποίηση, που εντείνουν τη φτώχεια. Για να σπάσει ο κύκλος αυτός σκόπιμο είναι να οργανωθούν σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο συντονισμένες και ολοκληρωμένες δράσεις που να εμπλέκουν όλους τους ειδικούς (υπηρεσίες υγείας, ψυχικής υγείας, κοινωνικές υπηρεσίες, εκπαιδευτικούς) αλλά και άλλους ευρύτερους φορείς (θεσμικούς φορείς, όπως ο Συνήγορος του Πολίτη, δίκτυα αλληλεγγύης, τους ίδιους τους ωφελούμενους, την τοπική αυτοδιοίκηση, την Εκκλησία), ώστε να αντιμετωπιστούν τα σύνθετα προβλήματα κοινωνικής οδύνης.

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έχει παρουσιάσει εδώ και χρόνια μοντέλα λειτουργίας των υπηρεσιών με λίγους ή περιορισμένους πόρους. Ξέρουμε ότι η αποδοτική λειτουργία ενός δημόσιου συστήματος, δηλαδή η κάλυψη των αναγκών και η προστασία των δικαιωμάτων των ασθενών, δεν εξαρτάται μόνο από τους οικονομικούς πόρους. Έχουμε πολλά χρήσιμα μαθήματα να λάβουμε υπόψη από τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες που έχουν γίνει στην Ευρώπη. Η Πορτογαλία, για παράδειγμα, παρά τα οικονομικά προβλήματα και εκεί, έχει κάνει σημαντικά βήματα στη μεταρρύθμιση των υπηρεσιών. Ένα βασικό βήμα είναι να αξιοποιούνται όσο το δυνατόν καλύτερα οι υφιστάμενοι πόροι, μέσω της ιεράρχησης των προτεραιοτήτων, της επιστημονικής αξιολόγησης των παρεχόμενων υπηρεσιών και της σωστής λειτουργίας του συστήματος ή διαφορετικά μέσω συντονισμού και εφαρμογής αυτού

που στην ψυχιατρική αποκαλείται τομεοποίηση. Την ύπαρξη, δηλαδή, ενός τομέα ευθύνης μέσα στον οποίο οι κοινοτικές και νοσοκομειακές υπηρεσίες συντονίζονται και καλύπτουν συγκεκριμένο πληθυσμό. Επίσης σημαντικό ρόλο παίζει η ουσιαστική συμμετοχή των ληπτών υπηρεσιών ψυχικής υγείας και των συγγενών τους στην οργάνωση, παροχή και αξιολόγηση των υπηρεσιών. Ένα παράδειγμα καλής πρακτικής είναι οι ομάδες αυτοβοήθειας. Μέσα από τα επιστημονικά και κοινωνικά φόρουμ έχουμε αναδείξει την ανάγκη για άμεση συγκρότηση σχεδίου δράσης με διεθνή συμμετοχή για την αντιμετώπιση της ανθρωπιστικής κρίσης στην ψυχική υγεία ως στοιχείου της ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής στη χώρα.

6.1.2. Οικονομική κρίση, αυτοκτονία και ποσοστά θνησιμότητας στο γενικό πληθυσμό.

6.1.2.1. Διεθνή δεδομένα

Αρκετές μελέτες έχουν δείξει μια συσχέτιση μεταξύ της οικονομικής ύφεσης και της κατάθλιψης (Butterworth P, Rodgers B, Windsor TD., 2009). Το οικονομικό χρέος είναι ένας ιδιαίτερα σημαντικός παράγοντας που προδιαθέτει στην κατάθλιψη. Μια μελέτη στην Αγγλία, τη Σκωτία και την Ουαλία έδειξε μια σαφή σχέση μεταξύ του χρέους και της κακής ψυχικής υγείας (Jenkins R, Bhugra, D, Bebbington P et al., 2008). Μια άλλη μελέτη από τη Χιλή ανακάλυψε την ισχυρή συσχέτιση μεταξύ της έντονης μείωσης του εισοδήματος και της εμφάνισης ψυχιατρικών διαταραχών, με μείωση του εισοδήματος που παρατηρήθηκε εντός 6 μηνών πριν από την εμφάνιση των συμπτωμάτων (Araya R, Lewis G, Rojas G, Fritsch R., 2003). Μια πρόσφατη ανασκόπηση καταγράφει επίσης τη συσχέτιση μεταξύ φτώχειας και ψυχικών διαταραχών. Αυτή η συσχέτιση προέκυψε με όλους τους δείκτες φτώχειας που

χρησιμοποιήθηκαν. Παράμετροι όπως το χαμηλό εισόδημα, η ανασφάλεια, η απελπισία, η κοινωνική αλλαγή, το στίγμα, ο κοινωνικός αποκλεισμός, η συννοσηρότητα με τις σωματικές ασθένειες και η ιδιαίτερα περιορισμένη εκπαίδευση εξηγούν την μεγαλύτερη ευπάθεια των φτωχών σε ψυχικές ασθένειες (Patel V, Gwanzura F, Simunyu E, Mann A , Lloyd K., 1995).

Ο Stuckler με τους συνεργάτες του μελέτησαν σε 26 χώρες σε όλη την Ευρώπη, για την περίοδο 1970-2006, πώς οι οικονομικές αλλαγές θα μπορούσαν να έχουν επηρεάσει τα ποσοστά θνησιμότητας στην Ευρώπη τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και πώς οι κυβερνήσεις θα μπορούσαν να έχουν τις δυσμενείς επιπτώσεις τους. Διαπίστωσαν ότι για κάθε αύξηση του ποσοστού ανεργίας κατά 1% σημειώθηκε αύξηση κατά 0,8% στις αυτοκτονίες, ηλικίας κάτω των 65 ετών και αύξηση κατά 0,8% στις ανθρωποκτονίες. Αντίθετα, τα οδικά ατυχήματα μειώθηκαν κατά 1,4%. Η αύξηση της ανεργίας άνω του 3% είχε ακόμη μεγαλύτερη επίδραση στις αυτοκτονίες (αύξηση > 4%), ηλικίας κάτω των 65 ετών, και των θανάτων από την κατανάλωση αλκοόλ. Τα αυξανόμενα ποσοστά ανεργίας δεν είχαν καμία επίδραση στο ποσοστό αυτοκτονίας, όταν οι δαπάνες για ενεργά προγράμματα στήριξης της αγοράς εργασίας με στόχο τη διατήρηση θέσεων εργασίας και την επανένταξη των απολυθέντων ήταν πάνω από 190 ανά άτομο ετησίως. Επίσης, μια μελέτη σχετικά με τη σχέση μεταξύ των δημόσιων κοινωνικών δαπανών και της αυτοκτονίας στις 27 χώρες του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) από το 1980 έως το 2003 έδειξε ότι τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας μπορούν να αποτελέσουν ζωτικό παράγοντα για την πρόληψη της αυτοκτονίας στις χώρες αντιμετωπίζουν οικονομική κρίση (Gerdtham U, Ruhm CJ., 2006).

Ο Chang και άλλοι ερευνητές μελέτησαν τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης 1997-1998 στις χώρες της ανατολικής / νοτιοανατολικής Ασίας, όπως η Ιαπωνία, το Χονγκ Κονγκ, η Νότια Κορέα, η Ταϊβάν, η Σιγκαπούρη και η Ταϊλάνδη. Τα στοιχεία για την αυτοκτονία και τον πληθυσμό χρησιμοποιήθηκαν για την περίοδο 1985-2006. Η θνησιμότητα από την αυτοκτονία μειώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του 1990, αλλά στη συνέχεια αυξήθηκε απότομα σε όλες τις χώρες εκτός από τη Σιγκαπούρη, η οποία είχε σταδιακά μειούμενη ποσοστά αυτοκτονίας. Σε σύγκριση με το 1997, τα ποσοστά αυτοκτονίας των ανδρών το 1998 αυξήθηκαν κατά 39% στην Ιαπωνία, 44% στο Χονγκ Κονγκ και 45% στην Κορέα. Η αύξηση των γυναικών αυτοκτονιών υπήρξε λιγότερο αισθητή. Η οικονομική κρίση είχε ως αποτέλεσμα 10.400 περισσότερες αυτοκτονίες το 1998 από ό, τι το 1997 στην Ιαπωνία, το Χονγκ Κονγκ και την Κορέα. Παρόμοιες αυξήσεις στις αυτοκτονίες δεν καταγράφηκαν στην Ταϊβάν και τη Σιγκαπούρη, δύο χώρες όπου η οικονομική κρίση είχε μικρότερη επίπτωση στο Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π.) και στην ανεργία. Αυτά τα ευρήματα δείχνουν τη σύνδεση της ασιατικής οικονομικής κρίσης με την αύξηση των θανάτων από αυτοκτονία στις περισσότερες χώρες της ανατολικής Ασίας και αυτή η αύξηση των αυτοκτονιών φαίνεται να συνδέεται στενότερα με την αύξηση της ανεργίας.

Σε μια παρόμοια έρευνα στην Κίνα (Philips MR, Liu H, Zhang Y., 1999) διαπιστώθηκε ότι οι κοινωνικές αλλαγές, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων οικονομικών απωλειών σε ατομικό επίπεδο, αύξησαν το κόστος της υγειονομικής περίθαλψης, αποδυναμώνουν τους οικογενειακούς δεσμούς, οι ανισότητες οδηγούν σε αύξηση των ποσοστών αυτοκτονίας, κυρίως μέσω της αύξησης των καταθλιπτικών διαταραχών, οι περισσότερες από τις οποίες δεν θεραπεύονται (Philips et al, 1999)..

Ομοίως, η μαζική αυτοκτονία των αγροτών στην Ινδία μετά τη μεταβολή της αγρονομικής πολιτικής και η απότομη πτώση των εισοδημάτων στα μέσα της δεκαετίας του 1990 αποτελεί μια ακόμη καλή εικόνα των επιπτώσεων της οικονομικής ανασφάλειας στην ψυχική υγεία (Sundar M., 1999).

Οι χώρες με τα σοβαρότερα οικονομικά προβλήματα, όπως η Ελλάδα και η Ιρλανδία, παρουσίασαν μεγαλύτερη αύξηση στις αυτοκτονίες (17% και 13% αντίστοιχα) σε σύγκριση με άλλες χώρες (Stuckler, 2010). Η επίσημη και άτυπη κοινωνική προστασία, με την εφαρμογή ενεργών πολιτικών αγοράς και την ισχυρή υποστήριξη των κοινωνικών δικτύων, θα μπορούσε να μετριάσει την προβλεπόμενη αύξηση της αυτοκτονίας (Stuckler, 2009). Σε αυτό το πλαίσιο, σημειώνεται ότι η Αυστρία, χώρα με ένα τόσο ισχυρό δίκτυο κοινωνικής ασφάλισης, είχε μικρή πτώση στις αυτοκτονίες, παρά την αύξηση της ανεργίας κατά 0,6 ποσοστιαίες μονάδες μεταξύ 2007 και 2009. Ωστόσο, η Φινλανδία, επίσης με ισχυρή κοινωνική φροντίδα, είχε αύξηση των αυτοκτονιών κατά περισσότερο από 5% την ίδια περίοδο, σε αντίθεση με τις προηγούμενες περιόδους ύφεσης.

Τα ευρήματα αυτά αποκαλύπτουν επίσης την ταχύτητα εξάπλωσης των επιπτώσεων της χρηματοπιστωτικής κρίσης στην υγεία. Ωστόσο, αναφέρεται ότι στην Ε.Ε. πριν από το 2004, οι αυτοκτονίες αυξήθηκαν τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, όταν αυξήθηκε η ανεργία, σε μια περίοδο σημαντικής οικονομικής ανασφάλειας σε ολόκληρη την Ευρώπη. Αυτό συμβαδίζει επίσης με ιστορικές μελέτες που δείχνουν άμεσες αυξήσεις στις αυτοκτονίες των «πρώιμων δεικτών» που σχετίζονται με την κρίση, όπως η αναταραχή στον τραπεζικό τομέα, η οποία οδήγησε επίσης στην αύξηση της ανεργίας (Stuckler, 2011).

Επιπλέον, η μελέτη του αντίκτυπου της ασιατικής οικονομικής κρίσης μεταξύ 1997-1998 δείχνει σημαντική αύξηση των ποσοστών αυτοκτονίας στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας: 39% στην Ιαπωνία, 44% στο Χονγκ Κονγκ, 45% στην Κορέα, ενώ σημειώθηκε αύξηση στην Ταϊβάν και τη Σιγκαπούρη, όταν αυτές οι δύο χώρες είχαν τις μικρότερες επιπτώσεις στην ανεργία και το Α.Ε.Π.. (Chang et al., 2009).

Επομένως, η οικονομική κρίση οδηγεί σε σημαντική αύξηση του ποσοστού αυτοκτονίας, που πάντα συνδέεται με την αύξηση της ανεργίας. Ωστόσο, τα γενικά ποσοστά θνησιμότητας του πληθυσμού φαίνεται να επηρεάζονται από τις σοβαρές οικονομικές δυσκολίες. Μια μελέτη της βιβλιογραφίας σχετικά με τα ποσοστά θνησιμότητας κατά τη διάρκεια περιόδων οικονομικής κρίσης έδειξε την άμεση σχέση οικονομικών κρίσεων με αύξηση του γενικού ποσοστού θνησιμότητας. Έχει παρατηρηθεί αύξηση της θνησιμότητας από καρδιαγγειακές παθήσεις, αυξημένη θνησιμότητα λόγω αναπνευστικών λοιμώξεων, χρόνιας ηπατικής νόσου, αυτοκτονίας και ανθρωποκτονίας. Επίσης, παρατηρήθηκε αύξηση της βρεφικής θνησιμότητας κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης σε όλες τις μελέτες (Falagas et al 2009). Μία μοναδική μείωση της θνησιμότητας παρατηρήθηκε στους θανάτους από τροχαία ατυχήματα, προφανώς λόγω περιορισμών κίνησης.

Κάποιες φορές η αυτοκτονία μοιάζει να αποτελεί τη μόνη διέξοδο. Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα η δημοσίευση των αποτελεσμάτων του Π.Ο.Υ. με τον τίτλο «Παγκόσμιο φορτίο νοσηρότητας» προβλημάτισε ολόκληρο τον επιστημονικό κόσμο. Μαζί με τα υπάρχοντα χρόνια νοσήματα, όπως ο καρκίνος, τα καρδιαγγειακά, το AIDS, άρχισαν να παίζουν κυρίαρχο ρόλο στην κατάταξη οι ψυχιατρικές διαταραχές. Εμφανίστηκαν

στις πρώτες θέσεις, οι διαταραχές της διάθεσης, οι αγχώδεις διαταραχές, η σχιζοφρένεια, οι διαταραχές από χρήση ουσιών και οι αυτοκαταστροφικές συμπεριφορές. Οι ψυχιατρικές διαταραχές μας αφορούν όλους και όχι κάποια ιδιαίτερη ομάδα του πληθυσμού. Δεν υπάρχει «ανοσία» σε αυτές διότι κανείς δεν ελέγχει το εξωτερικό περιβάλλον του και άρα δεν γνωρίζει ποιους ακριβώς στρεσογόνους παράγοντες θα κληθεί να αντιμετωπίσει στη ζωή του (απώλειες αγαπημένων προσώπων, ασθένειες, ατυχήματα, στέρηση της προσωπικής ελευθερίας, κακοποίηση, οικονομικές δυσκολίες, ανεργία κ.λπ.). Από την άλλη, συνήθως αγνοούμε την ευαλωτότητα του εσωτερικού μας περιβάλλοντος. Η αυτοκτονία είναι πάντα μία πτυχή ενός συνολικού τρόπου ζωής.

7. Φορολογία

Κανένα οικονομικό θέμα δε έχει συζητηθεί τόσο πολύ όσο το φορολογικό, καθώς κανένα δεν παρουσιάζει τη δική του πολυπλοκότητα και δυσκολία εφαρμογής. Το γεγονός μοιάζει να είναι απόλυτα φυσιολογικό, αφού με τη φορολογία σχετίζονται όλοι οι άνθρωποι – ανεξαρτήτως ιδιότητας – ενώ με άλλα επί μέρους οικονομικά ζητήματα, όπως τα εταιρικά, οι εργασιακές σχέσεις, το ασφαλιστικό σχετίζονται ορισμένα τμήματα μόνο του πληθυσμού. Εάν καταγράψουμε όλους τους φόρους που εισπράττονται από έναν πολίτη, εκτός από εκείνους που πληρώνουν για το εισόδημα, θα δούμε ότι αντιστοιχούν σχεδόν σε όλα τα οφέλη και τις διευκολύνσεις που προσφέρει το κράτος.

7.1. Φόροι – Φορολογία

Ο φόρος αποτελεί δραστική επέμβαση του Κράτους όσον αφορά στα ιδιωτικά συμφέροντα αλλά και το δημόσιο καθήκον των πολιτών. Σύμφωνα με τον G. Jézé, ο κλασικός ορισμός της φορολογικής έννοιας ορίζει ότι ο φόρος αποτελεί άμεση και οριστική παροχή του κοινού προς τις Δημόσιες Αρχές, γεγονός που είναι απαραίτητο για την κάλυψη των δημοσίων επιβαρύνσεων (Φινοκαλιώτης, 2014). Ακριβέστερα, φόρος είναι η καταναγκαστική εισφορά που καταβάλλεται από ιδιώτες, χωρίς καμία αντιπαροχή, την οποία λαμβάνει το κράτος για να καλύψει τις δημόσιες ανάγκες του. Οι φόροι συνήθως αντιμετωπίζονται με δύο διαφορετικούς τρόπους. Χαρακτηρίζονται τόσο ως υποχρεωτική εισφορά προς το κράτος όσο και ως θυσία του ατόμου προς όφελος του συνόλου. Και οι δύο αυτοί χαρακτηρισμοί έχουν ένα κοινό γνώρισμα, εμπεριέχουν την έννοια της στέρησης από κάτι. Η στέρηση

εμπεριέχει την έννοια της αφαίρεσης ενός πράγματος από κάποιον άνθρωπο, το οποίο συνήθως αποδίδεται σε κάποιους άλλους. Η αφαίρεση, με τη σειρά της, σημαίνει μείωση μιας οποιασδήποτε ιδιοκτησίας, χρημάτων, αξιών, δικαιωμάτων. Η αφαίρεση αυτή είναι η βασική αιτία των αντιδράσεων για τους φόρους, ιδιαίτερα όταν αυτοί έχουν αυξητικές τάσεις, όταν επιβάλλονται με την μορφή έκτακτων εισφορών για ειδικές κρατικές ανάγκες ή όταν υπάρχει διάχυτη η εντύπωση ότι οι φόροι που εισπράττονται δεν εκπληρώνουν το σκοπό για τον οποίο προορίζονταν. Η αντίσταση προς την φορολογία δεν περιορίζεται μόνο σε λόγια ή αρνητικά συναισθήματα, αλλά εκφράζεται και με πράξεις φοροδιαφυγής, με απόκρυψη εισοδημάτων ή παρουσίαση εικονικών εξόδων.

Η φορολογική πολιτική που εφαρμόζει το Κράτος πρέπει να είναι σχεδιασμένη με τέτοιο τρόπο, ώστε να λαμβάνει υπόψη της όλους τους παράγοντες που καθορίζουν τη ζωή των πολιτών αλλά και τον τρόπο εξεύρεσης των αναγκαίων για την εκτέλεση του κυβερνητικού έργου πόρων. Η άσκηση της κρατικής εισοδηματικής πολιτικής πραγματώνεται μέσα από τη διαδικασία της φορολογίας έχοντας έναν τρισδιάστατο αντικειμενικό σκοπό. Η πρώτη διάσταση αφορά στη χρηματοδότηση των κρατικών δαπανών, σύμφωνα πάντα με την δημοσιονομική πολιτική, η δεύτερη αφορά στην ενίσχυση ή σταθεροποίηση της οικονομικής ανάπτυξης και τέλος, η τρίτη διάσταση αφορά στην ανακατανομή του πλούτου, που έχει σημείο αναφοράς την άσκηση κοινωνικής πολιτικής, προκειμένου να υπάρχει άμβλυνση των ανισοτήτων μεταξύ των κοινωνικών ομάδων.

Μέχρι τις αρχές του αιώνα, η φορολογία έπρεπε να εκτελεί μόνο μία λειτουργία, η οποία κάλυπτε τις δημόσιες δαπάνες, τη μεταφορά των απαραίτητων από ιδιώτες

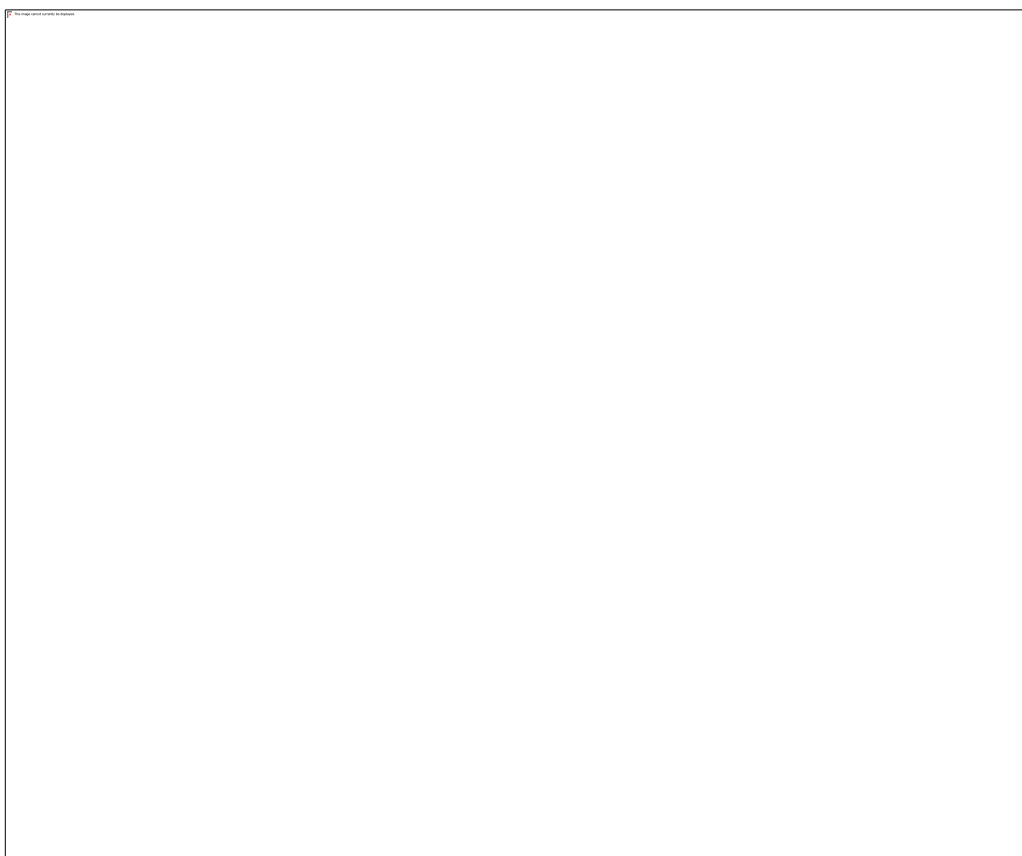
προς το κράτος χωρίς να έχει αντίκτυπο στην οικονομική ζωή. Ειδικότερα, η φορολογία δεν πρέπει να επηρεάζει τη διανομή του εισοδήματος και η σχέση της με αυτή πρέπει να παραμείνει αναλλοίωτη. Ωστόσο, μια μεταγενέστερη μελέτη έδειξε ότι με οποιονδήποτε τρόπο οργανώνονται οι φόροι ενός φορολογικού συστήματος, υπάρχουν και οι δύο άλλες λειτουργίες: α) οικονομική, επειδή οι φόροι μπορούν να είναι ένα ισχυρό εργαλείο για την επίλυση του προβλήματος της οικονομικής ύφεσης καθώς και για την αντιμετώπιση των διαταραχών του οικονομικού συστήματος, καθώς με τη μείωση της φορολογίας υπάρχει η δυνατότητα αύξησης της αγοραστικής δύναμης των ατόμων και αυτό με τη σειρά του οδηγεί σε αύξηση της ζήτησης για αγαθά, β) κοινωνική, επειδή η φορολογία μπορεί να είναι ένα μέσο της πολιτείας να αντιμετωπίσει το σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα της άνισης κατανομής του πλούτου. Η βελτίωση της κατανομής του πλούτου μπορεί να επιδιωχθεί είτε με άμεση, είτε με έμμεση φορολογία, με υψηλότερο φορολογικό συντελεστή από εκείνο του εισοδήματος. Η εισαγωγή ενός κατώτατου μισθού μπορεί να είναι επιθυμητή μόνο εάν είναι αποτελεσματικότερη από τη φορολογία εισοδήματος, όσον αφορά την προστασία των αμοιβών των εργαζομένων με χαμηλή ειδίκευση (Gerristen A. et al. 2014).

Το θέμα της ανισότητας στον καπιταλισμό ουδέποτε απασχόλησε σοβαρά τους φορείς που χαράζουν πολιτική (policy makers). Άλλωστε, η ανισότητα αποτελεί την πεμπουσία της νεοφιλελεύθερης ιδεολογικής σχολής είτε ως στόχος, είτε ως αποτέλεσμα. Ως στόχος, διότι αποτελεί την κινητήριο δύναμη της ανθρώπινης προσπάθειας και εφευρετικότητας στον αγώνα της κοινωνικής κινητικότητας και του πλουτισμού, και ως αποτέλεσμα, λόγω της φύσης του κεφαλαίου να συγκεντρώνεται σε όλο και λιγότερα χέρια. Επιπλέον, ο καπιταλισμός, ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες,

φρόντιζε να χτίζει και το άλλοθι του, αφ' ενός με την "φυσικοποίηση" άνισων κοινωνικών σχέσεων και των διαδικασιών νομιμοποίησης κανόνων αποκλεισμού, με το να αποδίδει την άνιση κατανομή του πλούτου στην άνιση κατανομή των χαρισμάτων και, αφετέρου, προβάλλοντας θεωρίες του τύπου "trickling down", που ευνοούν τους έχοντες πλούτο και τους προνομιούχους και, σύμφωνα με τις οποίες, το χρήμα μπορεί να πηγαίνει προς τους πάνω, αλλά κάτι περισσεύει και για τους κάτω, ώστε να μένουν ευγνωμονούντες και ευχαριστημένοι.

Σύμφωνα με τους Wilkinson και Pickett (2009), στις ανεπτυγμένες κοινωνίες υπάρχει μια εντυπωσιακή αντίθεση ανάμεσα στη σωματική ευεξία και την κοινωνική αποτυχία, η οποία αντανακλάται στην αύξηση του εγκλήματος, των ναρκωτικών, των ψυχικών ασθενειών, της υποβάθμισης της ποιότητας της φροντίδας και της εκπαίδευσης και σε διάφορους άλλους κοινωνικούς δείκτες. Οι ερευνητές συνέλεξαν στοιχεία κοινωνικής ευημερίας από τις 23 πλουσιότερες χώρες του κόσμου με πληθυσμό άνω των 3 εκατομμυρίων και τα συνέκρινε με τον βαθμό εισοδηματικής ανισότητας. Το αποτέλεσμα παρουσιάζεται με εύγλωττο τρόπο στο παρακάτω διάγραμμα, όπου η επιδείνωση των κοινωνικών δεικτών αυξάνεται γραμμικά με τις εισοδηματικές ανισότητες. Παρατηρούμε ότι η Ελλάδα βρίσκεται στην περιοχή μεγάλων ανισοτήτων ήδη πριν από την κρίση, μαζί με την Ιταλία και την Ιρλανδία. Η Πορτογαλία βρίσκεται σε ακόμη χειρότερη θέση. Το γεγονός ότι οι χώρες αυτές αντιμετώπισαν την κρίση με τον πιο οδυνηρό τρόπο, μπορεί να εξηγηθεί. Αναμφισβήτητα οι ερευνητές συνδέουν την κοινωνική ευημερία μιας χώρας με ένα βαθμό εξισορρόπησης του εισοδήματος, αλλά δεν φαίνεται να διερευνούν τις αιτιώδεις σχέσεις τους και τη φύση τους.

Εικόνα 1. Υγεία και Κοινωνικά προβλήματα έναντι Ανισότητας

Λίγο αργότερα, το 2012, ο Joseph Stiglitz, ασχολήθηκε με το θέμα από πολιτική σκοπιά, περιγράφοντας και διερευνώντας τους μηχανισμούς που επέτρεψαν τη γιγάντωση ενός παρασιτικού 1%. Αυτό το ποσοστό, έχοντας ήδη οικονομική ισχύ, αποκτά και πολιτική, μέσω των άπειρων χρηματοδοτικών του ικανοτήτων, ώστε να χειραγωγήσει τα εκλογικά αποτελέσματα, τις κυβερνητικές και δικαστικές αποφάσεις. Ο Stiglitz μαζί με τον Krugman ανέδειξαν σιγά σιγά το θέμα της εισοδηματικής ανισότητας, ώστε να αποτελέσει το επίκεντρο του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ του Νταβός.

Τέλος, ο Γάλλος ερευνητής Thomas Piketty έχει δείξει ότι το ζήτημα της υπερβολικής ανισότητας και το περίφημο 1%, 0,1% και 0,01% είναι κομμάτια που έχουν ξεφύγει

πλέον από τους κλειστούς κύκλους του υψηλόβαθμου κεφαλαίου και διαχέονται στο ευρύ κοινό. Η ανακάλυψη του Piketty συνίσταται στο ότι δεν υπάρχει απλώς μια υποχώρηση στην ανισότητα του 19ου αιώνα, αλλά ότι είμαστε ακόμη πιο πίσω, στην τροχιά του «πατριαρχικού καπιταλισμού», όπου οι κυρίαρχες ελίτ και οι οικονομικοί παράγοντες δεν υπάρχουν ελέω «αξιοκρατίας», αλλά αποτελούν συνέχεια οικογενειακών δυναστειών. Με άλλα λόγια, αυτό που ισχυρίζεται είναι ότι η οικογενειακή ιδιοκτησία δεν είναι τοπικό φαινόμενο μιας περιφερειακής χώρας, αλλά μια εκδήλωση του καθυστερημένου καπιταλισμού. Δείχνει, επίσης, πως η μεγάλη ανισότητα δεν προέρχεται τόσο από την ανισότητα στην κατανομή των μισθών και των κερδών, όσο από την άνιση κατοχή κεφαλαίων και κληρονομούμενων περιουσιακών στοιχείων που περνούν από γενιά σε γενιά. Τα ντοκουμέντα που παρέχονται από τον Piketty είναι σημαντικά όσον αφορά την έκταση και το ιστορικό βάθος τους.

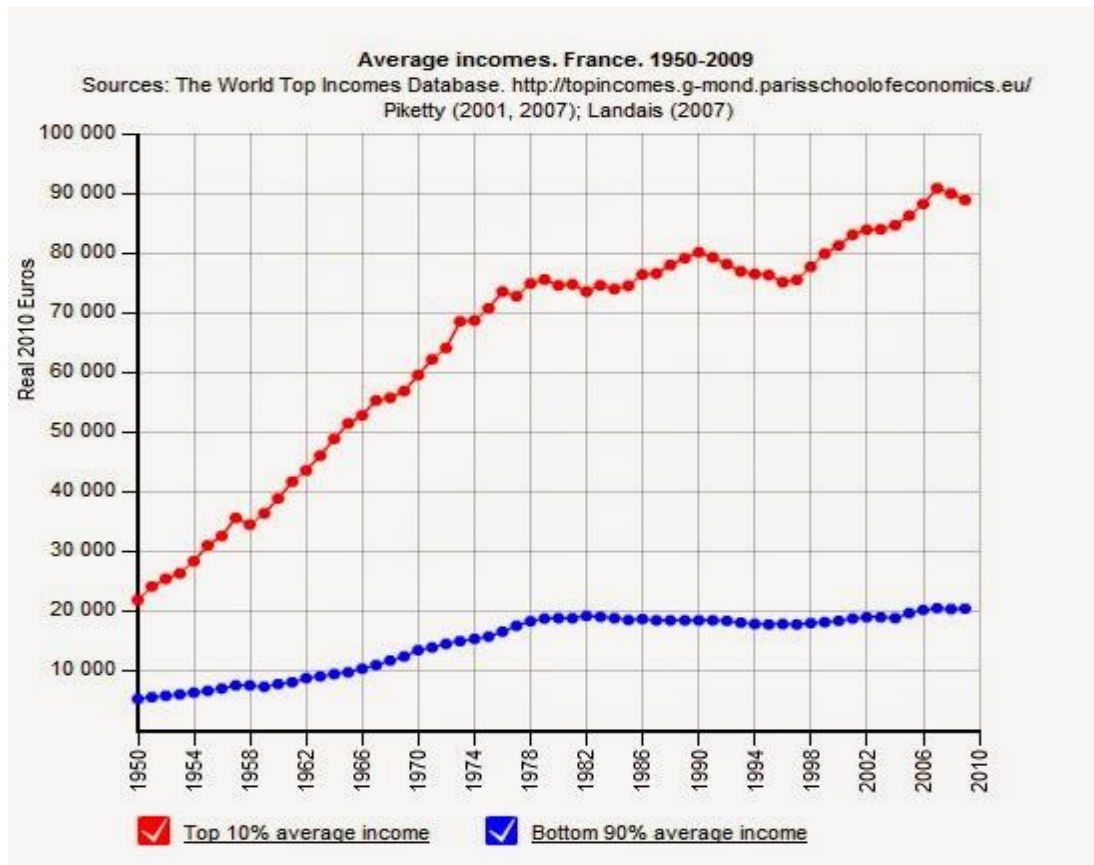
Ωστόσο, τίθεται ταυτόχρονα το ερώτημα γιατί η ανισότητα είναι ένα κοινωνικό πρόβλημα, αφού σε κάποιο βαθμό μπορεί να διασφαλιστεί ότι τα χαμηλότερα στρώματα απολαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος ενός αξιοπρεπούς βιοτικού επιπέδου;

Εάν η ηθική πλευρά του θέματος παραβιαστεί και η εξέγερση του δυναμικού των εξεγέρσεων είναι έτοιμη να δράσει και να συγκρουστεί, καθώς από ένστικτο και μόνο, ακόμη και οι πιο ανυποψίαστοι πολίτες, μπορούν να αντιληφθούν ότι ο μεγάλος πλούτος δεν προέρχεται μόνο από την επιδεξιότητα και την επιμέλεια ή απλά από την τύχη. Έτσι, σχετικά επιχειρήματα μπορούν να αναφερθούν ως εξής:

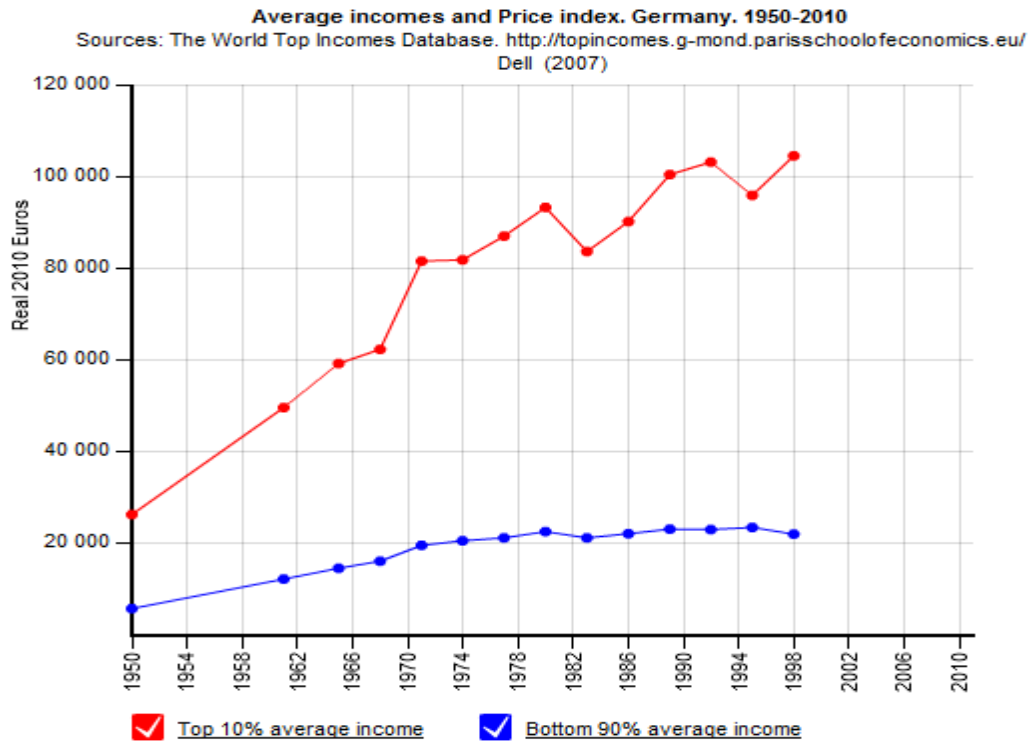
1. Εξετάζοντας τη βάση δεδομένων Piketty, μπορούμε να διαπιστώσουμε εάν το φαινόμενο της πτώσης έχει πραγματικά λειτουργήσει στην πράξη.

Στα παρακάτω Γραφήματα 32, 33, 34, 35 βλέπουμε την εξέλιξη του εισοδήματος του πλουσιότερου 10% και του υπόλοιπου 90% ενδεικτικά για τη Γερμανία, τις ΗΠΑ και τη Γαλλία. Αυτό που παρατηρούμε είναι ότι το 90% των εισοδημάτων από τη δεκαετία του 1970 έχει αλλάξει ελάχιστα.

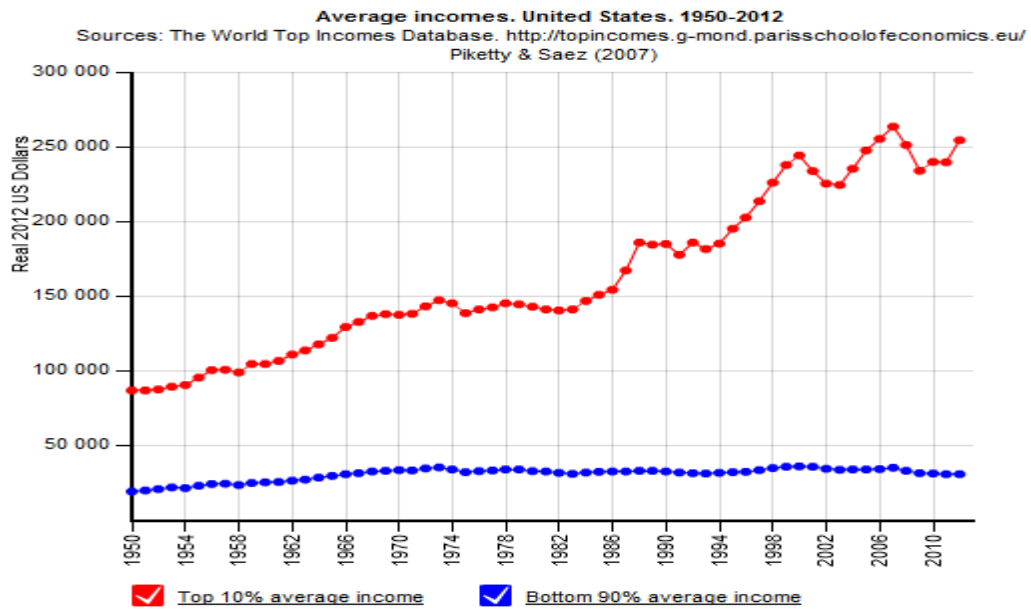
Γράφημα 32. Μέσο Εισόδημα στη Γαλλία

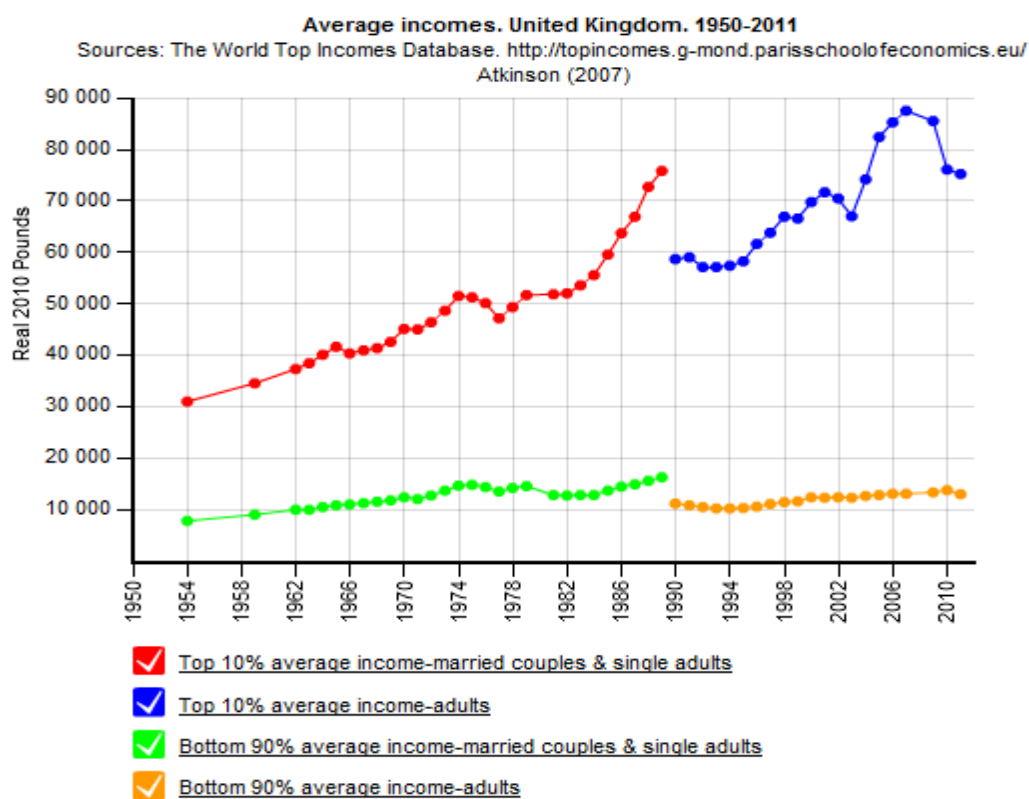
Γράφημα 33. Μέσο Εισόδημα στη Γερμανία

Γράφημα 34. Μέσο Εισόδημα στις Η.Π.Α.

Γράφημα 35. Μέσο Εισόδημα στο Ηνωμένο Βασίλειο

2. Οι έννοιες όπως το αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο, η φτώχεια κλπ. δεν είναι απόλυτες, αλλά σχετικές. Αυτό που ένας πλούσιος άνθρωπος απολαμβάνει σε μια περίοδο απολαμβάνει τους φτωχούς σε μεταγενέστερο χρόνο. Έτσι, ο τρόπος με τον οποίο κάποιος κατανοεί τον εαυτό του εξαρτάται από την κλίμακα πλούτου που υπάρχει στην κοινωνία όπου ζει.

3. Όπως επισημαίνει ο Stiglitz στη μελέτη του, οι οικονομικά ισχυροί άνθρωποι μετατρέπονται εύκολα σε πολιτικά ισχυρούς, οι αποφάσεις των οποίων έχουν αντίκτυπο στην κοινωνία στο σύνολό της. Σε μια ανισοκατανομή του εισοδήματος υπάρχει, επίσης, άνιση κατανομή και της πολιτικής εξουσίας.

4. Η ανισότητα των εισοδημάτων αντανακλάται άμεσα στους κοινωνικούς δείκτες, όπως οι Richard G. Wilkinson και Kate Pickett έδειξαν στο βιβλίο τους *Spirit Level*.

5. Η ανισότητα αποτρέπει την ανάπτυξη, περιορίζοντας τη ζήτηση. Συνοπτικά, οι φτωχοί καταναλώνουν όλο το εισόδημά τους, ενώ οι πλούσιοι εξοικονομούν και επενδύουν κυρίως σε άυλα προϊόντα.

Ο Zigmund Bauman (2015), σε μια συνέντευξή του, δήλωσε ότι οι οικονομικές κρίσεις δεν αφορούν την καταστροφή του πλούτου, αλλά την αναδιανομή του. Σε κάθε κρίση υπάρχουν πάντα μερικοί που κερδίζουν περισσότερα χρήματα σε βάρος άλλων. Στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, μετά την κρίση, σημειώθηκε βραδεία ανάκαμψη, αλλά το 93% του επιπλέον Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (Α.Εγχ.Π.) δημιούργησε μόνο το 1% του πληθυσμού. Η αναδιανομή του πλούτου μπορεί να επιτευχθεί με πολλούς τρόπους, όπως με τη βοήθεια των κοινωνικών μεταβιβάσεων, των φοροαπαλλαγών, του αρνητικού φόρου εισοδήματος, του ελάχιστου μισθού και της δημόσιας απασχόλησης για τους ανέργους.

Το μεσοπρόθεσμο καθήκον της μείωσης των τιμών δεν μπορεί να επιτευχθεί χωρίς μεγάλο μέρος του συνολικού πλεονάσματος της οικονομίας, διαθέσιμο στα κέρδη, τους τόκους και τα κέρδη, που κατανέμονται σε χαμηλότερες τιμές. Η πτώση των τιμών που υποτίθεται ότι συνέβη σε συνάρτηση με τις περικοπές των μισθών κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών εξακολουθεί να εκκρεμεί. Η αγοραστική δύναμη των εργαζομένων ως ενιαίου κοινωνικού συνόλου, μετά τη φορολογία, μειώθηκε κατά περίπου 50% σε σχέση με το 2008 και η μείωση αυτή θα έπρεπε να μετακυλήσει σε μεγάλες μειώσεις τιμών. Με αυτόν τον τρόπο οι μειώσεις των τιμών θα μπορούσαν

να οδηγήσουν σε αύξηση της αγοραστικής δύναμης των μισθών, και επομένως να υπάρξει μια ανακατανομή του εισοδήματος προς όφελος της εργατικής τάξης.

Χωρίς τέτοια ανακατανομή θα παραμείνουμε κολλημένοι στο σημερινό χαμηλό επίπεδο παραγωγής ή κάπως υψηλότερο. Οποιαδήποτε ανάκαμψη, στην οποία το Α.Ε.Π. θα αυξηθεί ταχύτερα, θα συνοδεύεται από ύφεση που θα αντισταθμίσει τις αυξήσεις, έτσι ώστε μακροπρόθεσμα η ανάπτυξη να παραμείνει αναιμική. Το Δ.Ν.Τ., το οποίο δεν έχει ψευδαισθήσεις σχετικά με τις εξαγωγικές επιδόσεις, δίνει μακροπρόθεσμο ρυθμό αύξησης του Α.Ε.Π. 2%, γεγονός που καθιστά αδύνατη τη μείωση της ανεργίας, εκτός αν οι άνεργοι αποφασίσουν να μεταναστεύσουν ή να ζήσουν μόνο με μολυσμένο αέρα ως αδρανείς. Το δίλημμα λοιπόν είναι σαφές: ανακατανομή ή στασιμότητα. Τα σχέδια «κοινωνικής σωτηρίας» χωρίς σημαντικές περικοπές τιμών, επομένως χωρίς ανακατανομή, δεν μπορούν να υπάρχουν de facto.

Επιπλέον, οι μειώσεις των τιμών μπορούν να επιτευχθούν μέσω διαρθρωτικών αλλαγών στις αγορές προϊόντων. Καθώς οι καπιταλιστικές κυβερνήσεις μειώνουν την ικανότητα των εργαζομένων να αυξάνουν το εισόδημα τους στο Α.Ε.Π. επιβάλλοντας διαρθρωτικές αλλαγές στην αγορά εργασίας, μια πιο αριστερή κυβερνητική ιδεολογία θα μπορούσε, επιβάλλοντας διαρθρωτικές αλλαγές στις αγορές προϊόντων, στους τομείς της παραγωγής, να διαμορφώσει τον ανταγωνισμό, να μειώσει την ικανότητα των επιχειρήσεων να αυξάνουν τις τιμές τους και, συνεπώς, το μερίδιο του εισοδήματος των κατόχων κεφαλαίων.

Τέλος, η αποστολή της παραγωγικής ανασυγκρότησης (αφήνοντας προς το παρόν μια σειρά ερωτήσεων σχετικά με τον χαρακτήρα της και τους όρους επιτυχίας μιας τέτοιας δέσμευσης) αναφέρεται στη μακροχρόνια διάρκειά της. Ως εκ τούτου, δεν

μπορεί να αναφέρεται ως πολιτική που θα εξετάζει το ζήτημα της ανταγωνιστικής απόδοσης, της ανάπτυξης ή της αύξησης της απασχόλησης.

7.2. Φορολογικό Σύστημα

Οικονομολόγοι οι οποίοι έχουν παρακολουθήσει τις σύγχρονες εξελίξεις στα δημόσια οικονομικά και την ευημερία της οικονομίας, αναφέρονται στον όρο «βέλτιστη φορολογία» και αποσκοπούν σε ένα κατάλληλα σχεδιασμένο φορολογικό σύστημα. Για να είναι ισορροπημένο ένα τέτοιο σύστημα υπάρχουν τουλάχιστον τρία διαφορετικά επιθυμητά κριτήρια που αποσκοπούν στη βελτίωσή του. Καταρχάς, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ένα καλό φορολογικό σύστημα είναι εκείνο που ελαχιστοποιεί το κόστος των πόρων που εμπλέκονται στην αξιολόγηση, τη συλλογή και την πληρωμή των φόρων. Αυτό είναι το κυρίαρχο μέλημα της φορολογικής διαχείρισης, παρά το γεγονός ότι συνήθως δίνεται έμφαση στα έξοδα στα οποία υποβλήθηκαν στους εισπράκτορες φόρων και τείνουν να παραμελούν εκείνους τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις που πληρώνουν τους φόρους.

Συμπληρωματικά, θα μπορούσε κανείς να αξιολογήσει εναλλακτικά φορολογικά συστήματα από την άποψη της δικαιοσύνης, της ισότητας ή της επιείκειας. Ένα τέτοιο σύστημα αρχικά φαίνεται απλό, αφού, υπό ορισμένες συνθήκες, όλοι οι φόροι θα πρέπει να είναι ίσοι. Αυτό μοιάζει να είναι η σκέψη που είναι πιο αυτονόητη για τον απλό φορολογούμενο, αν και η έννοια της δικαιοσύνης είναι σχετική και μπορεί να περιλαμβάνει σκέψεις που ο οικονομολόγος θα προτιμούσε με την ομάδα κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα. Μάλιστα, όσο πιο περίπλοκο είναι το σύστημα, τόσο περισσότεροι είναι οι φόροι που επιβάλλονται και τόσο περισσότερα λάθη γίνονται εξαιτίας του μεγαλύτερου αριθμού κριτηρίων που εισάγονται.

Τέλος, τα φορολογικά συστήματα μπορούν να κατατάσσονται ανάλογα με το κριτήριο της οικονομικής αποτελεσματικότητας - αποδοτικότητας, και αυτό είναι το σημείο εκκίνησης για την οικονομική θεωρία της βέλτιστης φορολογίας. Το βέλτιστο φορολογικό σύστημα είναι εκείνο που ελαχιστοποιεί τη συνολική απώλεια ευημερίας για οποιαδήποτε φορολογικά έσοδα ή από το επίπεδο των δημόσιων δαπανών. Όσον αφορά στα έξοδα για διοικητικούς σκοπούς, αυτά δεν έχουν ενσωματωθεί ικανοποιητικά στη θεωρία μέχρι στιγμής, η οποία βέβαια σε κάποιο βαθμό περιορίζει τη σημασία για τις συζητήσεις της πραγματικής φορολογικής πολιτικής και φορολογικής μεταρρύθμισης. Μια δυσκολία σχετικά με την ύπαρξη αυτών των τριών κριτηρίων συνίσταται στο γεγονός ότι αν ακολουθηθεί μια δεδομένη τακτική θα ικανοποιείται τυπικά το ένα κριτήριο, αλλά όχι και το άλλο (James A., 1996· Sandmo A., 1976· Heady Ch., 1993· Farhi E., Gabaix X., 2015).

Η θεωρία της «βέλτιστης φορολογίας» ήταν η βασική κανονιστική προσέγγιση στο ζήτημα της φορολογίας. Παρείχε χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με τα διαθέσιμα «φορο-εργαλεία» της κάθε κυβέρνησης, την δομή της οικονομίας και τους στόχους της φορολογικής στρατηγικής. Ωστόσο, ήταν ελλιπής στο κομμάτι της πρακτικής εφαρμογής, αφού η καταναγκαστική φύση της συλλογής φόρων υπαινίσσεται ότι το κόστος εφαρμογής ενός φορολογικού συστήματος είναι μεγάλο. Ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους της «βέλτιστης φορολογίας» είναι η απλή δομή της, όπου υπάρχει μια ρητή αναπαράσταση των ατομικών προτιμήσεων, της τεχνολογία και της δομή της αγοράς. Η κυβέρνηση καλείται να συγκεντρώσει, χωρίς κόστος, ένα σταθερό ποσό εσόδων, έχοντας στη διάθεσή της έναν περιορισμένο αριθμό εργαλείων, ένα από τα οποία είναι και η επιβολή φόρων σε διάφορα αγαθά. Αυτό αποτελεί έναν άλλο βασικό πυλώνα της «βέλτιστης φορολογίας». Η ενιαία φορολογία

των προϊόντων δύναται να είναι η καλύτερη επιλογή κάτω από πολύ περιοριστικές συνθήκες, ενώ συνήθως ισχύει ο κανόνας της αντίστροφης ελαστικότητας, σύμφωνα με τον οποίο ο φορολογικός συντελεστής ενός προϊόντος είναι αντιστρόφως ανάλογος με την ελαστικότητα ζήτησης. Οι εφάπαξ φόροι, των οποίων η αξιοπιστία δεν σχετίζεται με καμία οικονομική απόφαση αποκλείονται. Τέλος, υπάρχει ένα λειτουργικό κριτήριο με βάση το οποίο γίνεται η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων και η επιλογή του καλύτερου ισοδύναμου. Το πνεύμα μέσα στο οποίο κινείται η «βέλτιστη φορολογία» εντοπίζεται στην ιδέα ότι το κόστος απόδοσης της φορολόγησης είναι εν δυνάμει μεγάλο και ως εκ τούτου θα πρέπει να προσανατολιστούν στον τρόπο με τον οποίο θα μειωθούν τέτοια κόστη. Τέλος, ένας ακόμη θεμέλιος λίθος είναι η παραγωγική αποτελεσματικότητα, η ωφελιμότητα (Heady Ch., 1993).

Πολύ νωρίτερα ο Ramsey (1927) είχε αποδείξει ότι θα έπρεπε να επιβληθούν φόροι αγαθών αντιστρόφως ανάλογοι με την ενδεικτική ελαστικότητα ζήτησης αγαθών εκ μέρους των καταναλωτών, έτσι ώστε τα αγαθά που έχουν ανελαστική ζήτηση να φορολογούνται περισσότερο. Το συγκεκριμένο μοντέλο είχε μια προφανή επίδραση στις θεωρίες για τη φορολογία, αλλά και σε άλλους τομείς, όπως η τιμολόγηση των δημόσιων αγαθών και οι σχετικές ρυθμίσεις. Βέβαια, από την άποψη του βέλτιστου φορολογικού συστήματος, όπου σκοπός είναι να προκύψει το καλύτερο δυνατό σύστημα, δεν είναι δυνατόν να αποκλειστούν πιθανά φορολογικά συστήματα με υποθέσεις (Mankiw N.G. et al., 2009).

Σύμφωνα με τους Diamond και Mirrlees (1971) όσο οι φόροι των αγαθών εφαρμόζονται χωρίς περιορισμούς και δίχως να υπάρχει ατομικό όφελος τόσο οι

φόροι θα πρέπει να επιβάλλονται για την επίτευξη της παραγωγικής αποτελεσματικότητας. Όσο μεγαλύτερα είναι τα κέρδη μιας επιχείρησης τόσο μεγαλύτερη θα πρέπει να είναι η διαφορική φορολογική μεταβλητή (Slemrod J., 1990). Αναγνωρίζοντας μια μη παρατηρούμενη ετερογένεια, μειώνοντας την οριακή ωφέλιμη αξία της κατανάλωσης και τα αποτελέσματα των κινήτρων, η προσέγγιση του Mirrlees επισημοποιεί τον κλασικό συμβιβασμό μεταξύ της ισότητας και της αποτελεσματικότητας που αντιμετωπίζουν οι κυβερνήσεις και γίνεται η κυρίαρχη θεωρία (Mankiw N.G. et al, 2009).

Επιπλέον, αναφέρεται το περίφημο αποτέλεσμα των Atkinson και Stiglitz (1976) που δηλώνει ότι ένα βέλτιστος μη γραμμικός φόρος εισοδήματος δεν χρειάζεται να συμπληρώνεται από φόρους αγαθών, εάν οι προτιμήσεις του εργατικού δυναμικού και οι καταναλώσεις είναι διαχωρίσιμες. Μάλιστα, λίγο αργότερα, ο Deaton (1979, 1981) έδωσε ένα αντίστοιχο αποτέλεσμα σύμφωνα με το οποίο, όπου υπάρχουν πολλοί καταναλωτές και ένας μόνο γραμμικός φόρος εισοδήματος τότε επιτρέπονται οι αναλογικοί φόροι αγαθών. Ωστόσο, αυτό το συμπέρασμα προκύπτει από ένα μοντέλο όπου τα άτομα διαφέρουν μόνο ως προς την ικανότητά τους να βγάλουν χρήματα. Εάν, επιπρόσθετα, τα άτομα διαφέρουν και στον αρχικό πλούτο, μια παράμετρο που έθεσαν οι Cremer et al (2001), εμφανίζεται και ο ρόλος των φόρων αγαθών. Το εύρημα των Atkinson και Stiglitz δεν επιβεβαιώνεται ούτε από τη μελέτη του Brunner και άλλων ερευνητών (2010) εξαιτίας της ύπαρξης πρωτογενούς πλούτου ως δεύτερο χαρακτηριστικό, που διακρίνει τα άτομα και απαιτεί αναδιανομή μέσω του φόρου περιουσίας. Το μοντέλο αυτό παρέχει ένα ρεαλιστικό πλαίσιο για την ύπαρξη ενός ολοκληρωμένου φορολογικού συστήματος, όπως συναντάται στις περισσότερες εκβιομηχανισμένες οικονομίες. Η βέλτιστη δομή του φόρου αγαθών

εξαρτάται από τις ατομικές προτιμήσεις, από την έλλειψη τεχνολογίας καθώς και από τις διαφορές στον αρχικό πλούτο.

Οι Bovenberg και Jacobs (2005) επεκτείνουν το μοντέλο της βέλτιστης φορολογίας ενσωματώνοντας τις ενδογενείς ικανότητες. Θεωρούν ότι οι κυβερνήσεις που στηρίζονται στην αναδιανομή του πλούτου θα πρέπει να απασχολούν άτομα μέσω επιδοτούμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων προκειμένου για την αντιστάθμιση τόσο των φόρων όσο και των στρεβλώσεων που δημιουργούνται κατά τη διαμόρφωση των δεξιοτήτων, ώστε να εξασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα των επενδύσεων στο ανθρώπινο κεφάλαιο. Η εκπαίδευση δεν φορολογείται ούτε επιδοτείται σε καθαρή βάση στο βέλτιστο βαθμό. Αυτό το αποτέλεσμα ισχύει και για τα γραμμικά και για τα μη γραμμικά φορολογικά μέσα, εφόσον η κυβέρνηση μπορεί να ελέγξει όλες τις εκπαιδευτικές επενδύσεις. Τα αποτελέσματα αυτής της παραμέτρου εξαρτώνται σημαντικά από τις υποτιθέμενες προδιαγραφές της λειτουργίας των κερδών. Το αν η εκπαίδευση θα πρέπει να φορολογείται ή να επιδοτείται με βάση ένα βέλτιστο αναδιανεμητικό πρόγραμμα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από δύο παράγοντες, αφενός του βαθμού συμπληρωματικότητας μεταξύ της εκπαίδευσης και της αγοράς εργασίας και αφετέρου της επίπτωσης των εκπαιδευτικών επιδοτήσεων σε διάφορα είδη δεξιοτήτων. (Jacobs et al., 2008).

Κατά την Νεοκλασική Θεωρία, η συνεχής μείωση των τιμών και μισθών θα αποκαταστήσει την οικονομία σε επίπεδο εισοδήματος πλήρους απασχόλησης. Κατά την Κεϋνσιανή κριτική, όμως (Παπαναγιώτου Ευ., 2004), η συνεχής μείωση των τιμών και μισθών θα οδηγήσει σε παραπέρα πτώση τους και, συνεπώς, στη μη αποκατάσταση της οικονομίας σε επίπεδο εισοδήματος πλήρους απασχόλησης

(Δημοπούλου Γ.Δ., 1998). Όποια άποψη και αν υπερισχύσει το βέβαιο είναι ότι η πτώση των εισοδημάτων σε συνδυασμό με τη συνεχή αύξηση της φορολογίας θα επιφέρουν αντίθετα από τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Αν σε αυτό προστεθεί και το γεγονός ότι οι συνεχείς φορολογικές τροποποιήσεις δημιουργούν ένα μεγαλύτερο κλίμα ανασφάλειας, η πρόβλεψη για το μέλλον είναι μάλλον αρνητική, αφού στην πραγματικότητα το φάσμα της αβεβαιότητας πλανάται παντού. Ο κίνδυνος αποτυχιών της οικονομικής πολιτικής αποτελεί τον κανόνα και όχι την εξαίρεση (Προδρομίδη Κ., 2001).

Παράλληλα, το φορολογικό σύστημα, όπως και το ασφαλιστικό, επηρεάζουν τις προτιμήσεις των εμπλεκομένων σε κάθε έκφανση της οικονομικής δραστηριότητας και, συνεπώς, διαμορφώνουν κίνητρα για εργασία, κατανάλωση, αποταμίευση, αποφυγή ή μη των αναλογούντων φορολογικών βαρών. Οι βασικές κατηγορίες δημόσιων εσόδων είναι τρεις: οι φόροι, ο δανεισμός και η άσκηση επιχειρηματικής δραστηριότητας. Επίσης, πολλοί δημόσιοι φορείς έχουν έσοδα από την επιβολή τελών, από δωρεές των ιδιωτικών φορέων κ.α., τα οποία είναι μάλλον ασήμαντα. Ο φόρος αποτελεί μηχανισμό αναγκαστικής μετάθεσης μέσω παραγωγής από την ιδιωτική στη δημόσια χρήση, αλλά ταυτόχρονα και μηχανισμό επιμερισμού του κόστους παραγωγής των δημόσιων αγαθών μεταξύ των πολιτών, με τρόπο που θεωρείται «δίκαιος» από την πολιτική εξουσία (Παπαδόπουλος Δ., 2005, Γεωργακόπουλος Θ. et al., 2007, Φινοκαλιώτης Κ.Δ., 2014, Ζερδελή Δ., 2011).

Ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας των φορολογικών συστημάτων μόνο τυχαίος δεν είναι. Αντανακλά σε μεγάλο βαθμό και το πολιτισμικό, ιδεολογικό, πολιτικό και κοινωνικο-οικονομικό υπόβαθρο της κοινωνίας με τρόπο δυναμικό. Οι δυτικές

καπιταλιστικές κοινωνίες, οι οποίες γενικά αναφέρονται ως *κράτη πρόνοιας*, στην ουσία τους έχουν κυβερνήσεις που στοχεύουν να εξασφαλίσουν ένα ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. Παρά το γεγονός ότι αποτελεί σημαντικό στόχο της κοινωνικής πολιτικής σε κάθε κράτος πρόνοιας και έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες για τη μείωση της φτώχειας, τα θεσμικά χαρακτηριστικά της εκάστοτε πολιτικής πρόνοιας ποικίλλουν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ των κρατών. Η μεγάλη διακύμανση της φτώχειας μεταξύ των κρατών πρόνοιας οφείλεται κατά ένα μέρος στις κοινωνικές δαπάνες που διαθέτει μια χώρα για την καταπολέμηση της φτώχειας. Επιπλέον, οι διαφορές στην αγορά (ιδιωτική οικονομία) και κυρίως στην ανισότητα στην αγορά εργασίας είναι προφανώς μια σημαντική πηγή διαφοροποίησης μεταξύ των χωρών. Και οι διαφορές στο φορολογικό σύστημα, οι οποίες, μάλιστα, δεν αντικατοπτρίζονται στο παραδοσιακό μέτρο των κοινωνικών δαπανών. Μια χώρα που δαπανά σχετικά λιγότερα χρήματα για τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας είναι πιθανό να κάνει μια μεγαλύτερη προσπάθεια προς την αναδιανομή μέσω του φορολογικού συστήματος της. Επιπλέον, οι χώρες με αυξημένες κοινωνικές δαπάνες μπορεί να ασκούν μεγαλύτερη φορολογική επιβάρυνση για τους πολίτες τους. Από τη σκοπιά ενός νοικοκυριού, ένα ορισμένο ποσό της μείωσης του φόρου δίνει ουσιαστικά τα ίδια οφέλη με την μεταφορά – διανομή του ίδιου ποσού. Ως εκ τούτου, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και οι διαφορές στο φορολογικό σύστημα κατά τον σχεδιασμό ενός πλάνου για την καταπολέμηση της φτώχειας. Τέλος, τα παραδοσιακά μέτρα αγνοούν την αναδιανεμητική παράμετρο των κοινωνικών δαπανών. Το ίδιο επίπεδο κοινωνικών δαπανών θα μπορούσε να οδηγήσει στη μείωση της φτώχειας σε αρκετά διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με το τρόπο κατανομής τους (Hwanjoon Kim, 2000).

Επιπρόσθετα, ο φόρος ακίνητης περιουσίας στην Ε.Ε. κατά την περίοδο 2005 - 2011 αύξησε τον κίνδυνο της φτώχειας (Georgiou, 2014). Ωστόσο, και πάλι σύμφωνα με τον Georgiou (2013), ο φόρος ακίνητης περιουσίας δεν επιδεινώνει την κατανομή του εισοδήματος. Οι δύο αυτές διαπιστώσεις αν και αρχικά φαίνονται αντιφατικές, δεν είναι. Ο λόγος είναι ότι η φορολογία ακινήτων προκαλεί ύφεση (Georgiou, 2013a) που βλάπτει ομοιόμορφα όλες τις εισοδηματικές ομάδες και ως εκ τούτου, διατηρεί σταθερή την κατανομή του εισοδήματος. Τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα είναι τα πρώτα που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της φτώχειας. Δεδομένης της οικονομικής κρίσης ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού θα πέσει στην χαμηλότερη εισοδηματική ομάδα και έτσι ο κίνδυνος φτωχοποίησης θα ανεβεί για τη χώρα σύνολό της.

Οι διατάξεις λοιπόν, που διέπουν τη λειτουργία ενός φορολογικού συστήματος και του φοροεισπρακτικού του μηχανισμού επηρεάζουν κάθε νόμιμη συναλλαγή και συνεπώς κάθε μορφή οικονομικής δραστηριότητας. Με τον τρόπο αυτό η διάρθρωση και λειτουργία του φορολογικού συστήματος διαμορφώνει τις προτιμήσεις των οικονομικών δρώντων ατόμων, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα την επιλογή μεταξύ εργασίας ή ανάπαυσης και την απόφαση επένδυσης των διαθέσιμων (Πετράκης Π.Ε., 2011).

Οι σημερινές διατάξεις του φορολογικού συστήματος της Ελλάδας έχουν επηρεαστεί από ιστορικές παραμέτρους έχοντας αποκτήσει πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις. Η φορολογική ικανότητα πνέει τα λοίσθια, η παραοικονομία και η διαφθορά αποστερεί πόρους από το δημόσιο ταμείο και δεν είναι τυχαίο πως ο ΟΟΣΑ σε πρόσφατη ανάλυσή του για την ελληνική οικονομία συστήνει τη συγκρότηση ενιαίου

μηχανισμού για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής και της εισφοροδιαφυγής. Εξαιτίας ακριβώς αυτής της προσπάθειας πάταξης τους, το ελληνικό φορολογικό σύστημα χαρακτηρίζεται από υψηλό βαθμό πολυπλοκότητας, ενώ παράλληλα τίθεται και ζήτημα φερεγγυότητας.

Ένα ακόμη μεγάλο μειονέκτημα της πολυπλοκότητας του συστήματος είναι η δυσκολία οποιασδήποτε προσπάθειας για διαφανή και ορθολογικό έλεγχο, ενώ, παράλληλα, αυξάνει σημαντικά το λειτουργικό κόστος του φοροεισπρακτικού μηχανισμού. Ενδεικτικό της επιβάρυνσης αυτής είναι το γεγονός ότι η φορολόγηση των μισθωτών υπηρεσιών ως ποσοστό του συνολικού εργατικού κόστους, διαμορφώνεται σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα και αποτελεί από τις υψηλότερες αντίστοιχες επιβαρύνσεις μεταξύ των χωρών – μελών του Ο.Ο.Σ.Α.

Η παραοικονομία και η ποσοστιαία φορολογική επιβάρυνση δημιουργούν ένα φαύλο κύκλο. Ο προοδευτικός χαρακτήρας του φορολογικού συστήματος συχνά δημιουργεί αντικίνητρα για εργασία, όταν τίθεται θέμα επιλογής των οικονομικά δρώντων ατόμων μεταξύ εργασίας και ανάπαυσης. Καθώς αυξάνεται, δηλαδή, το φορολογητέο εισόδημα από εργασία, επιβάλλεται υψηλότερος συντελεστής φορολόγησης. Με τον τρόπο αυτό, όμως, κάποιος μπορεί να επιλέξει λιγότερη εργασία, ακόμη και αν αυτό συνεπάγεται χαμηλότερες συνολικές αποδοχές, καθώς από ένα επίπεδο εργασίας και πάνω, η επιπλέον χρησιμότητα από εισόδημα από την πλεονάζουσα εργασία δεν αρκεί να αναπληρώσει το κόστος από την επιπλέον εργασία σε όρους χρησιμότητας (utility cost).

Αντίστοιχες και ίσως περισσότερο επιζήμιες είναι οι επιπτώσεις της φορολογικής επιβάρυνσης επί των εταιρικών αποτελεσμάτων. Η μείωση των πραγματικών εσόδων

(μετά τη φορολόγηση) από επενδυτικά σχέδια με χαμηλή, αλλά θετική καθαρή παρούσα αξία καθιστά απαγορευτική την ανάληψή τους. Με τον τρόπο αυτό, όμως, το συνολικό επίπεδο επενδύσεων θα είναι ασφαλώς χαμηλότερο σε σχέση με την περίπτωση απουσίας των φόρων επί των επιχειρηματικών κερδών, γεγονός που αποτελεί τροχοπέδη στην αναπτυξιακή διαδικασία της οικονομίας (Harris P. & Oliver D., 2010).

Τέλος, εκτός από τη διαμόρφωση των κινήτρων των οικονομικά δρώντων ατόμων, η διάρθρωση του φορολογικού συστήματος επηρεάζει και τη διανομή των διαθέσιμων πόρων ή πολύ συχνά και την κατασπατάληση του δημοσίου χρήματος. Στόχος είναι η μείωση του πληθυσμού που ζει κάτω από το όριο της φτώχειας και ένας τρόπος για να επιτευχθεί ετούτο είναι η χρηματοδότηση των κοινωνικών μεταβιβάσεων, μέσω των φορολογικών εσόδων προς τα άτομα ή τα νοικοκυριά με το χαμηλότερο εισόδημα (Φινοκαλιώτης Δ., 2014).

Εάν η εισοδηματική ανισότητα σε γενικές γραμμές διατηρείται στο σημερινό επίπεδο, προσομοιώσεις δείχνουν ότι ένας ενιαίος φόρος δεν θα ανακουφίσει στρεβλώσεις στην αγορά εργασίας. Αντ' αυτού, διαπιστώνεται ότι η προσφορά εργασίας και η απασχόληση μειώνονται. Ο λόγος είναι ότι η μεταρρύθμιση μετατοπίζει το οριακό φορολογικό βάρος προς τις πυκνοκατοικημένες μέσες ομάδες, τους εταίρους και τα μεμονωμένα άτομα που διαθέτουν υψηλή ελαστικότητα της προσφοράς εργασίας. Ο ενιαίος φόρος καταστρέφει τα κίνητρα προσφοράς εργασίας πιο σοβαρά από ό,τι το σημερινό σύστημα της αύξησης των οριακών φορολογικών συντελεστών. Οι εξομοιώσεις αποκαλύπτουν επίσης ότι οι στρεβλώσεις της προσφοράς εργασίας μπορεί να μετριαστούν αν η εισοδηματική ανισότητα αυξηθεί. Αυτό απεικονίζει την

κλασική ανταλλαγή μεταξύ δικαιοσύνης και αποτελεσματικότητας (Jacobs et al., 2007).

Τα ευρήματά αυτά συνάδουν με τα αντίστοιχα της «βέλτιστης φορολογίας». Ένας μη γραμμικός φόρος εισοδήματος είναι πιο αποτελεσματικός από μια γραμμική (flat) φορολογία εισοδήματος για την επίτευξη των αναδιανεμητικών στόχων. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι ο μη γραμμικός φόρος χρησιμοποιεί καλύτερα πληροφορίες σχετικά με την πυκνότητα της κατανομής του εισοδήματος, καθώς και στις διαφορές στη φορολογική ευαισθησία κατά την αναδιανομή του εισοδήματος. Η αντικατάσταση ενός μη γραμμικού φόρου σε κατ' αποκοπή φόρο, οδηγεί ουσιαστικά στην αντικατάσταση ενός αποτελεσματικού φορολογικού από ένα λιγότερο αποτελεσματικό φορολογικό μέσο για την αναδιανομή των εισοδημάτων. Άλλα επιχειρήματα υπέρ ενός ενιαίου φόρου θα μπορούσαν να είναι η μεγαλύτερη απλότητα ή η μικρότερη φορολογική κερδοσκοπία. Ωστόσο, αυτό απαιτεί άλλες μεταρρυθμίσεις, και όχι μια απλή μείωση της κλίσης των φορολογικών συντελεστών για τα εισοδήματα από εργασία (Jacobs et al., 2007).

7.3. Φοροδιαφυγή

Είναι γενικά αναγνωρισμένο ότι η διαφθορά είναι ένα μεγάλο πρόβλημα στην οικονομική ανάπτυξη (Mauro P., 1995). Φαινόμενα όπως η φοροδιαφυγή, η φοροαποφυγή και η παραοικονομία ταλαιπωρούν τις οικονομίες διαφόρων κρατών, χωρίς, ωστόσο, να έχουν καταφέρει αποτελεσματικά να τα πατάξουν. Κατά τον σχεδιασμό ενός φορολογικού συστήματος το οργανωμένο κράτος θα πρέπει να είναι σε θέση να παρατηρεί κατά πόσο τα άτομα, αλλά και οι επιχειρήσεις προσπαθούν να βρουν νόμιμους ή παράνομους τρόπους προκειμένου να δραπετεύσουν από τις

φορολογικές τους υποχρεώσεις. Αυτή η αντίδραση των φορολογούμενων περιορίζει το εύρος στο οποίο ένας συγκεκριμένος φόρος θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο επιχορήγησης δημόσιων αγαθών ή και αναδιανομής τους και αποτυπώνει το επίπεδο της φορολογικής τους συνείδησης. Έτσι καθίσταται φανερό ότι υπάρχει μια αλληλεπίδραση ανάμεσα στη διαφθορά και τη φοροδιαφυγή. Το στοιχείο της κουλτούρας της διαφθοράς είναι εμφανές και ένα μέσο επίπεδο κυβερνητικής διαφθοράς θα επηρεάσει την προθυμία του ατόμου να υιοθετήσει μια νόμιμη και τυπική συμπεριφορά (Ivanyna et al., 2010). Επιπλέον, ακολουθώντας τους Tanzi και Davoodi (1997), η διαφθορά συνδέεται με δημόσια επενδυτικά έργα, τα οποία είναι και απαραίτητα για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, όπως για παράδειγμα οι μίζες (δωροδοκία) που πρέπει να πληρώσουν οι επιχειρήσεις προκειμένου να παρακάμψουν το δαιδαλώδες γραφειοκρατικό σύστημα. Τέλος, η διαφθορά και η διαφυγή επηρεάζουν την αποφασιστικότητα μιας κυβέρνησης να εφαρμόσει τα μέτρα που απαιτούνται για την πάταξή τους (Ivanyna et al., 2010).

Οι φορολογούμενοι προσπαθούν να ελαχιστοποιήσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις είτε με νόμιμα είτε με παράνομα μέσα. Παράλληλα, οι φορολογικές αρχές προσπαθούν να βελτιώσουν τη συμμόρφωση των πολιτών, τον εντοπισμό της φοροδιαφυγής, την επιβολή φορολογικών κανόνων και να κλείσουν ορισμένα κενά σχετικά με τη νόμιμη φοροαποφυγή. Όλο και περισσότεροι συγγραφείς δίνουν έμφαση στο ρόλο της φορολογικής συνείδησης, ώστε κάποιοι φορολογούμενοι να ασκούν νόμιμες δραστηριότητες της φοροδιαφυγής, ενώ άλλοι δεν το κάνουν. Η ευαισθητοποίηση των φορολογουμένων προκειμένου για την εφαρμογή των φορολογικών κανόνων εξαρτάται από την θέση των φόρων (Chetty, Looney, και Kroft, 2009· Finkelstein, 2009). Η βραδύτητα προσαρμογής στα μεταβαλλόμενα

επίπεδα εισοδήματος ή η αναβλητικότητα μπορούν επίσης να εξηγήσουν γιατί δεν ανταποκρίνονται όλοι στον ίδιο βαθμό σε φορολογικά κίνητρα (Jones, 2012· Korczuk, 2012). Επιπρόσθετα, η ικανότητα επεξεργασίας των διαθέσιμων φορολογικών στοιχείων διαφέρει μεταξύ των ατόμων και εξαρτάται από τη ροή των πληροφοριών μέσω των άτυπων δικτύων (Alstadsæter, Korczuk και Telle, 2012· Chetty, Friedman, και Saez, 2013· Alstadsæter και Jacob, 2013). Τα επιχειρήματα αυτά εξηγούν γιατί παρατηρούμε μικρότερη παράνομη φοροδιαφυγή από ό,τι θα περίμενε κανείς με τα διάφορα οικονομικά μοντέλα. Οι Kleven, Knudsen, Kreiner, Pedersen, και Saez (2011) έδειξαν ότι ακόμη και αν κάποιος έχει τις ευκαιρίες να φοροδιαφύγει δεν πρέπει να θεωρείται η επιλογή αυτή ως δεδομένη. Μη χρηματικοί παράγοντες, όπως η ηθική και η διάθεση, οι νόρμες και η κοινωνική συνείδηση, η στάση απέναντι στην κυβέρνηση, παίζουν ρόλο στην εξήγηση της μη συμμετοχής στη φοροδιαφυγή (Andreoni, Erard, και Feinstein, 1998· Slemrod, 2003· Sandmo, 2005, 2012).

Ενώ τα περισσότερα από τα επιχειρήματα αυτά αφορούν στη συνειδητή απόφαση για ορισμένους να φοροδιαφεύγουν, κάποιος άλλος φορολογούμενος μπορεί κατά λάθος να έχουν προβεί σε εσφαλμένες φορολογικές δηλώσεις. Η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος μπορεί να αυξήσει ακούσια τη μη συμμόρφωση εκ προθέσεως (Korczuk, 2006· Slemrod, 2007). Ο σχεδιασμός της φόρμας επιστροφής φόρου μπορεί να προκαλέσει μη συμμόρφωση, εξαιτίας του γεγονότος ότι οι φορολογούμενοι συχνά έχουν δυσκολία στην κατανόηση των πληροφοριών που παρέχονται και ζητούνται στη φόρμα. Ταυτόχρονα, οι φορολογούμενοι μπορούν να επωφεληθούν από πολύπλοκους κανόνες και φορολογικά έντυπα, εφόσον θεωρήσουν ότι υπάρχει μικρή πιθανότητα εντοπισμού. Ως εκ τούτου, η οργάνωση της

φορολογικής διοίκησης και η δύναμη επιβολής του φόρου επηρεάζει επιπλέον τη μη συμμόρφωση των φορολογουμένων. Για παράδειγμα, αν οι έλεγχοι ρουτίνας των φορολογικών αρχών δεν έχουν ρυθμιστεί μετά από μια φορολογική μεταρρύθμιση που αλλάζει τα κίνητρα, θα υπάρχει δυσκολία ανίχνευσης της φοροδιαφυγής (Alstadsaeter & Jacob, 2013).

Πρόσφατες εμπειρικές μελέτες δείχνουν ότι υπάρχει σημαντική ετερογένεια όσον αφορά στα κίνητρα σχετικά με την υιοθέτηση στρατηγικών φοροαποφυγής από τα άτομα. Τόσο η δυνατότητα πρόσβασης σε μηχανισμούς φοροδιαφυγής όσο και μια πιθανή τιμωρία μετά την αποκάλυψη της πράξης μπορεί να εξηγήσει γιατί δεν φοροδιαφεύγουν όλοι (Kleven, Knudsen, Kreiner, Pedersen, και Saez, 2011). Ωστόσο, αυτές οι εξηγήσεις δεν ισχύουν απαραίτητα για περιπτώσεις φοροαποφυγής που δεν ενέχουν τον κίνδυνο της ποινής. Ακόμη, πολύ λίγα είναι γνωστά σχετικά με το αν η συμμετοχή σε παράνομη φοροδιαφυγή ή και φοροαποφυγή ενεργοποιούνται από τους ίδιους παράγοντες.

Τρεις είναι οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για ένα φορολογούμενο προκειμένου να συμμετέχει νόμιμα σε ενέργειες φοροαποφυγής. Έχουμε κατηγοριοποιήσει αυτούς τους όρους ως κίνητρο, πρόσβαση και ευαισθητοποίηση. Πρώτον, ο φορολογούμενος πρέπει να έχει ένα κίνητρο να συμμετάσχει σε μια πράξη φοροαποφυγής. Δηλαδή, το φορολογικό όφελος από τη φοροδιαφυγή πρέπει να αντισταθμίζει το κόστος της. Δεύτερον, ο φορολογούμενος πρέπει να έχει πρόσβαση σε στρατηγικές φορολογικής ελαχιστοποίησης. Για παράδειγμα, οι εργαζόμενοι έχουν γενικά λιγότερες ευκαιρίες να μετατοπίσουν το εισόδημά τους σε μήκος των φορολογικών βάσεων συγκριτικά με τους ιδιοκτήτες-διαχειριστές επιχειρήσεων. Τέλος, ο φορολογούμενος πρέπει να έχει

επίγνωση του φορολογικού κώδικα, έχοντας ως κίνητρο την ελαχιστοποίηση των φόρων, αλλά και των διαθέσιμων ευκαιριών για να το πράξει (Alstadsaeter & Jacob, 2013).

Όπως υποστήριξαν οι Slemrod και Yitzhaki (2002), η διάκριση μεταξύ της νόμιμης φοροδιαφυγής και της παράνομης φοροαποφυγής είναι ασαφής. Είτε είναι θολό το πεδίο γύρω από τη νομοθεσία είτε υπάρχει έλλειψη στοχευμένης εστίασης σε συγκεκριμένα είδη συναλλαγών από τις φορολογικές αρχές. Η κύρια πρόκληση για τις εμπειρικές μελέτες σχετικά με τη συμμετοχή σε ενέργειες φοροδιαφυγής είναι η έλλειψη πειστικών φόρων εισοδήματος φυσικών προσώπων και δεδομένων, οι οποίοι να επιτρέπουν τόσο τον έλεγχο των δημογραφικών χαρακτηριστικών όσο και την παρατήρηση της νόμιμης ή μη συμπεριφοράς φοροαποφυγής.

Η φοροδιαφυγή, με όποιον τρόπο και αν πραγματοποιείται, είναι παράνομη, αφού αφορά σε απόκρυψη άμεσης και έμμεσης φορολογητέας ύλης ενός φυσικού ή νομικού προσώπου, σε όλα τα φορολογικά συστήματα και αξιολογείται ως μια μορφή έντονα αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Συνιστά το αδίκημα της μη καταβολής του οφειλόμενου φόρου με την παραβίαση ή καταστρατήγηση του νόμου και μπορεί να εμφανιστεί με δύο τρόπους: είτε αποκρύπτοντας εισοδήματα από διάφορες πηγές με σκοπό την πληρωμή χαμηλότερου φόρου, είτε διαστρεβλώνοντας το πραγματικό τους εισόδημα εμφανίζοντας υπερβολικές ή πλαστές δαπάνες, ώστε να επωφεληθεί από εκπτώσεις ή απαλλαγές φόρου. Η μέτρηση της φοροδιαφυγής είναι δύσκολη, αφού αποτελεί σημαντική παράμετρο της συνολικής οικονομικής δραστηριότητας, και για αυτό συνήθως υπόκειται σε διάφορες a priori παραδοχές (Βασαρδάνη Μ., 2011). Ένας ισχυρός δείκτης πάντως της ετήσιας συνολικής φοροδιαφυγής είναι και η

υστέρηση των φορολογικών εσόδων, έναντι της ονομαστικής αύξησης του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (Α.Ε.Π.).

Η φοροδιαφυγή είναι εκτεταμένη και η παρουσία της έχει σημαντικές επιπτώσεις όσον αφορά στην ισότητα, την αποτελεσματικότητα και του κόστους εφαρμογής εναλλακτικών φορολογικών συστημάτων. Από τη στιγμή που δεν υπάρχει ανταπόδοση σχετικά με την πληρωμή των φόρων, όλες οι πλευρές – κράτος, πολίτες, επιχειρήσεις – προσπαθούν να σταθούν «τυχεροί» είτε καταναλώνοντας περισσότερα από όσα τους αναλογούν ή πληρώνοντας λιγότερα από όσα θα όφειλαν (free riders). Αυτό είναι και το βασικό πρόβλημα της φοροδιαφυγής. Ο παράνομος χαρακτήρας της παρέχει ένα κίνητρο στα άτομα να κρατήσουν κρυφή τη δραστηριότητά τους. Γενικότερα, όλοι οι φορολογούμενοι έχουν την τάση να μην παρουσιάζουν τις δραστηριότητες τους στις πραγματικές τους διαστάσεις και τούτο έχει ως συνέπεια τη μείωση ή και εξάλειψη των φορολογικών τους υποχρεώσεων και την απώλεια εσόδων για το κράτος. Για το λόγο αυτό κανένα φορολογικό σύστημα δεν μπορεί να υπάρξει και να σταθεί από μόνο του χωρίς ένα μηχανισμό που να υποστηρίζει την εφαρμογή του. Ένα σύστημα «βέλτιστης φορολογίας», επομένως, θα πρέπει να περιλαμβάνει όχι μόνο φορολογικές διατάξεις και εγκυκλίους αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτές θα εφαρμοστούν (Slemrod J., 1990).

Οι Allingham και Sandmo (1972) ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν με το εάν και κατά πόσο ένα άτομο αποφασίζει να συμμορφώνεται με τη φορολογική νομοθεσία, κάτω από συνθήκες αβεβαιότητας. Η μερική δήλωση των φορολογητέων εσόδων έχει ως ανταμοιβή μικρότερη φορολογική υποχρέωση, εφόσον βεβαίως δεν εντοπιστεί, ή την επιβολή ενός προστίμου στην αντίθετη περίπτωση. Η απόφαση θα εξαρτηθεί από

τις συνθήκες και τη στάση του ατόμου απέναντι στο ρίσκο. Ως εκ τούτου θεωρώντας το φορολογικό σύστημα ως δεδομένο επικεντρώνονται τόσο στην απόφαση του ατόμου να φοροδιαφύγει ή όχι όσο και στην αποφασιστικότητα για έναν καλύτερο έλεγχο και επιβολής ποινών.

Πολλά μοντέλα αναπτύχθηκαν πάνω στο θέμα, με τον Sandmo (1981) να μιλά για δύο τύπους ατόμων, αυτούς που δουλεύουν στην επίσημη οικονομία και δεν φοροδιαφεύγουν και αυτούς που περνούν τον ελεύθερο χρόνο τους δουλεύοντας στην κλασική οικονομία και παράλληλα στην αφορολόγητη παραοικονομία. Σε αυτό το μοντέλο, η παραοικονομία μειώνει τον βέλτιστο οριακό φορολογικό συντελεστή, γεγονός που σημαίνει ότι το εισόδημα, με την κλασική έννοια του όρου, είναι ένας λιγότερο αξιόπιστος δείκτης οικονομικής ευημερίας, διότι σε αυτήν την περίπτωση ένα πιο προοδευτικό φορολογικό σύστημα επιτυγχάνει μικρότερη αναδιανομή από τους εύπορους στους μη εύπορους. Επιπλέον, μειώνει τη βέλτιστη προοδευτικότητα, αυξάνοντας την μισθολογική ελαστικότητα αντιστάθμισης του τακτικού εργατικού δυναμικού.

Ο Mayshar (1986), υιοθετώντας το μοντέλο του Usher (1986), προσθέτει διοικητικά κόστη και κόστη προστασίας στο μοντέλο της «βέλτιστης φορολογίας». Το συμπέρασμα εξακολουθεί να είναι ότι οποιοδήποτε φορολογικό εργαλείο και αν χρησιμοποιείται οφείλει να εξισώνει την επιβάρυνση για κάθε αύξηση δολαρίου. Ωστόσο, η επιβάρυνση αυτή πρέπει να τροποποιείται ώστε να συμπεριλαμβάνει το διοικητικό κόστος και το κόστος προστασίας του εισοδήματος από τις φορολογικές αρχές, το οποίο περιλαμβάνει και την αβεβαιότητα πληρωμής των φόρων. Το βέλτιστο επίπεδο εφαρμογής της νομοθεσίας, ιδωμένο από την οπτική του

φορολογικού εργαλείου, έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με μικρή διαφορά με την ομοιότητα μεταξύ του κλάσματος επιβάρυνσης προς τα αυξανόμενα έσοδα και της αναλογίας που εφαρμόζεται στους αυξημένους φορολογικούς συντελεστές των υπαρχόντων φόρων.

Οι Feld και Frey (2006) ερεύνησαν τη φορολογική συνείδηση των Ελβετών και τον αντίκτυπο που είχαν οι οικονομικοί, κοινωνικοί, θεσμικοί, ψυχολογικοί και λοιποί παράγοντες στο ζήτημα της φοροδιαφυγής. Ο σεβασμός με τον οποίο φέρονταν οι Ελβετικές φορολογικές αρχές στους φορολογούμενους ήταν ένας σημαντικός λόγος για τη μείωση της φοροδιαφυγής. Δημιουργήθηκε ένα άτυπο ψυχολογικό φορολογικό συμβόλαιο ανάμεσα στους φορολογούμενους και τις αρμόδιες αρχές, σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζονταν οι υποχρεώσεις και τα δικαιώματα που αναλογούσαν σε κάθε πλευρά. Ήταν κατανοητό πως οι φόροι ήταν το μέσο για την παροχή καλύτερων υπηρεσιών και αγαθών από μέρους της πολιτείας προς τους πολίτες.

Οι Torgler και Schaffner (2008) ασχολήθηκαν με τη σχέση της φορολογικής ηθικής των φορολογούμενων σε συνάρτηση με την φοροδιαφυγή. Μέσα από τον έλεγχο μιας ποικιλίας μεταβλητών διαπιστώθηκε σημαντική συσχέτιση μεταξύ των δύο. Μεταξύ άλλων, μελέτησαν την φορολογική ηθική σε σχέση με τους παράγοντες που τη διαμορφώνουν και κατέληξαν στο συμπέρασμα πως το φορολογικό σύστημα, η φορολογική διοίκηση και ενημερότητα, οι αντιλήψεις περί συμμόρφωσης και η προθυμία να υπακούσουν, η εμπιστοσύνη στους υπαλλήλους είχαν αντίκτυπο στη συνείδηση των φορολογούμενων.

Οι Matsaganis και Flevotomou (2010) μελέτησαν τα φαινόμενα της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας στην ελληνική οικονομία. Το δείγμα αποτελούνταν από έναν

μεγάλο αριθμό ελληνικών νοικοκυριών, τα οποία εκτιμήθηκε ότι δήλωναν εισόδημα 10% μικρότερο από το πραγματικό τους. Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια την δημιουργία ενός ελλείμματος στα φορολογικά έσοδα του μεγέθους του 26%. Η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα οδηγούσε σε αύξηση της φτώχειας και της ανισότητας, ενώ παράλληλα μείωνε την προοδευτικότητα του φόρου και του φορολογικού συστήματος που αυτόματα σήμαινε μεγάλη απώλεια φορολογικών εσόδων.

Οι Lalit και Virender (2012) ασχολήθηκαν με τον αριθμό των υπεύθυνων για τη φοροδιαφυγή παραγόντων στην Ινδία, καθώς και για τις πιθανές λύσεις για τη μείωση του φαινομένου. Το συμπέρασμα στο οποίο κατέληξαν ήταν ότι οι υψηλοί και πολλαπλοί φορολογικοί συντελεστές, η διαφθορά στο δημόσιο τομέα και οι αναποτελεσματικές αρμόδιες αρχές αποτελούσαν τα κύρια αίτια της φοροδιαφυγής. Οι προτάσεις τους αφορούσαν σε μείωση των φορολογικών συντελεστών, σε φορολογικές μεταρρυθμίσεις που στόχευαν στην απλοποίηση των διαδικασιών, στη δημιουργία ενός φιλικότερου διοικητικού συστήματος που θα χαρακτηρίζονταν από διαφάνεια, στην ενημέρωση των πολιτών για την υπάρχουσα φορολογική νομοθεσία. Στόχος ήταν οι πολίτες να πάψουν να φοροδιαφεύγουν, να συμμορφώνονται και να αισθάνονται υπεύθυνοι, αλλά και υπερήφανοι, για την εκπλήρωση των φορολογικών τους υποχρεώσεων.

Τέλος, ο Tagkalakis (2013), χρησιμοποιώντας δεδομένα από ελέγχους του Υπουργείου Οικονομικών σε συγκεκριμένους τομείς, όπως για παράδειγμα ο τουρισμός, και στις 13 Περιφέρειες της Ελλάδας, παρατήρησε ότι η συστηματική αύξηση των φορολογικών ελέγχων μπορεί να προκαλέσει φορολογική συμμόρφωση. Το συμπέρασμα αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς δείχνει ότι αν βελτιωθεί η

φορολογική διοίκηση μαζί με τους μηχανισμούς επιβολής των φόρων μπορεί ν' αποτραπεί η φοροδιαφυγή, να αυξηθούν τα φορολογικά έσοδα και να μπει η χώρα δημοσιονομικής εξυγίανσης.

Τρία ακόμη ερωτήματα μας απασχολούν. Καταρχάς, ποιος υπερεκτιμά το επίδομα μερίσματος και ποια είναι τα χαρακτηριστικά που αυξάνουν την πιθανότητα για φοροδιαφυγή; Δεύτερον, η διόγκωση του επιδόματος μερίσματος οδηγείται από το φορολογικό όφελος από την εκ νέου ταξινόμηση του εισοδήματος από την εργασία και ως εισόδημα από μερίσματα; Τρίτον, τι είναι αυτό που οδηγεί τη δυναμική αντίχρεωση του υπερτιμημένου μερίσματος επιδόματος;

7.3.1. Μέθοδοι και τρόποι φοροδιαφυγής

Το μέγεθος της φοροδιαφυγής ποικίλλει από χώρα σε χώρα και η έκτασή της εξαρτάται από τη δομή κάθε χώρας, το μέγεθος των επιχειρήσεων, τη λογιστική τους, τη δομή και τη λειτουργία του φορολογικού συστήματος και τη διάρθρωση των φορολογικών υπηρεσιών. Εκδηλώνεται με μέσα και πρακτικές που διακρίνονται από την εφευρετικότητα και την πολυπλοκότητά τους, αλλά και από απλές μεθόδους. Το μέγεθος της φοροδιαφυγής στη χώρα μας σε σύγκριση με άλλες χώρες είναι ιδιαίτερα υψηλό.

Η φοροδιαφυγή είναι υπεύθυνη για το ήμισυ περίπου του ελλείμματος του δημόσιου τομέα, καθώς και για τις μεταγενέστερες μακροοικονομικές ανισορροπίες. Μια σημαντική μείωση της φοροδιαφυγής (και της μεσεγγύησης) θα ήταν αρκετή για να δημιουργηθεί ένα πρωτογενές πλεόνασμα στο δημόσιο τομέα και να μειωθεί σταδιακά ο λόγος του δημόσιου χρέους προς το Α.Ε.Π. (Μανεσιώτης, 1994).

Η φοροδιαφυγή εντοπίζεται: α) σε φυσικά πρόσωπα, δηλαδή μισθούς και συντάξεις, εισόδημα σε είδος, έσοδα από ενοίκια, εισόδημα από κινητές αξίες, έσοδα από γεωργικές εκμεταλλεύσεις, εισόδημα από την άσκηση ελεύθερου επαγγέλματος και εισόδημα από εμπορικές δραστηριότητες, β) στα νομικά πρόσωπα, γ) στον κατασκευαστικό τομέα, δ) στον Φ.Π.Α., ε) στο φόρο μεταβίβασης ακίνητης περιουσίας, στ) στις κληρονομίες, δωρεές και γονικές παροχές, ζ) στους τελωνειακούς δασμούς και φόρους, η) στην Ε.Φ.Κ, θ) στα κέντρα διασκέδασης και ψυχαγωγίας, ι) στις τουριστικές επιχειρήσεις, κ) στα σωματεία, λ) στον κλάδο της υγείας (Τάτσος Ν., 1987).

Παρά το γεγονός ότι οι δύο βασικές μορφές φορολογίας που επιχειρούν να φορολογήσουν τη φοροδιαφυγή είναι ο Φ.Π.Α. και ο φόρος εισοδήματος, το φαινόμενο της φοροδιαφυγής παρατηρείται και σε άλλους φόρους, όπως η μη υποβολή δήλωσης Φ.Μ.Υ. και παρακρατουμένων φόρων καθώς και στη φορολογία κεφαλαίου, όπως φόροι μεταβίβασης ακινήτων, κληρονομιάς, δωρεών και γονικών παροχών και φόρος ακίνητης περιουσίας (Εθνικό Πρόγραμμα Πρόληψης της Απάτης, 2011). Στην Ελλάδα οι μέθοδοι φοροδιαφυγής που εφαρμόζονται έως σήμερα είναι απλές, αν και τα τελευταία χρόνια η φοροδιαφυγή αρχίζει να γίνεται όλο και πιο περίπλοκη.

7.3.2. Σχέση φοροδιαφυγής και παραοικονομίας

Παράνομες δραστηριότητες αφορά και η παραοικονομία, η οποία δεν θα πρέπει να συγχέεται με την φοροδιαφυγή, η οποία μπορεί να αφορά και τη νόμιμη οικονομία. Οι επιπτώσεις της στην οικονομία είναι τεράστιες εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν επιτρέπει την ομαλή άσκηση οικονομικής πολιτικής, στο πλαίσιο της πραγματικής

οικονομίας. Περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος της φοροδιαφυγής, τη διαφθορά, τη δωροδοκία και μπορεί να περιλαμβάνει παράνομες πράξεις όπως η λαθρεργασία, το λαθρεμπόριο ή το παραεμπόριο.

Η παραοικονομία, λοιπόν, συνδέεται με μια ποικιλία δραστηριοτήτων εντός και εκτός μηχανισμού της αγοράς, καθώς και με νόμιμες δραστηριότητες της αγοράς, οι οποίες όμως δεν καταγράφονται. Συνέπεια αυτού είναι ο περιορισμός των δημόσιων φορολογικών εσόδων και εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, κατάσταση που οδηγεί στη διόγκωση του δημοσιονομικού ελλείμματος με όποιες επιπτώσεις αυτό συνεπάγεται. Στις περιπτώσεις κρυφών και μη δηλωμένων δραστηριοτήτων, όπου διαφεύγουν όχι μόνο τα κέρδη αλλά και οι φόροι που αναλογούν, αφού δεν εισπράττονται από τις αρμόδιες οικονομικές υπηρεσίες, η παραοικονομία και η φοροδιαφυγή δεν ταυτίζονται μα συνυπάρχουν. Η φοροδιαφυγή συνδέεται με τη μη δηλωμένη οικονομία (αδήλωτη οικονομία), ενώ η παραοικονομία με τη μαύρη.

Ένα επιχείρημα που διατυπώνεται συνήθως από πολλούς είναι ότι η ύπαρξη της φοροδιαφυγής και της μαύρης οικονομίας δεν συμβάλλει στην αύξηση των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών της σκιάδους οικονομίας όσο και εκείνων της επίσημης οικονομίας. Το γεγονός ότι οι παραοικονομικές δραστηριότητες αποφεύγουν την πληρωμή φόρων, ασφαλιστικών εισφορών κ.λπ. καθιστά τις τιμές των προϊόντων και των υπηρεσιών τους μικρότερες από τις αντίστοιχες τιμές αυτών των προϊόντων στην επίσημη οικονομία. Αυτό, βέβαια, εξαρτάται επίσης από το αν τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται στη μαύρη οικονομία είναι στενά υποκατάστατα αυτών που παράγονται στην επίσημη οικονομία. Αν ο λόγος υποκατάστασης είναι στενός, τότε το επιχείρημα ότι η σκιάδη οικονομία συγκρατεί τον πληθωρισμό ίσως δεν είναι

αβάσιμο. Ωστόσο, αν τα αγαθά της μη οικονομικής δραστηριότητας δεν έχουν στενά υποκατάστατα στην επίσημη οικονομία, τότε είναι αμφίβολο αν η προσφορά τους στην αγορά περιορίζει πραγματικά τις τιμές.

Για παράδειγμα, πολλές μικρές βιοτεχνίες παράγουν προϊόντα κακής ποιότητας και δεν μπορούν επομένως να θεωρηθούν στενά υποκατάστατα των αντίστοιχων προϊόντων που παράγονται από καλύτερα οργανωμένες επιχειρήσεις στην επίσημη οικονομία. Σε περιόδους οικονομικής ύφεσης, ωστόσο, πολλοί καταναλωτές καταφεύγουν στην αγορά για τέτοια φθηνότερα προϊόντα, με αποτέλεσμα τις απώτερες πιέσεις της αγοράς για χαμηλότερες τιμές.

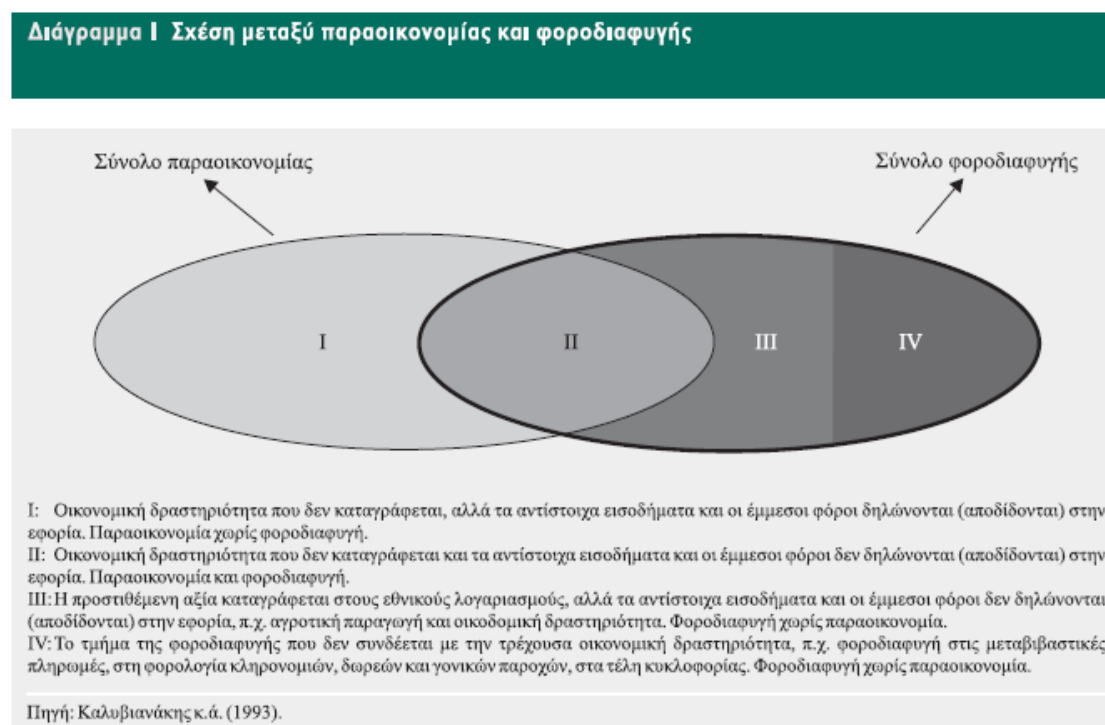
Ταυτόχρονα, όμως, υποστηρίζεται ότι η παραοικονομία και η φοροδιαφυγή αυξάνουν σημαντικά τα εισοδήματα σε πολλές κατηγορίες ανθρώπων και ότι τα εισοδήματα αυτά δαπανώνται κυρίως για καταναλωτικά αγαθά. Συνεπώς, η ζήτηση για τα αγαθά αυτά αυξάνεται πολύ περισσότερο από ό, τι αν δεν υπήρχαν τέτοια φαινόμενα, με αποτέλεσμα την πίεση για αύξηση των τιμών των ζητούμενων προϊόντων. Πόσο σημαντική είναι αυτή η πίεση εξαρτάται από το πώς κατανέμονται τα εισοδήματα της μαύρης οικονομίας και η φοροδιαφυγή και πώς δαπανάται αυτό το εισόδημα.

Δεδομένης της σχέσης μεταξύ της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας, αρκετές μελέτες τις τελευταίες δεκαετίες επικεντρώθηκαν στην ανάλυση του φαινομένου της μαύρης οικονομίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας, το μέγεθος της παραοικονομίας υπολογίζεται σε 30% του Α.Ε.Π. κατά μέσο όρο, τόσο με την πάροδο του χρόνου, όσο και μεταξύ διαφορετικών μελετών (Παυλόπουλος Π., 1987· Βαβούρας Ι.Σ., Καραβίτης Ν. και Α.Τσούχλου, 1990· Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ., 1991· Κανελλόπουλος Κ., Κουσουλάκος Ι. και Β. Ράπανος, 1995· Τάτσος Ν., 2001· Ernste

D. and F. Schneider, 1998· Schneider F. and R.Klinglmair, 2004· Έκθεση Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2009)). Σε σύγκριση με άλλες προηγμένες οικονομίες του Ο.Ο.Σ.Α., η Ελλάδα εκτιμάται ότι παρουσιάζει τα τελευταία χρόνια ένα από τα υψηλότερα ποσοστά παραοικονομίας επί του Α.Ε.Π., γεγονός που πιθανώς εντείνει το φαινόμενο της φοροδιαφυγής (Schneider F., Buehn A. and C.E. Montenegro, 2010).

Εικόνα 2. Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή

Γενικότερα, όμως, μπορούμε να διατυπώσουμε την εκτίμηση (πιο διαισθητική από την επιστημονικά τεκμηριωμένη) ότι η φοροδιαφυγή και η παραοικονομική δραστηριότητα συμβάλλουν στη διατήρηση των τιμών λόγω του σχετικά χαμηλού κόστους τους όταν υπάρχουν ανταγωνιστικές συνθήκες στην αγορά. Στην Ελλάδα, με ορισμένες μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, εμπορικές και βιοτεχνικές επιχειρήσεις

και σχετικά μεγάλο αριθμό ελεύθερων επαγγελματιών, η φοροδιαφυγή μπορεί να οδηγήσει σε συγκράτηση των τιμών βραχυπρόθεσμα. Μακροπρόθεσμα, ωστόσο, με τον αρνητικό αντίκτυπο στο κόστος χρήματος, λόγω των μεγαλύτερων ελλειμμάτων, ο πληθωρισμός αυξάνεται και έτσι η πλευρά έχει μάλλον αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία.

Το συγκεκριμένο πόρισμα μας οδηγεί στο ερώτημα αν ο περιορισμός της μαύρης οικονομίας δεν πρέπει να επιδιωχθεί, ειδικά σε περιόδους ύφεσης και ανερχόμενης ανεργίας; Σε αυτό το σημείο, αξίζει να τονιστεί ότι η πολιτική περιορισμού της μαύρης οικονομίας δεν σημαίνει ότι οι δραστηριότητες αυτές εξαλείφονται πλήρως. Ένα μέρος από αυτά θα μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία και ένα άλλο μέρος πιθανότατα θα εξαφανιστεί, δεδομένου ότι υπάρχουν επειδή λειτουργούν απλώς στη σκιά της οικονομίας. Επομένως, είναι πιθανό μια πολιτική που αποσκοπεί στη δραστική μείωση της παραοικονομίας θα οδηγήσει σε αύξηση της ανεργίας. Αλλά αυτό το φαινόμενο μπορεί να είναι προσωρινό, καθώς η μείωση της υπόγειας οικονομίας θα αυξήσει σταδιακά την παραγωγή της επίσημης οικονομίας και με τη μείωση του αθέμιτου ανταγωνισμού που δημιουργεί, οι βιώσιμες επιχειρήσεις θα μπορέσουν να αναπτυχθούν πιο υγιεινά και να δημιουργήσουν νέες. Εκτός από την μείωση της παραοικονομίας και της φοροδιαφυγής, αυξάνονται τα δημόσια έσοδα, μειώνονται τα δημόσια ελλείμματα και οι ευεργετικές επιπτώσεις τους στα επιτόκια και την οικονομική στήριξη γενικά θα συμβάλλουν στην επιτάχυνση της ανάπτυξης και της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας.

7.3.3. Παράγοντες φοροδιαφυγής

Το φαινόμενο της φοροδιαφυγής, όπως ήδη αναφέρθηκε, απαντάται σε όλες τις ανθρώπινες κοινωνίες, από το παρελθόν μέχρι σήμερα. Υπάρχουν διάφοροι λόγοι για τη φοροδιαφυγή, οι οποίοι μπορούν να ταξινομηθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες. Η μία περιλαμβάνει παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά τη συμμόρφωση των φορολογουμένων με τη φορολογική νομοθεσία και η άλλη τους λόγους για την περιορισμένη ικανότητα των αρμόδιων αρχών να επιβάλλουν φορολογικές υποχρεώσεις. Τόσο το μέγεθος της φοροδιαφυγής, όσο και η έκτασή της, ποικίλλουν από χώρα σε χώρα, από βιομηχανία σε βιομηχανία. Οι κύριοι παράγοντες φοροδιαφυγής είναι οι εξής (Dell'Anno, R., Gomez-Antonio και G., Alañon-Pardo, A., 2007):

- ✓ Το εκπαιδευτικό και πολιτιστικό επίπεδο του πληθυσμού. Όσο χαμηλότερο είναι το πολιτιστικό και πολιτιστικό επίπεδο του πληθυσμού, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση για φοροδιαφυγή. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι φορολογούμενοι δεν μπορούν να συνειδητοποιήσουν πως οι φόροι χρησιμοποιούνται για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που ανταποκρίνονται στις συλλογικές ανάγκες.
- ✓ Ο τρόπος κατανομής των φόρων. Τα ποσοστά φοροδιαφυγής αυξάνονται όταν η κατανομή των φορολογικών επιβαρύνσεων δεν συμβαδίζει με την κοινή λογική της φορολογικής δικαιοσύνης.

- ✓ Το επίπεδο της φορολογικής επιβάρυνσης. Όσο υψηλότερο είναι το επίπεδο της φορολογικής επιβάρυνσης, τόσο μεγαλύτερη είναι η τάση για φοροδιαφυγή. Αυτό συμβαίνει επειδή τα μεγάλα φορολογικά βάρη μειώνουν σημαντικά το διαθέσιμο εισόδημα των φορολογουμένων. Επίσης, όσο υψηλότερη είναι η φορολογική επιβάρυνση, τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο για φοροδιαφυγή.
- ✓ Ο τρόπος δαπάνης των εσόδων. Όσο πιο συνετή, ορθολογική, καλή και διαφανής είναι η διαχείριση του δημόσιου χρήματος, τόσο χαμηλότερη είναι η τάση του φορολογούμενου για φοροδιαφυγή.
- ✓ Η δομή και καλή γνώση του φορολογικού συστήματος. Όλοι οι φόροι δεν έχουν τις ίδιες ευκαιρίες για φοροδιαφυγή, επομένως η δομή του φορολογικού συστήματος είναι σημαντική, καθώς και η συνοχή του συστήματος και ο τρόπος επιβολής των φόρων.
- ✓ Η οργάνωση και το επίπεδο των φορολογικών υπηρεσιών. Η σωστή οργάνωση των φορολογικών υπηρεσιών, η χρήση σύγχρονων ηλεκτρονικών εργαλείων περιορίζουν τις δυνατότητες φοροδιαφυγής και διευκολύνουν τον εντοπισμό φοροδιαφυγών. Το υψηλό επίπεδο εξειδίκευσης και δεοντολογίας των μηχανισμών ελέγχου συμβάλλει αποφασιστικά στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.
- ✓ Η δυσπιστία των πολιτών απέναντι στο κράτος, λόγω των υψηλών επιπέδων διαφθοράς, σχετικά με την ορθή διαχείριση του δημόσιου χρήματος και το επίπεδο των παρεχόμενων υπηρεσιών και αγαθών.

- ✓ Ο βαθμός οργάνωσης της αγοράς. Εάν η αγορά αποτελείται από πολλές μικρές επιχειρήσεις, ο κίνδυνος φοροδιαφυγής είναι μεγαλύτερος. Οι μεγάλες επιχειρήσεις, από την άλλη πλευρά, διαθέτουν ένα σύστημα καταγραφής των λειτουργιών τους, το οποίο διευκολύνει τον έλεγχο.
- ✓ Ο βαθμός ανάπτυξης της οικονομίας. Σε καλά οργανωμένες οικονομίες, οι συναλλαγές μεταξύ φορολογουμένων καταγράφονται εύκολα και αξιόπιστα, με αποτέλεσμα ευκολότερη ελεγκτική εργασία.
- ✓ Η συχνή εφαρμογή προγραμμάτων λιτότητας.
- ✓ Η δομή του εθνικού εισοδήματος της χώρας. Αυτό ισχύει κυρίως για τον φόρο εισοδήματος, επειδή υφιστάμενοι φόροι, όπου η φοροδιαφυγή είναι δύσκολη, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η παρεμπόδιση είναι δύσκολη.
- ✓ Το επίπεδο προσωπικής δεοντολογίας και η πιθανότητα ανίχνευσης από τις φορολογικές αρχές.
- ✓ Η κουλτούρα της ανεκτικότητας έναντι των φοροδιαφυγόντων και η επιείκεια ή ανύπαρκτη τιμωρία τους.
- ✓ Ο βαθμός κρατικής παρέμβασης και οι συχνές μεταρρυθμίσεις που συγχέουν τόσο τις αρμόδιες αρχές όσο και τους φορολογούμενους.

7.3.4. Συνέπειες της φοροδιαφυγής

Η φοροδιαφυγή είναι ένα πολύπλοκο και διαρθρωτικό φαινόμενο που συμβάλλει στη μείωση της αποδοτικότητας της οικονομίας και στη διεύρυνση της κοινωνικής

ανισότητας (Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών, 2009). Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η φοροδιαφυγή στρεβλώνει τη διανομή και την ανακατανομή των χρηματοοικονομικών πόρων βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα. Ειδικότερα, η φορολογία και, συνεπώς, η φοροδιαφυγή επηρεάζει το διαθέσιμο εισόδημα των πολιτών και επομένως, με την πάροδο του χρόνου, τη δομή της οικονομίας, τις αποφάσεις για την προσφορά εργασίας και τη ζήτηση από τη βιομηχανία ή το επάγγελμα, τη διανομή του εισοδήματος με την πάροδο του χρόνου μεταξύ κατανάλωσης και αποταμίευσης, τις τιμές, το επίπεδο και τον ρυθμό αύξησης των εισαγωγών, τη ροή εισοδήματος στο εξωτερικό κλπ. Παράλληλα, η φοροδιαφυγή περιορίζει την αναδιανεμητική λειτουργία της προοδευτικής φορολογίας από τους πλουσιότερους προς τους φτωχότερους, αυξάνει τη φορολογική επιβάρυνση των φορολογουμένων που τηρούν το νόμο και επηρεάζει τη δίκαιη και ίση μεταχείριση των ατόμων με παρόμοια εισοδήματα (Βασαρδάνη Μ., 2011).

Επιπλέον, στο βαθμό που αφαιρεί από τους κρατικούς πόρους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τη χρηματοδότηση δημόσιων δαπανών, η φοροδιαφυγή οδηγεί σε αύξηση των δανειακών αναγκών του κράτους, περιορισμένη ικανότητα δημόσιων επενδύσεων, χαμηλότερη ποιότητα και ποσότητα δημόσιων αγαθών και δυσκολίες στην εφαρμογή του κοινωνικού κράτους. Από τα παραπάνω, είναι σαφές ότι το κόστος της φοροδιαφυγής σε ατομικό επίπεδο διαχέεται άμεσα και έμμεσα στην ευρύτερη κοινωνία, επηρεάζοντας έτσι τις κοινωνικές ομάδες που πληρώνουν με συνέπεια και συνέπεια τους φόρους τους (Βασαρδάνη Μ., 2011).

Με άλλα λόγια, η φοροδιαφυγή έχει ως αποτέλεσμα την υστέρηση των δημόσιων εσόδων ως ποσοστό του Α.Ε.Π., γεγονός που συμβάλλει στη διερεύνηση του

δημόσιου ελλείμματος και της υπερχρέωσης της Ελλάδας. Η μαζική φοροδιαφυγή, με ανοχή ή ακόμη και συμμετοχή των αρχών σε ορισμένες περιπτώσεις, δημιουργεί σημαντικές οικονομικές στρεβλώσεις. Οι ειλικρινείς φορολογούμενοι αντιμετωπίζουν μια τεράστια φορολογική επιβάρυνση, την οποία δεν μπορούν να αντέξουν σε περιόδους οικονομικής και κοινωνικής κρίσης (Κύρτσος, 2010). Η φοροδιαφυγή έχει πολλές αρνητικές συνέπειες, οι κυριότερες είναι οι (Katsios, 2006):

- ❖ Προκαλεί μια διαφορά στις φορολογικές επιβαρύνσεις, διότι δεν είναι όλοι οι φορολογούμενοι πρόθυμοι να παραβιάσουν το νόμο και δεν έχουν όλοι οι φορολογούμενοι τις ίδιες ευκαιρίες και ευκαιρίες φοροδιαφυγής. Ως εκ τούτου, οι άνθρωποι με την ίδια φορολογική ικανότητα έχουν διαφορετική φορολογική επιβάρυνση.
- ❖ Η φοροδιαφυγή μειώνει τα φορολογικά έσοδα του κράτους, με αποτέλεσμα την περιορισμένη χρηματοδότηση των δαπανών του. Αυτή η πρακτική οδηγεί τον κρατικό προϋπολογισμό σε ένα χρόνιο έλλειμμα, μια αύξηση του δημόσιου δανεισμού και μια αποσταθεροποίηση του εθνικού εισοδήματος.
- ❖ Μειώνει την αποτελεσματικότητα των φορολογικών μέτρων για την επίτευξη των στόχων της οικονομικής πολιτικής.
- ❖ Διαστρεβλώνει τους όρους ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων. Οι εταιρείες που αποφεύγουν τη φορολογία είναι λιγότερο δαπανηρές και επομένως τεχνητά τοποθετημένες σε πιο πλεονεκτική θέση και γίνονται βιώσιμες έναντι εκείνων που δεν αποφεύγουν τη φορολογία.

- ❖ Η φοροδιαφυγή είναι ευκολότερη για τους άμεσους φόρους (π.χ. μη δήλωση του φορολογητέου εισοδήματος). το κράτος δίνει μεγαλύτερη έμφαση στους έμμεσους φόρους. Αυτή η πρακτική έχει ως αποτέλεσμα να επιβαρύνει τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα.
- ❖ Επηρεάζει τη φορολογική συνείδηση των φορολογουμένων που είναι σύμφωνη με τις υποχρεώσεις τους, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του φαινομένου της φοροδιαφυγής.

Εκτός από τις δυσμενείς συνέπειες της φοροδιαφυγής, υπάρχουν και ορισμένοι συγγραφείς που υποστηρίζουν ότι η φοροδιαφυγή έχει επίσης θετικό αντίκτυπο στην οικονομία των χωρών, για παράδειγμα υποστηρίζεται ότι η φοροδιαφυγή αυξάνει την ικανότητα των ατόμων και των επιχειρήσεων να σώζουν και επιταχύνοντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη, η φοροδιαφυγή αποτρέπει την υπερβολική φορολογική επιβάρυνση (Ποϊριάζη, 2010). Οι πιο ακραίες απόψεις υποστηρίζουν ότι η φοροδιαφυγή έχει θετικό αποτέλεσμα ακόμη και στον κρατικό προϋπολογισμό.

7.3.5. Μέσα αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής

Η αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας στην Ελλάδα δεν είναι εύκολη υπόθεση. Κατά καιρούς έχουν προσπάθειες, αλλά το πρόβλημα εξακολουθεί να υφίσταται. Η πολυπλοκότητα του ελληνικού φορολογικού συστήματος σε συνδυασμό με την διάρθρωση της ελληνικής οικονομίας αυξάνουν την τάση για φοροδιαφυγή. Μια αποτελεσματική στρατηγική, επομένως, είναι σκόπιμο να αντιμετωπίζει τα βαθύτερα αίτια και να προσαρμόζεται στο περιβάλλον της κάθε οικονομίας. Οι στρατηγικές αυτές μπορούν να διακριθούν σε δυο κατηγορίες: α)

μέτρα που ενισχύουν τη φορολογική συμμόρφωση και, β) μέτρα που βελτιώνουν την ικανότητα για επιβολή της φορολογικής νομοθεσίας, όπως:

- Η ορθή λειτουργία της δημόσιας διοίκησης.
- Η σωστή διαχείριση του δημόσιου χρήματος για την παροχή καλύτερων δημόσιων υπηρεσιών και αγαθών.
- Ορθολογικό, δίκαιο και απλό φορολογικό σύστημα
- Αποτελεσματική λειτουργία μηχανισμών ελέγχου
- Μείωση του κρατικού παρεμβατισμού
- Ηλεκτρονική διακυβέρνηση φορολογίας και ελέγχου / φορολόγησης των off-shore εταιρειών
- Έλεγχος του παραεμπορίου
- Οικονομική σταθερότητα
- Ενίσχυση της εμπιστοσύνης των πολιτών στο κράτος
- Αλλαγή της φορολογικής κουλτούρας και του συστήματος κινήτρων
- Καλύτερη κατανομή του πλούτου: δίκαιοι μισθοί, δίκαιη φορολογία
- Απασχόληση και αποφυγή πολιτικών λιτότητας
- Εφαρμογή του "στόχου" και επιβολή αυστηρών κυρώσεων

- Διαφάνεια στη χρηματοδότηση των κομμάτων και των πολιτικών.

Από τα παραπάνω, είναι εύλογο να πούμε ότι η αποτελεσματική καταπολέμηση του σύνθετου φαινομένου της φοροδιαφυγής απαιτεί ένα ευρύ φάσμα παράλληλων πολιτικών που θα μπορούσαν να οργανωθούν γύρω από τρεις κύριους θεματικούς τομείς: (α) απλούστευση της νομοθεσίας και εξορθολογισμό του ρυθμιστικού πλαισίου, (β) αναδιάρθρωση και κινητοποίηση της φορολογικής διοίκησης και (γ) αλλαγή του συστήματος φορολογικής κουλτούρας και κινήτρων για φορολογική συμμόρφωση και συμμόρφωση (Bank of Greece 2010).

α) Απλούστευση της νομοθεσίας και εξορθολογισμός του κανονιστικού πλαισίου.

Βασική προϋπόθεση για τον αποτελεσματικό σχεδιασμό και εφαρμογή της φορολογικής πολιτικής είναι η απλούστευση της νομοθεσίας και η δημιουργία ενός ευέλικτου και ορθολογικού ρυθμιστικού πλαισίου, περιορίζοντας ταυτόχρονα τις ερμηνευτικές εγκυκλίους. Για παράδειγμα, οι φόροι που συνεπάγονται υψηλό κόστος πιστοποίησης και ανάκτησης, αλλά παράγουν χαμηλά έσοδα, θα πρέπει να επανεξεταστούν, όπως συνέβαινε με τις περίπου 1.600 προϋπάρχουσες εισφορές υπέρ τρίτων στο παρελθόν, οι διοικητικές δαπάνες των οποίων ήταν δυσανάλογα υψηλές (40%) (Βαλφούσια, 1998). Παράλληλα, έχει μεγάλη σημασία να επανεξεταστεί ο αριθμός των φορολογικών απαλλαγών (980) που ισχύουν σήμερα και να αναθεωρηθεί η μεθοδολογία για τον προσδιορισμό του φορολογητέου εισοδήματος. ετήσιες διακυμάνσεις εισοδήματος όπως οι καλλιτέχνες, οι αθλητές ή οι χρηματιστές, οι οποίοι επί του παρόντος υπόκεινται σε ειδικά φορολογικά καθεστώτα, η μέση τεχνική εισοδήματος και η ενσωμάτωσή τους σε φορολογικές κλίμακες.

Η ύπαρξη πολλαπλών φορολογικών συστημάτων και η συνεχής αναθεώρηση των διατάξεων τους δημιουργούν de facto σύγχυση και αυξάνουν τις πιθανότητες εξαιρέσεων, ειδικών ρυθμίσεων, παρατυπιών και παραλείψεων στην εφαρμογή της δημοσιονομικής πολιτικής. Επιπλέον, η ανεπαρκής επικοινωνία μεταξύ των φορολογικών αρχών και της δικαιοσύνης, η εξαιρετικά χρονοβόρα διαδικασία επίλυσης των φορολογικών διαφορών (συχνά δέκα έτη) και οι ήπιες και συχνά εύκολα αποπληρωτέες ποινές, δημιουργούν αντικίνητρο για τη φορολογική συμμόρφωση, επιδεινώνοντας το πρόβλημα του ηθικού κινδύνου (κίνδυνος) στη συμπεριφορά των φορολογουμένων. Η ενίσχυση της εγκληματικής πτυχής της διαδικασίας με την επιτάχυνση των φορολογικών διαδικασιών και αυστηρότερων και αμεσότερων ποινικών κυρώσεων αποτελεί κατά συνέπεια προτεραιότητα σε οποιαδήποτε στρατηγική καταπολέμησης της φοροδιαφυγής.

β) Αναδιάρθρωση και κινητοποίηση της φορολογικής διοίκησης

Ταυτόχρονα, ο κύριος πυλώνας για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής είναι η αναδιοργάνωση και η κινητοποίηση της φορολογικής διοίκησης, τόσο στο επίπεδο του ελέγχου όσο και των απαιτήσεων. Για να είναι αποτελεσματικός ο έλεγχος, θα πρέπει πρώτα να είναι δυνατή η διασταύρωση και η παρακολούθηση των φορολογικών δεδομένων με την πάροδο του χρόνου μέσω ενός κεντρικού και ολοκληρωμένου συστήματος πληροφοριών. Το σύστημα *Elenxis* του Υπουργείου Οικονομικών είναι μια τέτοια ηλεκτρονική πλατφόρμα, η οποία επιτρέπει πρώτα τον διασταυρούμενο έλεγχο των φορολογικών πληροφοριών και επιτρέπει στοχοθετημένους ελέγχους βάσει κριτηρίων κινδύνου. Ωστόσο, προκειμένου να παρακολουθείται και να καλύπτεται συστηματικά ολόκληρο το φάσμα των

περιουσιακών στοιχείων, της κατανάλωσης και των χρεών του φορολογούμενου προς το Ελληνικό Δημόσιο, θα ήταν σκόπιμο να συνδέονται απευθείας οι αρχές και οι υπηρεσίες με αυτό το σύστημα, όπως το Γραφείο Κτηματολογίου, το Υπουργείο Μεταφορών, ασφαλιστικές εταιρείες κ.λπ., καθώς και εντατικοποίηση της συνεργασίας με τις ξένες αρχές. Αυτό θα διευκόλυνε επίσης την εισαγωγή και τη διαδεδομένη χρήση ενός "μοναδικού προσωπικού αριθμού αναγνώρισης" για κάθε πολίτη - σύμφωνα με το μοντέλο "κοινωνικής ασφάλισης" που εφαρμόζεται σε πολλές ανεπτυγμένες χώρες - το οποίο θα επέτρεπε, μεταξύ άλλων, τρόπος.

Δεύτερον, είναι ζωτικής σημασίας η εξάλειψη αποδεδειγμένων περιπτώσεων διαφθοράς στον ελεγκτικό φορέα (Εκθεση του Γενικού Ελεγκτή της Δημόσιας Διοίκησης 2004, 2007, 2008, 2009) καθώς και ο περιορισμός των προσωπικών επαφών μεταξύ του φορολογούμενου και του ελεγκτή. Τα μέτρα που θα μπορούσαν να βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση είναι ενδεικτικά: α) να απολύονται οι ελεγκτές που εμπλέκονται στη δωροδοκία, να απαγορεύεται η επανένταξή τους στον ευρύτερο δημόσιο τομέα και να ασκείται άμεση δίωξη (αντί να τις διαβιβάζει ως συνήθως). β) πλήρης διαχωρισμός των αρχών φορολογικού ελέγχου από τις υπηρεσίες είσπραξης φόρων και την παρακολούθηση του έργου τόσο από τρίτους όσο και από ανεξάρτητους φορείς. (γ) περιορισμός του μεγάλου αριθμού τοπικών φορολογικών υπηρεσιών και ταυτόχρονη ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των φορολογικών αρχών και, (δ) πλήρης αυτοματοποίηση των βασικών φορολογικών λειτουργιών, όπως η καταχώριση των φορολογουμένων και η παρακολούθηση της παρακολούθησης. Άλλα μέτρα που θα μπορούσαν πιθανώς να ληφθούν υπόψη είναι η αυτοματοποίηση των δηλώσεων Φ.Π.Α. σε πραγματικό χρόνο, δηλαδή όταν πραγματοποιείται η συναλλαγή, καθώς και η πληρωμή ανεξάρτητων επαγγελματιών

(όπως Γιατροί, Δικηγόροι, Ηλεκτρολόγοι κλπ.) με τη μεσολάβηση ιδιωτικής λογιστικής εταιρείας για την έκδοση του λογαριασμού και με αποκλειστική χρήση έναν τραπεζικό λογαριασμό για την εξόφληση, ανεξάρτητα από το ύψος του χρέους.

(γ) Αλλαγή του φορολογικού συστήματος και του συστήματος κινήτρων

Δεδομένων των παθογόνων παραγόντων της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, η δημιουργία φορολογικής συνείδησης είναι μία μακρόχρονη πρόκληση, αλλά είναι και εφικτή. Εκτός από τη γνωστοποίηση της πολιτικής φοροδιαφυγής και της κρατικής δέσμευσης για την επιβολή του νόμου, η διαφάνεια στη χρήση των φόρων που εισπράττονται και η σταδιακή βελτίωση των παρεχόμενων δημόσιων αγαθών θα είναι σε θέση να αποδείξουν στην πράξη την ευεργετική χρήση του φόρου προς όφελος των πολιτών. Επιπλέον, σύμφωνα με την επικρατούσα προσέγγιση στη λογοτεχνία και σε άλλες εμπειρικές μελέτες, ο σημαντικότερος ρόλος στον προσδιορισμό της φορολογικής συμπεριφοράς ενός ατόμου διαδραματίζει τη δυνατότητα ανίχνευσης της φοροδιαφυγής και της τιμωρίας (Allingham, MG και A. Sandmo, 1972 και Kleven , HJ κ.ά., 2010). Αλλιώς, όσο περισσότερο νομίζει ο φορολογούμενος ότι είναι η δυνατότητα αποκάλυψης της φοροδιαφυγής και της δυνατότητας άμεσης και μη καθυστερημένης εκτέλεσης και επιβολής των κυρώσεων που απορρέουν από αυτό, τόσο τείνει να είναι πιο φορολογική συνείδηση. Αυτό, βεβαίως, συνεπάγεται ότι η επιβολή προστίμων και άλλων κυρώσεων θα γίνεται από τους ελεγκτές με δίκαιο και διαφανή τρόπο. Η παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών από τον ελεγκτή στον φορολογούμενο για την καλύτερη κατανόηση του φορολογικού πλαισίου και των εναλλακτικών δυνατοτήτων που παρέχει είναι νόμιμη, υπό την προϋπόθεση ότι γίνεται νομικά και θεσμικά. Συμβάλλει, επίσης, στην ενίσχυση της εθελοντικής

φορολογικής συμμόρφωσης με την αποδέσμευση διοικητικών πόρων για πιο στοχοθετημένη δράση κατά των ομάδων που διατρέχουν υψηλό κίνδυνο φοροδιαφυγής και ιστορικό μη συμμόρφωσης.

Τέλος, ενόψει της τρέχουσας γενικής αίσθησης του κοινού ότι υπάρχει εκτεταμένη διαφθορά και άνιση μεταχείριση των φορολογουμένων, η δίωξη και η τιμωρία μεγάλων φοροδιαφυγόντων θα είχαν σημαντικές πολλαπλασιαστικές επιπτώσεις μέσω της αποσαφήνισης και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

7.3.6. Έκθεση Ο.Ο.Σ.Α.: «Βασιλεύει» η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα

Πεντηκονταετία φοροδιαφυγής καταδεικνύουν τα στοιχεία του ΟΟΣΑ για τη χώρα μας. Η «τακτική» της φοροδιαφυγής είναι διαχρονική στην Ελλάδα, ενώ αντίθετα τα έσοδα από ασφαλιστικές εισφορές είναι υψηλότερα από τον μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ (Χατζηνικολάου, 2011). Η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα, όπως γίνεται γνωστό, αποτελεί ένα φαινόμενο σταθερά αυξανόμενο με αρνητικό αντίκτυπο στα δημόσια έσοδα και, επομένως, στη μείωση των κοινωνικών παροχών, αλλά και τη δημιουργία φορολογικής ανισότητας μεταξύ των φορολογουμένων. Πολλοί είναι οι παράγοντες που συμβάλλουν στην περαιτέρω ανάπτυξη του φαινομένου, όπως ήδη αναφέρθηκε. Οι φοροδιαφεύγοντες δικαιολογούν τη στάση τους με την άσχημη οικονομική τους κατάσταση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, με τη μεγάλη αδικία που βιώνουν απέναντι σε μεγάλους φοροδιαφεύγοντες ή δικαιούχους φοροαπαλλαγών έχοντας ως σύμμαχό τους την ταυτόχρονη αναποτελεσματικότητα των ελεγκτικών μηχανισμών.

Η αποκάλυψη πληροφοριών από τον Αυστριακό ακαδημαϊκό κ. Snieder, σύμβουλος στο Δ.Ν.Τ., στην Παγκόσμια Τράπεζα και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, είναι η απόλυτη επιβεβαίωση της αναποτελεσματικότητας των μέτρων φοροδιαφυγής που

έλαβε η κυβέρνηση και, γενικότερα, της φορολογικής στρατηγικής που ακολουθείται στη χώρα μας. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, η Ελλάδα είναι πρωταθλητής στη μαύρη οικονομία της περιοχής του Ο.Ο.Σ.Α., με ποσοστό 29,9% ως ποσοστό του Α.Ε.Π. Με απλά λόγια, τα "μαύρα" αφορολόγητα χρήματα κυκλοφορούν ελεύθερα στην Ελλάδα, καθώς το 2010, έτος σκληρής λιτότητας και ύφεσης, τα "μαύρα" χρήματα που ξεπέρασαν τα 69 δισ. ευρώ. Το ποσό αυτό, αν μετακινηθεί νόμιμα, θα λύσει το οικονομικό πρόβλημα της χώρας μας χωρίς κανένα μνημόνιο και στέρηση. Ο Αυστριακός καθηγητής δείχνει πως η φορολογική πολιτική της ελληνικής κυβέρνησης αποτελεί σημαντική αιτία φοροαποφυγής στη χώρα μας, επισημαίνοντας ότι καθώς οι φόροι αυξάνονται, η φοροδιαφυγή και η παραοικονομία αυξάνονται καθώς εξαντλείται η ελληνική φορολογική ικανότητα.

Ο Ο.Ο.Σ.Α. υπολόγισε πως αν στην Ελλάδα συλλέγονταν ο Φ.Π.Α., οι εισφορές κοινωνικής ασφάλισης και ο φόρος εισοδήματος των με τη μέση αποδοτικότητα των χωρών του Ο.Ο.Σ.Α., τα φορολογικά έσοδα θα μπορούσαν να αυξηθούν κατά περίπου 5% του Α.Ε.Π. Μια δυναμική μείωση της φοροδιαφυγής είναι αναγκαία για την ενίσχυση της προσπάθειας δημοσιονομικής εξυγίανσης και κατ' επέκταση για την επιτυχία του προγράμματος προσαρμογής.

Υπενθυμίζεται ότι το 2008 ο Σ.Ε.Β. δημοσίευσε μια μελέτη σύμφωνα με την οποία η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα ανέρχεται σε 30 δισ. ευρώ ετησίως και πως μία μείωση 20 δισ. ευρώ θα μπορούσε να μειώσει τους φόρους που καταβάλλουν όλοι οι φορολογούμενοι κατά 30%. Ως εκ τούτου, η κατάργηση της φοροδιαφυγής κατά 69 δισ. ευρώ. Το 2010 θα μπορούσε να προσφέρει μια άμεση και ουσιαστική λύση στο πρόβλημα χρέους της χώρας μας, χωρίς να επηρεάσει την αναπτυξιακή διαδικασία

της χώρας και το βιοτικό επίπεδο των Ελλήνων πολιτών. Δυστυχώς, ωστόσο, οι επιλογές της κυβέρνησης στο σύνολό της πήγαν ακριβώς προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή προς την αύξηση των φόρων, την περικοπή του Προγράμματος Δημόσιων Επενδύσεων, την επιβολή έκτακτων συνεισφορών που οδήγησαν την οικονομία σε βαθιά ύφεση.

Σε μελέτη των Matsaganis και Flevotomou (2010) που χρησιμοποιήσαμε ήδη, αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι το σύνολο των φορολογούμενων δηλώνει φορολογητέο εισόδημα μικρότερο κατά τουλάχιστον 10% από το πραγματικό τους, οδηγώντας σε 26% λιγότερα φορολογικά έσοδα. Η μεγαλύτερη φοροδιαφυγή φαίνεται να εμφανίζεται σε άτομα με κύρια πηγή εισοδήματος την αυτοαπασχόληση (ελεύθεροι επαγγελματίες, αγρότες). Οι περισσότεροι εύποροι αλλά και οι πιο φτωχοί της συγκεκριμένης ομάδας, καθώς οι αυτοαπασχολούμενοι που ζουν στην περιφέρεια σε σύγκριση με τα αστικά κέντρα, δηλώνουν κατά μέσο όρο περίπου 33% μικρότερο εισόδημα από το πραγματικό τους.

Η αδυναμία καταγραφής των φοροδιαφεύγοντων και η έκταση της διαφθοράς αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για τον προσδιορισμό της φορολογικής συμπεριφοράς των πολιτών. Στη χώρα μας τα εργαλεία για τη μέτρηση της φοροδιαφυγής και οι αιτίες που την προκαλούν είτε είναι κατακερματισμένα, είτε υιοθετούν αμφίβολη καταλληλότητα για τις ελληνικές μεθοδολογίες και, έτσι, το όλο ζήτημα παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανεπτυγμένο. Το μέγεθος της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα έχει καταγραφεί από διάφορους διεθνείς οργανισμούς (Εικόνα 3).

Η σύντομη αναφορά στο πρόβλημα της φοροδιαφυγής, της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας στην Ελλάδα δείχνει σαφώς ότι η φορολογική διοίκηση δεν ήταν σε

θέση να εισπράξει φόρους. Ένας μηχανισμός φορολογικού ελέγχου που βασίζεται σε έναν απαρχαιωμένο κώδικα βιβλίων και αρχείων και δεσμεύτηκε σε ένα αυστηρό σύστημα ρύθμισης με πολύ χαμηλό ρυθμό συλλογής, το οποίο αντικειμενικά δεν θα μπορούσε να εκτελέσει το έργο του, ενώ συγχρόνως αυτό το πλαίσιο ήταν η αιτία της διαφθοράς και την αδιαφάνεια.

Το σύστημα ελέγχου βασίστηκε βασικά σε έναν εκτιμώμενο υπολογισμό των «λογιστικών διαφορών» με την απειλή της απόρριψης βιβλίων και της μη λογιστικής αναγνώρισης. Το αποτέλεσμα στην πράξη ήταν απογοητευτικό, ένα «θέατρο του παράλογου», αφού οι επιχειρήσεις δεν έκαναν τις νόμιμες και αναγκαίες φορολογικές προσαρμογές για να τους επιτρέψουν να "ανακαλυφθούν" κατά τη διάρκεια του ελέγχου. Ιδιαίτερα προβληματική είναι επίσης η ανάπτυξη φορολογικών υποθέσεων στα δικαστήρια. Οι συχνές καθυστερήσεις (συνά άνω των 5 ετών), οι συχνές αναστολές των αναμενόμενων προκαταβολών, καθώς και η απόρριψη των αποφάσεων που βασίζονται σε τυπικές ατέλειες των διοικητικών πράξεων, αποτελούν την αιτία για την ακύρωση της εισπράξεως του καθιερωμένου φόρου και τη δημιουργία κινήτρων για φοροδιαφυγή, λόγω της χαμηλής πιθανότητας αποκάλυψης του φόρου η φοροδιαφυγή μειώνει την πιθανότητα έγκαιρης και αποτελεσματικής τιμωρίας. Όλα αυτά οδηγούν στην κατάσταση στην οποία το ελληνικό κράτος βρίσκεται επί του παρόντος όσον αφορά τα φορολογικά έσοδα.

Εικόνα 3. Εκθέσεις Οικονομικών Φορέων για την Ελλάδα - Εθνικό Επιχειρησιακό

Πρόγραμμα για την Καταπολέμηση της Φοροδιαφυγής 2011 – 2013

Πλαίσιο 1. Αποσπάσματα Εκθέσεων Οικονομικών Φορέων για την Ελλάδα	
ΟΟΣΑ	Στην τελευταία έκθεσή του για την Ελλάδα (Ιούλιος 2009) αναφέρει ότι το μέγεθος παραοικονομίας εκτιμάται μεταξύ 25% και 37% του ΑΕΠ. Οι εκτιμήσεις αυτές βασίζονται σε δικά του στοιχεία, αλλά και σε μελέτες ξένων και ελλήνων μελετητών (Δανόπουλος, Κάτσιος, Τάτσος, Φλεβοτόμου, Ματσαγκάνης κ.α.). Στην παραπάνω έκθεση αναφέρεται επίσης ότι, σύμφωνα με πρόσφατες εκτιμήσεις (Schneider 2009), το ποσοστό της παραοικονομίας στην Ελλάδα σήμερα είναι στο 25% του ΑΕΠ, από 29% που ήταν στις αρχές της δεκαετίας. Η εν λόγω έκθεση του ΟΟΣΑ κάνει αναφορά και σε εκτίμηση των Φλεβοτόμου και Ματσαγκάνη (2007), σύμφωνα με την οποία ποσοστό 10% του εισοδήματος δεν δηλώνεται με αποτέλεσμα τα φορολογικά έσοδα να είναι μειωμένα κατά 26%.
ΔΝΤ	Σε ειδική έκθεσή του με τίτλο Hiding in the Shadows (2002) αναφέρει ότι το ποσοστό παραοικονομίας στην Ελλάδα την περίοδο 1999 – 2001 ήταν 30% του ΑΕΠ.
ΙΟΒΕ	Σε σχετική μελέτη (Τάτσος, «Παραοικονομία και Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα», 2001) υπολογίζεται το μέγεθος της παραοικονομίας το 1997 στο 36,7% του ΑΕΠ. Σύμφωνα με τη μεθοδολογία που περιγράφεται στη συγκεκριμένη μελέτη, το ύψος των μη καταβαλλόμενων φόρων που αντιστοιχούν σε αυτό το μέγεθος της παραοικονομίας υπολογίζεται στο 14,6% του ΑΕΠ.
ΚΕΠΕ	Σε μελέτη με τίτλο «Παραοικονομία και φοροδιαφυγή: Μετρήσεις και οικονομικές επιπτώσεις» (Κανελλόπουλος, Κουσουλάκος, Ράπανος – 1995), συγκρίνοντας τη φορολογική βάση (ύψος και διάρθρωση της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης, όπως προκύπτει από την Έρευνα Οικογενειακών Προϋπολογισμών και τους Εθνικούς Λογαριασμούς) με τα αντίστοιχα έσοδα από ΦΠΑ, έκανε εκτίμηση της φοροδιαφυγής στον ΦΠΑ για το 1988, για το σύνολο των κλάδων στο 38% των πραγματικών φορολογικών εσόδων του αντίστοιχου έτους, ενώ διαπιστώνονται σημαντικές διαφορές ως προς τη φοροδιαφυγή μεταξύ των κλάδων.
ΤτΕ	Στην τελευταία της Ενδιάμεση Έκθεση για τη Νομισματική Πολιτική (Οκτώβριος 2009) κάνει αναφορά στις μελέτες του ΙΟΒΕ (Τάτσος 2001) και του ΚΕΠΕ (Κανελλόπουλος, Κουσουλάκος, Ράπανος – 1995). Επιπλέον, στην έκθεσή της η ΤτΕ σημειώνει ότι, σύμφωνα με ενδείξεις από την πορεία των εσόδων, η φοροδιαφυγή σημείωσε μεγάλη έξαρση τους τελευταίους δέκα περίπου μήνες, παρά τα μέτρα που είχαν θεσπιστεί για τον περιορισμό της τον Αύγουστο του 2007 και στις αρχές του 2008.
Ε.Ε.	Μελέτη για την περίοδο 2000-2006 εκτιμά ότι το ελληνικό κράτος δεν εισέπραξε το 30% του ποσού του Φ.Π.Α. που έπρεπε να μπει στο ταμείο του. Μόνο για το 2006 η φοροδιαφυγή από το Φ.Π.Α. εκτιμάται στα 6,5 δις €.

7.4. Το δημοσιονομικό έλλειμμα της Ελλάδας

Η σταθερή αύξηση των δημόσιων δαπανών, σε συνδυασμό με την εκτεταμένη φοροδιαφυγή, προκάλεσε σημαντικά δημοσιονομικά ελλείμματα που οδήγησαν σε ταχεία συσσώρευση του δημόσιου χρέους. Παρακάτω συνοψίζονται οι λόγοι που συνέβαλαν στη σταδιακή αύξηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων κατά τη διάρκεια των ετών:

- Η βασική πτυχή του δημοσιονομικού προβλήματός μας είναι ότι η μακροπρόθεσμη άνοδος των δημόσιων ελλειμμάτων δεν συνοδεύεται από συνεχώς αυξανόμενα ποσοστά Α.Ε.Π., δηλαδή στασιμότητα του πληθωρισμού στο οικονομικό μας σύστημα.
- Επιπλέον, η αύξηση των ανελαστικών δαπανών για μισθούς, συντάξεις. Στις συνολικές δαπάνες του κρατικού προϋπολογισμού είναι ένας από τους σημαντικότερους λόγους για την ανικανότητα της κυβέρνησης να ελέγξει τη σταθερή ανοδική τάση των ελλειμμάτων.
- Ένας άλλος παράγοντας που συνέβαλε στην επιδείνωση των δημόσιων ελλειμμάτων είναι η διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στα φορολογικά έσοδα που εισπράχθηκαν και πραγματοποιήθηκαν.
- Όλες οι κυβερνητικές προσπάθειες από το 1980 για την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής και της διεύρυνσης της φορολογικής βάσης απέτυχαν παταγωδώς και κάθε φορολογική επιβάρυνση επιβαρύνεται συνήθως με τις οικονομικές κατηγορίες του πληθυσμού που καταβάλλει μισθούς.

Τέλος, το πρόβλημα της κοινωνικής ασφάλισης, ιδίως η διεύρυνση των ελλειμμάτων των Οργανισμών Κοινωνικής Ασφάλισης και Πρόνοιας, είναι η ώθηση της οικονομικής πολιτικής της κυβέρνησης για μείωση των ελλειμμάτων.

7.5. Φορολογική πολιτική στην Ελλάδα

Το ελληνικό φορολογικό σύστημα περιλαμβάνει μια ευρεία κατηγορία φόρων. Ορισμένοι από τους φόρους αυτούς βασίζονται στο εισόδημα, άλλοι βασίζονται σε περιουσιακά στοιχεία και άλλες καταναλωτικές δαπάνες. Οι περισσότεροι φόροι επιβάλλονται από το κράτος, μερικοί από τους Οργανισμούς Κοινωνικής Ασφάλισης και άλλοι από τις Τοπικές Αρχές. Ο φόρος εισοδήματος στη χώρα μας είναι ο Φόρος Προστιθέμενης Αξίας, γνωστότερος ως Φ.Π.Α. (Γεωργακόπουλος, 1997).

Στόχοι ενός φορολογικού συστήματος θα έπρεπε να είναι η δημιουργία αποτελεσματικής φορολογικής διοίκησης, η αύξηση φορολογικής συμμόρφωσης και η καταπολέμηση της φοροδιαφυγής. Για να επιτευχθεί αυτό χρειάζεται μια σειρά από μέτρα, όπως η αναδιοργάνωση των Κεντρικών και Περιφερειακών υπηρεσιών, σημαντικές αλλαγές στην νομοθεσία σχετικά με τη φορολογική διαδικασία εισοδήματος και την απεικόνιση των συναλλαγών, ενώ δεν πρέπει να παραλείψουμε και τον αναγκαίο εκσυγχρονισμό του εξοπλισμού, αφού τα νέα δεδομένα απαιτούν να περάσει και η Ελλάδα στην ψηφιακή εποχή.

Στο νέο, λοιπόν, διεθνοποιημένο περιβάλλον, όπου οι τεχνολογικές μεταβολές έχουν επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην εργασία και το κεφάλαιο, ο εκσυγχρονισμός των φορολογικών συστημάτων αποτελεί σημαντικό εργαλείο στην προσπάθεια των κρατών για οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση της ανταγωνιστικότητας των οικονομιών τους. Οι μεταρρυθμίσεις συνήθως περιλαμβάνουν απλούστευση,

διαφάνεια, κοινωνική δικαιοσύνη και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Η Ελλάδα επιδιώκει επίσης τη σταθερότητα του φορολογικού της συστήματος με στόχο τη δημιουργία ενός προβλέψιμου επιχειρηματικού περιβάλλοντος, τη μείωση του αριθμού των φορολογικών εσόδων, την παροχή φορολογικών κινήτρων για την τεχνολογία και την καινοτομία. Είναι σαφές ότι μια μεγάλη πρόκληση είναι να αποκατασταθεί η σχέση εμπιστοσύνης μεταξύ του κράτους και των φορολογουμένων.

Η άσκηση δύναμης συνεπάγεται πολλαπλά βάρη. Η κεντρική θέση μεταξύ των εσόδων του κράτους είναι η φορολογία. Στη σύγχρονη εποχή, το κράτος πρόνοιας έχει εξαιρετικά υψηλές δαπάνες και, ως εκ τούτου, είναι απαραίτητο να μεταφερθούν πόροι από την ιδιωτική οικονομία προς το κράτος με απαραίτητα χαρακτηριστικά μέσα, όπως ο φόρος. Η φορολογία χρησιμοποιείται για τη διεξαγωγή συγκεκριμένων οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως η μείωση της ανεργίας ή η προώθηση της ανάπτυξης, αλλά και ως μέσο με το οποίο οι κυβερνήσεις χρηματοδοτούν τις δημόσιες δαπάνες επιβάλλοντας φόρους στους πολίτες και τις επιχειρήσεις.

Διαφορετικοί φόροι επιβάλλονται σύμφωνα με ορισμένους βασικούς κανονιστικούς κανόνες σχετικά με το περιεχόμενο του φορολογικού δικαιώματος του κράτους και τον τρόπο με τον οποίο ασκείται. Αυτός είναι ο «φορολογικός νόμος» ο οποίος με τη σειρά του αποτελεί μέρος του «φορολογικού νόμου», δηλαδή των νόμων με φορολογικό περιεχόμενο, της νομολογίας του δικαστηρίου, των εγκυκλίων του Υπουργείου Οικονομικών, των διεθνών συμβάσεων κ.λπ.

Η φορολογία στην Ελλάδα διέπεται από δύο φορολογικές νομοθεσίες, τις 3323/55 και 3843/58. Η πρώτη αφορά τα φυσικά πρόσωπα, ενώ η δεύτερη τα νομικά πρόσωπα. Και τα δύο νομοθετήματα έχουν τροποποιηθεί επανειλημμένα. Ο νόμος 3323/55

τροποποιήθηκε ή συμπληρώθηκε με τους νόμους 820/78, 1828/89, 1882/90, 1914/90, 2238/94, 2753/99 (Ginoglou, 2004).

Σήμερα, ο Κώδικας Φορολογίας Εισοδήματος (Κ.Φ.Ε.) εφαρμόζεται σύμφωνα με το Ν. 4172/2013, ο οποίος ρυθμίζει τη φορολογία εισοδήματος: α) φυσικά πρόσωπα, β) νομικά πρόσωπα και κάθε είδους νομικές οντότητες. Επίσης, ρυθμίζει τον τρόπο φορολόγησης των κατηγοριών εισοδήματος όπως ορίζεται στον ΚΦΕ, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο καταβάλλονται οι φόροι υποβάλλοντας την κατάσταση, καταβάλλοντας τον φόρο και αφαιρώντας τον.

Ο υποκείμενος στον φόρο είναι ο *φορολογούμενος*, ο οποίος είναι φορολογικός κάτοικος στην Ελλάδα και υπόκειται σε φόρο επί του φορολογητέου εισοδήματός του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, δηλαδή του παγκόσμιου εισοδήματός του που αποκτήθηκε σε ένα δεδομένο φορολογικό έτος. Ο φορολογούμενος ο οποίος δεν έχει φορολογική κατοικία στην Ελλάδα υπόκειται σε φόρο επί του φορολογητέου εισοδήματός του που προκύπτει στην Ελλάδα και αποκτάται σε φορολογικό έτος. Το φορολογητέο εισόδημα είναι εκείνο που παραμένει μετά την αφαίρεση των εκπιπτόμενων δαπανών, σύμφωνα με τις διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας του ακαθάριστου εισοδήματος. Γενικότερα, ο Κ.Π.Δ. διακρίνει τις ακόλουθες κατηγορίες ακαθάριστων εισοδημάτων: α) έσοδα από μισθωτές εργασίες και συντάξεις, β) έσοδα από επιχειρηματική δραστηριότητα, γ) εισόδημα από κεφάλαιο και, δ) έσοδα από κεφαλαιουχικά κέρδη.

Από την άλλη πλευρά, ο Κώδικας Φορολογικής Διαδικασίας καθορίζει τη διαδικασία καθορισμού, πιστοποίησης και είσπραξης των κρατικών εσόδων, όπως ορίζεται στο άρθρο 2, καθώς και διοικητικές κυρώσεις για μη συμμόρφωση με την ισχύουσα νομο-

θεσία που ρυθμίζει τα έσοδα αυτά. Οι διατάξεις του παρόντος κώδικα εφαρμόζονται στα ακόλουθα δημόσια έσοδα: φόρος εισοδήματος, φόρος προστιθέμενης αξίας (Φ.Π.Α.), φόρος ακίνητης περιουσίας, οποιοσδήποτε άλλος φόρος και, τέλος, εισφορά ή χρηματική ποινή για την εγκατάσταση ή είσπραξη των οποίων, κατά την έναρξη ισχύος του κώδικα, οι αντίστοιχες διατάξεις ισχύουν και για τις χρηματικές ποινές που προβλέπει ο κώδικας.

Γενικά, η θέσπιση αυτού του νόμου και η εφαρμογή του κώδικα αποσκοπούν στον καθορισμό νέων ρυθμίσεων και στην τροποποίηση ορισμένων υφισταμένων, όπως η υποβολή φορολογικών δηλώσεων και των προθεσμιών τους, η φορολογική αναγνώριση, η φοροδιαφυγή, η πληρωμή και επιστροφή φόρου, αδικήματα φοροδιαφυγής, πρόστιμα για καθυστερημένες πληρωμές ή ανακριβή δήλωση, πρόσβαση σε βιβλία και δεδομένα κ.λπ.

Σε ό,τι αφορά τη σύνθεση των φορολογικών εσόδων, το ελληνικό φορολογικό σύστημα βασίζεται κυρίως στην έμμεση φορολογία για τη συγκέντρωση των πόρων που απαιτούνται για τη χρηματοδότηση των δραστηριοτήτων του και όχι για την άμεση φορολογία. Με μία πρώτη ματιά, αυτό είναι φιλικό προς την ανάπτυξη. Ωστόσο, μία περισσότερο εμπεριστατωμένη εξέταση δείχνει ότι η έλλειψη άμεσης φορολογίας οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη φοροδιαφυγή, η οποία, μεταξύ άλλων, προέρχεται από τον μεγάλο αριθμό αυτοαπασχολούμενων. Τα έσοδα από την έμμεση φορολογία είναι σχετικά υψηλά, αλλά η φοροδιαφυγή πρέπει να είναι αρκετά εκτεταμένη. Οι ευκαιρίες για περαιτέρω αυξήσεις των επιτοκίων δεν φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα των αυξήσεων των τελευταίων ετών και η μόνη δυνατότητα αύξησης των εσόδων είναι ο περιορισμός της φοροδιαφυγής, αλλά αυτό δεν είναι ένα απλό

ζήτημα. Η φορολογία των επιχειρήσεων δεν είναι υψηλή, αλλά η πρόσφατη αύξηση του φόρου διακράτησης κερδών μπορεί να χρειαστεί να αντιστραφεί για να τονώσει τα κίνητρα για επενδύσεις.

Τέλος, οι φόροι ιδιοκτησίας, οι οποίοι θεωρούνται φιλικό προς την ανάπτυξη, έχουν αυξηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, καθιστώντας τους τους υψηλότερους στην Ε.Ε. Δεδομένης της ευρείας διασποράς της ιδιοκτησίας στην Ελλάδα και της επιβάρυνσης όλων των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων, τα προβλήματα πολιτικής διαχείρισης των φόρων είναι πολύ σημαντικά. Παρά το γεγονός ότι το φορολογικό μας σύστημα είναι σχετικά φιλικό προς την ανάπτυξη, οι επενδυτές και οι αναλυτές καθώς και οι πολίτες τον επικρίνουν ως αντιαναπτυξιακή λόγω του αντίκτυπου του φορολογικού συστήματος στην οικονομία όχι μόνο στους φορολογικούς συντελεστές αλλά και σε ολόκληρο το σύνολο τις διατάξεις και τις διαδικασίες που συνεπάγεται η φορολογική νομοθεσία, τη φορολογική διοίκηση, το σύστημα διευθέτησης διαφορών και πολλά άλλα.

Σε πολλές χώρες του εξωτερικού, μεταξύ αυτών και η Δανία, προτιμάται ένα πιο ήπιο σοσιαλιστικό σύστημα από τον καπιταλισμό που επιβάλλει η ελεύθερη αγορά, προσδοκώντας περισσότερη ευτυχία, πλούτο, ή και τα δύο. Οι Σκανδιναβικές χώρες, όπως η Δανία, έχουν πολύ υψηλό βαθμό οικονομικής ελευθερίας, μια ευέλικτη αγορά εργασίας, ενώ συγκαταλέγεται ανάμεσα στις λιγότερο διεφθαρμένες χώρες. Επιπλέον, ο πλούτος της χώρας δημιουργήθηκε κόντρα στην κρίση του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στη συνέχεια δημιουργήθηκαν κυβερνητικά προγράμματα που τη μετέτρεψαν σε ένα κράτος ευημερίας, στο λεγόμενο *κράτος κοινωνικής πρόνοιας*. Οι αυξανόμενες κυβερνητικές δαπάνες συνοδεύτηκαν από αντίστοιχα δομικά

προβλήματα, γεγονός το οποίο οδήγησε σε μεταρρυθμίσεις τη δανέζικη οικονομία και το κράτος κοινωνικής πρόνοιας. Η Δανία πρώτα έγινε πλούσια και μετά άρχισε την αναδιανομή αυτού του πλούτου. Η ικανοποίηση και η ευτυχία των Δανών οφείλεται προφανώς στο υψηλό τους εισόδημα. Αυτό δε σημαίνει ότι κάθε χώρα που θα θελήσει να εφαρμόσει το «Δανέζικο Μοντέλο» θα έχει την ίδια επιτυχία. Αν δεν πληρούνται οι αρχικές προϋποθέσεις και δεν γίνουν κατανοητές οι αρχές του προτεινόμενου μοντέλου, δεν μπορεί ένα κράτος απλώς να το αντιγράψει και να το εφαρμόσει, γιατί έτσι είναι καταδικασμένο να αποτύχει (Brons-Peterson O., 2015).

Για αυτόν ακριβώς το λόγο στην Ελλάδα δεν εφαρμόστηκε ένα μοντέλο που χρησιμοποιούταν με επιτυχία σε μια άλλη χώρα. Η δημοσιονομική πολιτική που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες, σε συνδυασμό με την τάση διεύρυνσης του δημόσιου τομέα, είναι η κύρια αιτία των συνεχιζόμενων ελλειμμάτων και της σταδιακής αύξησης του δημόσιου χρέους που προκύπτει. Το μεγάλο λάθος στη φορολογική πολιτική είναι ότι έχει αποδυναμώσει σε μεγάλο βαθμό την ελληνική οικονομία και την έχει οδηγήσει στην ύφεση. Το 2008 το σύνολο των εσόδων που εισέπραξε το κράτος ήταν 51 δις ευρώ, ποσό που αντιστοιχούσε στο 21% του Α.Ε.Π.. Το 2012 η ύφεση της ελληνικής οικονομίας συνεχίστηκε και το Α.Ε.Π. μειώθηκε ακόμη περισσότερο.

Το κράτος αντλούσε δηλαδή το 2008 από την οικονομία, με την μορφή φόρων, περίπου το 1/5 του επισήμως παραγόμενου προϊόντος ενώ με την πάροδο των ετών, συνέχισε να αντλεί από την οικονομία το 1/4 του συνολικά παραγόμενου προϊόντος. Η σημαντική αυτή μεταβολή δεν οφείλεται στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση

της φοροδιαφυγής, αλλά στην οριζόντια αύξηση της φορολογίας για αυτούς που δηλώνουν τα πραγματικά τους εισοδήματα.

Η αποτελεσματικότερη είσπραξη εσόδων και η μεγαλύτερη συμμόρφωση με τον Φ.Π.Α. απαιτεί, μεταξύ άλλων, το ελληνικό φορολογικό σύστημα, σύμφωνα με την ετήσια έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τις φορολογικές μεταρρυθμίσεις στα κράτη μέλη της Ε.Ε.

Όσον αφορά στην Ελλάδα, η έκθεση της Επιτροπής επισημαίνει ότι το χάσμα συμμόρφωσης (χάσμα συμμόρφωσης με το Φ.Π.Α.) είναι υψηλότερο από το μέσο όρο της Ε.Ε. Ωστόσο, σημειώνεται ότι υπάρχει δυνατότητα βελτίωσης της φορολογικής συμμόρφωσης στην Ελλάδα. Ειδικότερα, στον τομέα των τηλεπικοινωνιών, η Ελλάδα θα μπορούσε να βελτιώσει την αποτελεσματικότητα του συστήματος Φ.Π.Α. περιορίζοντας τη χρήση μειωμένων συντελεστών και μη υποχρεωτικών εξαιρέσεων και διευρύνοντας τη βάση του Φ.Π.Α.

Όσον αφορά τα άλλα κράτη μέλη της Ε.Ε., σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής, έχουν σημειώσει πρόοδο όσον αφορά τη βελτίωση των φορολογικών τους συστημάτων, αλλά τα περισσότερα συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν σημαντικές προκλήσεις και πρέπει να συνεχίσουν τις προσπάθειές τους. Με βάση τα πρώτα θεωρητικά μοντέλα των Zodrow και Mieszkowski (1986) και Wilson (1986), έχει αναγνωριστεί ότι οι εθνικές αρχές επηρεάζονται όλο και περισσότερο από μέτρα που λαμβάνονται σε γειτονικές χώρες. Η άνοδος των διεθνών επενδυτικών ευκαιριών, καθώς και ο ολοένα αυξανόμενος ρόλος των πολυεθνικών εταιρειών και ο φορολογικός σχεδιασμός τους έχουν βρεθεί στο επίκεντρο της εταιρικής φορολογίας εισοδήματος, ως ένα στρατηγικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για τη χάραξη

πολιτικών για την προσέλκυση κεφαλαίων κίνησης. Θεωρητικά μοντέλα φορολογικού ανταγωνισμού προβλέπουν ότι η δυνατότητα μετακίνησης κεφαλαίων εκτός συνόρων, στο κυνήγι υψηλότερων κερδών, εξαρτάται από νομισματικούς περιορισμούς κατά την εισροή και εκροή κεφαλαίων (Reidl et al., 2009).

Ωστόσο, όπως ο Brueckner (2003) ορθώς επισημαίνει: «αξιόπιστες εκτιμήσεις των παραμέτρων αντίδρασης λειτουργίας [...] δεν αποκαλύπτουν άμεσα τη φύση της συμπεριφοράς που διέπει την παρατηρούμενη αλληλεπίδραση» (Griffith et al., 2004· Revelli, 2005). Ειδικότερα, δεν είναι σαφές εάν η κινητήρια δύναμη πίσω από αυτήν την τάση των φορολογικών συντελεστών είναι συνέπεια του φορολογικού ανταγωνισμού ή αποτέλεσμα μίμησης που υποκινείται από τον ανταγωνισμό (Besley & Case, 1995) που βρίσκεται στο επίκεντρο αυτής της ανάπτυξης. Ακόμα ένας λόγος για την πτωτική τάση των φορολογικών συντελεστών, αν και όχι απαραίτητα σχετικός με τη στρατηγική αλληλεπίδραση, θα μπορούσε να είναι η παρουσία της κυρίαρχης οικονομικής σκέψης (κοινή πνευματική τάση) μεταξύ των φορέων χάραξης πολιτικής, που οδηγεί σε σύγκλιση των οικονομικών δομών. Ο Brueckner (2003) αποδεικνύει ότι μια μη μηδενική κλίση για μια συνάρτηση φορολογικών αντιδράσεων θα μπορούσε να αντανakλά κάποια από αυτές τις στρατηγικές κινήτρων. Για να αντιμετωπιστεί αυτό το ζήτημα, ο Devereux και οι συνεργάτες του (2008) δείχνουν ότι η κλίση της παραμέτρου της φορολογικής αντίδρασης είναι σημαντική μόνο για ανοικτές οικονομίες (δηλαδή για εκείνους που δεν υπάρχει έλεγχος κεφαλαίου), το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως ένδειξη για την ύπαρξη του φορολογικού ανταγωνισμού.

Οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις μπορούν να συμβάλουν στη βελτίωση των δημόσιων οικονομικών, στη στήριξη της ανάπτυξης και στη δημιουργία θέσεων απασχόλησης και στην ενίσχυση της οικονομικής σταθερότητας και της δικαιοσύνης. Μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις για πολλά κράτη μέλη είναι η μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης στην εργασία. Αναγνωρίζοντας αυτήν την πρόκληση, οι υπουργοί οικονομικών της ευρωζώνης δεσμεύτηκαν πρόσφατα να συγκρίνουν τις επιδόσεις των χωρών τους σε αυτόν τον τομέα σε σύγκριση με τον μέσο όρο της Ε.Ε.. Οι περαιτέρω προκλήσεις που εντοπίζονται στην έκθεση περιλαμβάνουν το σχεδιασμό των συστημάτων φορολόγησης των ακινήτων, την προτιμησιακή φορολογική μεταχείριση του φόρου εισοδήματος των επιχειρήσεων, τη φορολογική συμμόρφωση, ιδίως στον τομέα του Φ.Π.Α., την αποτελεσματικότητα των φορολογικών διοικήσεων και τη βελτίωση της δικαιοσύνης.

7.6. Ο ρόλος του φορολογικού συστήματος και οι αντιδράσεις των φορολογούμενων.

Η φορολόγηση λόγω του μονομερούς, υποχρεωτικού και οριστικού χαρακτήρα του φόρου δημιουργεί μια αντίδραση εκ μέρους των φορολογουμένων: φοροδιαφυγή και μετανάστευση κεφαλαίων.

Οι κυριότερες συνέπειες των παραπάνω φαινομένων, ιδίως η φοροδιαφυγή που είναι σαφώς παράνομη, είναι οι εξής:

- Υπονομεύει κάθε προσπάθεια δημοσιονομικής εξυγίανσης.
- Δυσχεραίνει την βελτίωση της βιωσιμότητας των δημόσιων οικονομιών.

- Δημιουργεί στην οικονομία συνθήκες αθέμιτου ανταγωνισμού.
- Υπονομεύεται ο ρόλος του κράτους πρόνοιας.
- Θρυμματίζεται η κοινωνική συνοχή.
- Προκαλούνται ζητήματα ισότητας και ανισότητας.

Η διάρθρωση του φορολογικού συστήματος είναι το σύνολο των φόρων που ισχύουν σε δεδομένη στιγμή , μαζί με τις διατάξεις του φορολογικού νόμου.

Η δομή, η λειτουργία και η εσωτερική συνοχή ενός φορολογικού συστήματος είναι παράγοντες που καθορίζουν την έκταση των προαναφερθέντων φαινομένων. Μέσω της δομής ενός φορολογικού συστήματος και του συνδυασμού της φορολογικής πολιτικής που επιδιώκεται, τα φορολογικά μέτρα που λαμβάνονται, το κράτος μπορεί να περιορίσει τις παραπάνω ολέθριες συνέπειες αυτού του φαινομένου. Η σταθερή αύξηση της φορολογίας δεν ευνοεί την εξάλειψη της φτώχειας.

Έτσι, οι αντιδράσεις των φορολογουμένων ποικίλλουν ανάλογα με την ομάδα στην οποία ανήκουν. Γενικά, υπάρχει η αντίληψη ότι οι εργαζόμενοι και οι συνταξιούχοι δεν αποφεύγουν τους φόρους ή έχουν περιορισμένες δυνατότητες φοροδιαφυγής είτε επειδή ο φόρος παρακρατείται στην πηγή είτε επειδή το ποσό των αποδοχών ή των συντάξεων βεβαιώνεται από τον εργοδότη ή τον συνταξιοδοτικό φορέα, δεν έχουν κανένα λόγο να εξασφαλίσουν ένα ανακριβές ποσό. Ωστόσο, ορισμένοι από αυτούς φοροδιαφεύγουν. Μια ευρέως διαδεδομένη περίπτωση είναι η απόκρυψη του εισοδήματος από μια δεύτερη δουλειά. Αυτό ισχύει συχνά για τα στελέχη του δημόσιου τομέα, όπου ο νόμος απαγορεύει τη δεύτερη απασχόληση χωρίς ειδική

άδεια. Αυτό μερικές φορές κρύβει αυτή τη δουλειά. Μια άλλη περίπτωση φοροδιαφυγής εκ μέρους των εργαζομένων είναι η απόκρυψη της απασχόλησης, ώστε να μην μειωθεί το επίδομα ανεργίας. Στην περίπτωση αυτή η απόκρυψη γίνεται σε συνεργασία με τον εργοδότη και το αδίκημα είναι διπλό. Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο οι εργαζόμενοι καταφέρνουν να αποκρύψουν το εισόδημά τους είναι να μετατρέψουν μέρος της αμοιβής τους σε είδος. Τέλος, αν και οι συνταξιούχοι έχουν ελάχιστες πιθανότητες να αποκρύψουν το εισόδημά τους, είναι φοροδιαφυγής. Μία μέθοδος απόκρυψης εισοδήματος είναι να δηλώνονται μόνο μερικές από τις συντάξεις και τα οφέλη που λαμβάνουν, ειδικά όταν υπάρχουν συντάξεις και βοηθήματα από πολλές πηγές.

Μεγάλη φοροδιαφυγή παρατηρείται στα εισοδήματα από τη μίσθωση κατοικιών, καταστημάτων, γραφείων και ακόμη και από έσοδα από τίτλους. Η φοροδιαφυγή του εισοδήματος από περιουσιακά στοιχεία πραγματοποιείται μερικές φορές με την απόκρυψη του γεγονότος ότι κάποια ακίνητα νοικιάζονται και το κρυφό εισόδημα εισπράττεται και άλλα με την απόκρυψη μέρους του μισθώματος που λαμβάνει ο ιδιοκτήτης του ακινήτου. Η φοροδιαφυγή σε αυτή την περίπτωση γίνεται μετά από διαβούλευση με τον μισθωτή, έτσι ώστε να μην υπάρχει απόκλιση του μισθώματος που δηλώνεται από τον εκμισθωτή σε σχέση με αυτό που δηλώνεται από τον μισθωτή. Η μέθοδος αυτή, αν και συνεπάγεται κινδύνους, παρατηρείται συνήθως στην περίπτωση της εκμίσθωσης γεωργικών εκτάσεων σε αγρότες, εξοχικές κατοικίες, οικόπεδα, φώτα προσγείωσης για σφραγίδες ή κρεμασμένα διαφημιστικά πλαίσια. Η φοροδιαφυγή εντοπίζεται ακόμη και στην περίπτωση ιδιοκατοίκησης ή ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Συχνά, αυτά τα ακίνητα, όταν χρησιμοποιούνται ως εξοχικά σπίτια, δευτερεύουσες κατοικίες ή εμπορικοί χώροι, δηλώνονται ως «κενά» για να

αποφευχθεί η επιβολή φόρου στα τεκμαρτά εισοδήματα από ιδιοκατοίκηση ή ιδιοκτησία.

Η φοροδιαφυγή των εσόδων από χρεόγραφα πραγματοποιείται με νόμιμο τρόπο, το οποίο αποκαλύφθηκε πρόσφατα. Πρόκειται για τη δημιουργία από ιδιωτικούς και θεσμικούς επενδυτές παράκτιων επιχειρήσεων (off-shore) για την αποφυγή του φόρου επί των κρατικών τίτλων. Δεδομένου ότι η φορολογική νομοθεσία προβλέπει ότι δεν επιβάλλονται φόροι στους κατόχους κρατικών τίτλων που διαμένουν στο εξωτερικό, ορισμένοι επενδυτές, εκμεταλλευόμενοι τις αδυναμίες κατά τη στιγμή κατοχής ομολόγου από τον κάτοχό τους, μεταβιβάζονται ουσιαστικά λίγες ημέρες πριν από τη λήξη του ημερολογιακού έτους που συγκεντρώνουν τους ομολόγους τους σε ξένες εταιρείες έναντι προμήθειας. Ομοίως, οι Έλληνες ομολογιούχοι χρησιμοποιούν ένα έγγραφο που βεβαιώνει τη μεταβίβαση και απαιτούν την επιστροφή του φόρου επί των τόκων επί των ταμειακών διαθεσίμων που παρακρατήθηκαν κατά την αγορά.

Επιπλέον, υπάρχει ένας περιορισμένος αριθμός αγροτών που υποβάλλουν φορολογική δήλωση και οι περισσότεροι από αυτούς κάνουν επειδή έχουν έσοδα από άλλη πηγή, διαφορετικά δεν θα υποβάλουν φορολογική δήλωση. Το γεγονός αυτό γίνεται δεκτό σε μια μελέτη του I.O.B.E. Η φοροδιαφυγή των γεωργών πραγματοποιείται με ποικίλους τρόπους, όπως η πώληση αγροτικών προϊόντων χωρίς έγγραφα, η κυκλοφορία γεωργικών προϊόντων με συνοδευτικά έγγραφα στα οποία εγγράφεται μικρότερη ποσότητα από την πραγματική ποσότητα, η κυκλοφορία γεωργικών προϊόντων χωρίς έγγραφα ως δήθεν κοινοτικά και ούτω καθεξής. Επειδή διαπιστώθηκε ότι η φοροδιαφυγή στον γεωργικό τομέα είναι μεγάλη, διατηρήθηκε η

αντικειμενική μέθοδος καθορισμού του εισοδήματος, η οποία καταργήθηκε για τις βιοτεχνίες και τους ελεύθερους επαγγελματίες, προκειμένου να καλυφθεί μέρος του εισοδήματος που κρύβεται.

Η φοροδιαφυγή των αυτοαπασχολούμενων συμβαίνει κυρίως με τη μη έκδοση ενός δελτίου υπηρεσίας ή με την έκδοση ενός δελτίου που παρουσιάζει μια τιμή πολύ χαμηλότερη από την πραγματική αμοιβή που έλαβε. Αυτό συμβαίνει επειδή μεταξύ των αυτοαπασχολούμενων και των πελατών αναπτύσσονται πολλές προσωπικές σχέσεις που υπερισχύουν των συγκρουόμενων συμφερόντων που υπάρχουν μεταξύ τους. Όπως αναφέρθηκε στη μελέτη του I.O.B.E., υπάρχουν πολλά παραδείγματα για αυτό, αλλά αποκαλύπτονται μόνο μετά από καταγγελία από ανταγωνιστές ή άλλα άτομα με ιδιαίτερους λόγους. Σύμφωνα με τη μελέτη αυτή του I.O.B.E., τα ελεύθερα επαγγέλματα στα οποία υπάρχει μεγάλη φοροδιαφυγή είναι οι Γιατροί, ο Υδραυλικός, ο Δικηγόρος, ο Ηλεκτρολόγος και ο Αρχιτέκτονας. Οι επαγγελματίες αυτοί είτε αποφεύγουν συστηματικά την έκδοση απόδειξης είτε την έκδοση απόδειξης σε χαμηλότερη τιμή. Η φοροδιαφυγή στον τομέα των υπηρεσιών φαίνεται εύκολη, αρκετά διαδεδομένη και οφείλεται στη φύση του αντικειμένου της απασχόλησης που εμποδίζει τον αποτελεσματικό έλεγχο των συναλλαγών.

Η φοροδιαφυγή από μεμονωμένες επιχειρήσεις και επιχειρήσεις που λειτουργούν ως ιδιωτικές εταιρείες είναι μεγάλη. Ο μεγάλος αριθμός αυτών των επιχειρήσεων, σε συνδυασμό με το μικρό τους μέγεθος, τη λογιστική τους οργάνωση, την εφαρμογή των μεθόδων έκπτωσης φόρου και τις ιδιαιτερότητες κάθε τομέα και τομέα οικονομικής δραστηριότητας, αφήνουν μεγάλο περιθώριο φοροδιαφυγής. Σύμφωνα με μελέτη του I.O.B.E., οι πιο συνηθισμένοι τρόποι φοροδιαφυγής για τις μικρές και

μεσαίες επιχειρήσεις είναι η πλασματική αύξηση του κόστους παραγωγής των προϊόντων που παράγει η επιχείρηση καθώς και τα γενικά έξοδα με ανύπαρκτο κόστος που βασίζεται σε πλαστά τιμολόγια, αγορές και πωλήσεις χωρίς επίσημες φορολογικές πληροφορίες, μια πρακτική που εφαρμόζεται ιδιαίτερα από εταιρείες που κατέχουν βιβλία Κατηγορίας Α'. Άλλοι τρόποι είναι η πώληση δύο ίσων ποσοτήτων του ίδιου αγαθού και η εμφάνιση στο βιβλίο μιας ενιαίας πώλησης, η έκδοση μιας απόδειξης με μικρότερο ποσό από το κανονικό, η κυκλοφορία εμπορευμάτων που έχουν διαφορετικό περιεχόμενο στο πρωτότυπο και διαφορετικό το άτομο ή το ίδιο περιεχόμενο που μεταβάλλεται μετά τη μεταφορά, η κυκλοφορία των εμπορευμάτων με φορτωτικές που αναφέρουν την πραγματική ποσότητα των εμπορευμάτων που χειρίζονται, τα οποία χρησιμοποιούνται παρόλα αυτά σε άλλες ημέρες του μήνα, με κατάλληλες παρεμβάσεις, για σκόπιμη σωρευτικά σφάλματα στα λογιστικά αρχεία προκειμένου να τροποποιηθούν τα δεδομένα συναλλαγών.

7.6.1. Προτεινόμενοι τρόποι αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης με αλλαγές της φορολογίας

Σε μια οικονομία που συρρικνώνεται, είναι καταστροφικό να αυξάνονται οι φόροι. Οι φόροι θα πρέπει να αποσπών όσο το δυνατό μικρότερο ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος του πολίτη για να μπορεί να διοχετεύεται το υπόλοιπο στην πραγματική οικονομία και να ενισχύεται η ανάπτυξη. Η ύφεση, είναι κυρίως προϊόν της φορολογικής αφαίμαξης. Και η υψηλή φορολογία, ακριβώς επειδή έχει προκαλέσει τόσο εκτεταμένη ύφεση, πλήττει περισσότερο τα μεσαία και χαμηλά εισοδήματα και όχι τους οικονομικά ισχυρότερους.

Πρέπει να αλλάξει η φορολογική πολιτική, κάνοντας πτυχωμένες προσπάθειες προς τέσσερις κατευθύνσεις:

- Την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.
- Την μείωση των έμμεσων φόρων.
- Την διόρθωση των φορολογικών συντελεστών στα διάφορα κλιμάκια εισοδήματος.
- Την αναθεώρηση των φοροαπαλλαγών και στην διασύνδεσή τους με το συνολικό εισόδημα του φορολογούμενου.

Η διεύρυνση της φορολογικής βάσης, αν και μέτρο σωστό και λογικό ως προς την αρχή, θα πρέπει να εφαρμοστεί με άμεσες παράλληλες προσπάθειες για τον περιορισμό της φοροδιαφυγής. Προσπάθειες που θα πρέπει να «εντυπωσιάσουν» ως προς το χαρακτήρα τους (έτσι ώστε να κατευνάσουν τη λαϊκή αγανάκτηση που θα προκαλέσει η διεύρυνση της φορολογικής βάσης), αλλά και που θα πρέπει να έχουν σοβαρό εισπρακτικό αποτέλεσμα. Αντιθέτως, η διεύρυνση της φορολογικής βάσης (μέσω της μείωσης του αφορολόγητου εισοδήματος) συνιστά σήμερα μία διεύρυνση της αδικίας που υφίστανται τα χαμηλά οικονομικά στρώματα της χώρας και κυρίως οι εργαζόμενοι ως υπάλληλοι.

Παράλληλα, η διεύρυνση αυτή σκόπιμο θα ήταν να συνδυασθεί είτε με μία παράλληλη μείωση των έμμεσων φόρων (Φ.Π.Α. και άλλοι ειδικοί φόροι), είτε (εφόσον το πρώτο δεν είναι δυνατό λόγω της οικονομικής συγκυρίας και των δεσμεύσεων της χώρας απέναντι στην τρόικα) με βάσιμες και στοχευμένες

υποσχέσεις για μείωσή τους στο προσεχές μέλλον, όταν ολόκληρο το φορολογικό σύστημα αρχίσει να κινείται προς μία πιο σύγχρονη κατεύθυνση, αλλά και θα έχει αρχίσει να αποδίδει η αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής.

Βεβαίως, η απόφαση για τη μετάβαση στον υψηλό φορολογικό συντελεστή μίας κατηγορίας υπηρεσιών και προϊόντων είναι λανθασμένη. Είναι αμφίβολο εάν θα έχει τα αναμενόμενα δημοσιονομικά αποτελέσματα, αφού:

α) θα αυξήσει τη ροπή προς τη φοροδιαφυγή,

β) θα προκαλέσει μείωση της ζήτησης και συρρίκνωση συγκεκριμένων επαγγελματικών κλάδων, με αποτέλεσμα την απώλεια θέσεων εργασίας και τις επιδράσεις που αυτό έχει στο κοινωνικό επίπεδο, αλλά και σε επίπεδο απώλειας ασφαλιστικών εισφορών ή αύξηση των δαπανών του Ο.Α.Ε.Δ.

γ) θα αυξήσει το αίσθημα της αδικίας στους πολίτες.

Ανάμεσα στα μέτρα αναμόρφωσης του φορολογικού συστήματος που θα πρέπει να αποφασισθούν, καλό είναι να υπάρξει η πρόβλεψη για αναμόρφωση των φορολογικών κλιμακίων και της επιβάρυνσης που υπάρχει σε κάθε φορολογικό κλιμάκιο. Στις σημερινές συγκυρίες, αυτό θα αποτελούσε ένα μέτρο κοινωνικής δικαιοσύνης, ενώ θα συνέβαλε και στη δημιουργία δυνατοτήτων για τη μείωση του συντελεστή Φ.Π.Α. ή τη μείωση άλλων έμμεσων φόρων. Τέλος, θα πρέπει να υπάρξει εκσυγχρονισμός στη θεώρηση των φορολογικών απαλλαγών (κατάργηση ορισμένων και θέσπιση νέων), αλλά και η σύνδεσή τους με το συνολικό εισόδημα κάθε φορολογούμενου.

8. Στρατηγικές μείωσης της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού...

Η ανάλυση του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο στο σύνολό του όσο και στις ατομικές του διαστάσεις έχει σημαντικό αντίκτυπο στη χάραξη πολιτικής, όπως ο ορισμός των μεμονωμένων χαρακτηριστικών, π.χ. κριτήρια εισοδήματος, συνθήκες διαβίωσης, πρόσβαση σε εκπαιδευτικό σύστημα ή σύστημα υγείας. Η βιβλιογραφία έχει επεκταθεί και τα τελευταία χρόνια στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης (Atkinson, 2002· Atkinson et al., 2002, 2005· Atkinson et al., 2004· Ferrera et al., 2002· Förster et al., 2003· Marlier et al., 2006).

Οι εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού, καθότι τα μακροπρόθεσμα φαινόμενα μπορούν να οδηγήσουν σε περιθωριοποίηση, υποβάθμιση και κατακερματισμό των κοινωνικών σχέσεων και ως εκ τούτου στην κατανομή της κοινωνικής συνοχής (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2002, 2004, 2005). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δηλώνει στις εκθέσεις της ότι «ο απόλυτος ορισμός της φτώχειας είναι λιγότερο κατάλληλος για την Ε.Ε. για δύο λόγους: πρώτον, η βασική πρόκληση για την Ευρώπη είναι να επιτύχει να μοιραστεί τα οφέλη της υψηλής οικονομικής ευημερίας για ολόκληρο τον πληθυσμό. αυτό που θεωρείται ως ένα ελάχιστο αποδεκτό βιοτικό επίπεδο εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τον συνολικό βαθμό κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2004: 14).

Ο Fusco (2005) υποστηρίζει ότι, ενώ η μονοδιάστατη προσέγγιση της φτώχειας διευκολύνει την εφαρμογή μιας πολιτικής που είναι αποτελεσματική στην καταπολέμηση της φτώχειας βραχυπρόθεσμα, η πολυμεταβλητή μέτρηση επιτρέπει

την προώθηση διαρθρωτικών κοινωνικοοικονομικών πολιτικών που θα μπορούσαν να εμποδίσουν την αναπαραγωγή των γενεών μηχανισμό της φτώχειας μακροπρόθεσμα.

Η πολυδιάστατη προσέγγιση - εκτός από τη διεύρυνση των κριτηρίων για τον εντοπισμό των φτωχών - εμμέσως επιλύει μερικά από τα λάθη μέτρησης εισοδήματος (κυρίως από την υποεκτίμηση αυτή, ιδιαίτερα σε ορισμένες κατηγορίες επαγγελματιών, όπως οι αυτοαπασχολούμενοι), μέσω της κατοχής ή μη ειδικά των οικιακών αγαθών αντικατοπτρίζει καλύτερα την οικονομική κατάσταση του νοικοκυριού.

Το κράτος πρόνοιας λειτουργεί μέσω του συστήματος κοινωνικής ασφάλισης, του συστήματος υγείας και του συστήματος κοινωνικής πρόνοιας. Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις πραγματοποιούνται κυρίως μέσω αυτών και ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών μεταβιβάσεων είναι ότι παρεμβαίνουν στην κατανομή του εισοδήματος, όπως διαμορφώνεται από την οικονομική δραστηριότητα των ατόμων, των νοικοκυριών και των επιχειρήσεων, προκειμένου να βελτιωθούν και να εξασφαλιστούν τα μέσα για αξιοπρεπή διαβίωση για ολόκληρο τον πληθυσμό και για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ατόμων και κοινωνικών ομάδων.

Αν και τα δεδομένα θέτουν υπό αμφισβήτηση την αποτελεσματικότητα του φιλελεύθερου μοντέλου, υπογραμμίζουν την ανάγκη μεταρρύθμισης του ελληνικού συστήματος κοινωνικής προστασίας μέσω της μεγαλύτερης εμπλοκής των οφελών και των πόρων των δικαιούχων. Ήδη στην Ελλάδα οι πολιτικές λιτότητας και δημοσιονομικής πειθαρχίας έχουν οδηγήσει σε περαιτέρω αποδυνάμωση του συστήματος κοινωνικής προστασίας, με αποτέλεσμα το δίκτυο κοινωνικής προστασίας

να είναι διαπερατό και εντελώς ανεπαρκές για την άμβλυση των προβλημάτων που προκαλεί η κρίση στη ζωή των ατόμων και των οικογενειών (Ματσαγγάνης και Λεβέντης, 2012). Αυτό συμβαίνει κυρίως επειδή τα μέτρα στήριξης είναι αποσπασματικά και ασυνεπή, μερικές φορές με εσφαλμένα κριτήρια επιλεξιμότητας, με χαμηλό εισόδημα και συνήθως εφαρμόζονται με πολλά διοικητικά προβλήματα. Είναι προφανές ότι τα μέτρα λιτότητας και δημοσιονομικής πειθαρχίας θα οδηγήσουν σε επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού στην Ελλάδα, με αποτέλεσμα τα εισοδήματα να είναι χαμηλότερα για τον πληθυσμό χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος. Αυτό αναμένεται να έχει δυσμενείς επιπτώσεις στη συνολική ζήτηση και επομένως στην οικονομική ανάπτυξη και ανάπτυξη. Φυσικά, είναι δύσκολο να υπολογιστεί με ακρίβεια το εάν και ως ποιο βαθμό αυτή η υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης θα αντανάκλαται στους σχετικούς δείκτες φτώχειας.

Οι κοινωνικές μεταβιβάσεις στοχεύουν αποτελεσματικά σε τμήματα του πληθυσμού που διατρέχουν υψηλό κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και μακροχρόνιας φτώχειας;

8.1. Κρίση και Επιπτώσεις στην Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδας:

Προοπτικές και Προτάσεις

Οι βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της σχετικής φτώχειας την περίοδο πριν από την κρίση, είναι τρεις: πρώτον, το ύψος του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π., δεύτερον, το μέγεθος των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε χρήμα, ιδίως των λοιπών (εκτός συντάξεων) μεταβιβάσεων, και, τρίτον, η δομή του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Αναφορικά με τον τελευταίο παράγοντα, από τις εμπειρικές εκτιμήσεις προέκυψε ότι στα συστήματα κοινωνικής προστασίας που είναι πλησιέστερα στο

σοσιαλδημοκρατικό ή στο κορπορατιστικό - συντεχνιακό πρότυπο η αύξηση του κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. και των κοινωνικών μεταβιβάσεων οδηγεί σε μεγαλύτερη μείωση της φτώχειας σε σύγκριση με την αντίστοιχη μείωση που επιτυγχάνεται στα φιλελεύθερα καθεστάτα ευημερίας και στις χώρες της Νότιας Ευρώπης.

Θα προσπαθήσουμε να προβούμε σε μια γενική εκτίμηση των επιπτώσεων της κρίσης με βάση τα εξής τρία στοιχεία: (1) την εξέλιξη του πραγματικού Α.Ε.Π. (που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως προσέγγιση της εξέλιξης του πραγματικού κατά κεφαλήν Α.Ε.Π.), (2) την εξέλιξη των κοινωνικών μεταβιβάσεων σε χρήμα που παρέχονται από τη γενική κυβέρνηση (οι οποίες προσεγγίζουν τις συνολικές κοινωνικές μεταβιβάσεις σε χρήμα), και (3) τις αλλαγές που έχουν λάβει και λαμβάνουν χώρα ως προς τη διάρθρωση και τα βασικά χαρακτηριστικά του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Η σχετική φτώχεια και το επίπεδο διαβίωσης του πληθυσμού στην Ελλάδα έχουν ήδη επηρεαστεί αρνητικά από την κρίση, χωρίς να αναμένεται κάποια ιδιαίτερη βελτίωση μέσα στα επόμενα χρόνια.

Εκτιμάται ότι, για την ανατροπή αυτής της τάσης, δύο είναι οι βασικές και αναγκαίες προϋποθέσεις. Πρώτον, η εφαρμογή πολιτικής που θα ενισχύσει την οικονομική δραστηριότητα, αυξάνοντας το κατά κεφαλήν Α.Ε.Π. και την απασχόληση. Δεύτερον, η ριζική αλλαγή της διάρθρωσης του συστήματος κοινωνικής προστασίας: ως προς αυτό, θεωρείται αναγκαία η άντληση εμπειρίας από άλλες χώρες της Ε.Ε.-15, όπως αυτές με σοσιαλδημοκρατικό σύστημα κοινωνικής προστασίας, που αποδεικνύονται ιδιαίτερα αποτελεσματικές στη διαχείριση των διαθέσιμων πόρων για τη μείωση της φτώχειας. Παράλληλα, απαιτείται ενίσχυση της χρηματοδότησης του συστήματος των κοινωνικών μεταβιβάσεων, με έμφαση στις λοιπές, εκτός συντάξεων,

μεταβιβάσεις. Ιδιαίτερα στο πλαίσιο της τρέχουσας οικονομικής συγκυρίας, αυτό προϋποθέτει αλλαγή των κυβερνητικών προτεραιοτήτων ως προς τη διαδικασία κατανομής των πόρων και ως προς το ρόλο της κοινωνικής προστασίας και των αντίστοιχων δαπανών στην ανάπτυξη και διαχείριση της οικονομίας. Εκτιμάται ότι, αν η ασκούμενη πολιτική δεν κινηθεί προς μια τέτοια κατεύθυνση, οι αρνητικές επιπτώσεις της κρίσης στη φτώχεια και στο επίπεδο διαβίωσης ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού θα συνεχιστούν και τα επόμενα χρόνια, θέτοντας σε σημαντικό κίνδυνο την κοινωνική συνοχή (Δαφέρμος Γ., Παπαθεοδώρου Χ., 2012).

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα στο σχεδιασμό και στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής είναι η δημιουργία δημόσιων ελλειμμάτων, που συνήθως οφείλονται κυρίως στη μείωση της παραγωγής αλλά και στην κακή διαχείριση της οικονομίας, στην αδυναμία του μηχανισμού είσπραξης των φόρων και στην αύξηση του μαύρου της οικονομίας και της φοροδιαφυγής. Η αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων οδηγεί στην αύξηση του χρέους μιας χώρας και, στη συνέχεια, τα μεγάλα χρέη οδηγούν συχνά σε μερική ή πλήρη αδυναμία πληρωμής (πτώχευση). Πολλές φορές, για να αντιμετωπιστούν τα δημόσια ελλείματα και το δημόσιο χρέος, η κεντρική τράπεζα αποτυπώνει περισσότερα χρήματα, αλλά αν δεν συνδέεται με την παραγωγική βάση (δηλ. Την αύξηση της παραγωγής και του εισοδήματος), οδηγεί σε αύξηση του μη αναμενόμενου πληθωρισμού και στη συνέχεια οδηγεί σε οικονομική στασιμότητα - στάσιμος πληθωρισμός.

Ο κύριος στόχος της οικονομικής πολιτικής είναι η σταθεροποίηση της οικονομίας με την επίτευξη πλήρους απασχόλησης χωρίς πληθωρισμό, ώστε να υπάρξει επίσης οικονομική ανάπτυξη και κοινωνική ανάπτυξη. Σήμερα, τα κράτη μέλη της

Ευρωζώνης αντιμετωπίζουν μια σοβαρή κρίση δημόσιου χρέους. Οι περισσότερες χώρες της ευρωζώνης (ιδίως ο Νότος) έχουν αρκετά υψηλά και απαράδεκτα επίπεδα δημόσιου χρέους. Συγκεκριμένα, οι τρεις χώρες -η Ελλάδα, η Ιρλανδία και η Πορτογαλία- έχουν δανειστεί από άλλες ευρωπαϊκές χώρες και το ΔΝΤ για να αποφύγουν την πτώχευση στις χώρες αυτές. Με το μεγαλύτερο δημόσιο χρέος και ένα από τα μεγαλύτερα δημοσιονομικά ελλείμματα στην Ευρωζώνη, η Ελλάδα αποτελεί το κέντρο της οικονομικής κρίσης (Κορρές, Γ. et. al. , 2012).

Η οικονομική ανάπτυξη αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα μιας χώρας αυξάνεται για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Προκειμένου να μειωθεί ο λόγος του χρέους προς το Α.Ε.Π., το ονομαστικό Α.Ε.Π. (δηλαδή η παραγωγή μιας χώρας) θα πρέπει να αυξηθεί ταχύτερα από το δημόσιο χρέος (Maroulis, 1986). Για να γίνει αυτό, η οικονομία πρέπει να αυξήσει την παραγωγή (πραγματικό Α.Ε.Π.) και παράλληλα να μειώσει τις δημόσιες δαπάνες και τα δημόσια ελλείμματα. Η ευρωζώνη αντιμετωπίζει σήμερα μια ιδιαίτερα σκληρή μάχη ενάντια στην κρίση χρέους. Ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (Ε.Κ.Τ.) είναι ιδιαίτερα σημαντικός για την εδραίωση της νομισματικής και δημοσιονομικής ισορροπίας στην ευρωζώνη, καθώς και για την οικοδόμηση εμπιστοσύνης και την επιτάχυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας προκειμένου να επιτευχθεί οικονομική και νομισματική σύγκλιση στα κράτη μέλη της ευρωζώνης.

Τα προβλήματα του δημόσιου χρέους και των ελλειμμάτων που αντιμετωπίζουν οι χώρες του Νότου, όπως η Ελλάδα, η Ιταλία, η Πορτογαλία, η Ισπανία, καθώς και άλλες χώρες, όπως το Βέλγιο και η Ιρλανδία, σε συνδυασμό με δυσκολίες χρηματοδότησης και πρόσβασης στις αγορές, είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την

αναπτυξιακή τους πορεία, τη σταθερότητά τους και τη συμμετοχή τους στην ευρωζώνη. Βασική προϋπόθεση για την επιτάχυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας, η οποία θα συμβάλει σημαντικά στη μείωση των δημόσιων ελλειμμάτων και του δημόσιου χρέους, αυξάνει την παραγωγή και την καλή διαχείριση των πόρων (οικονομικών και ανθρώπινων). Σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, προκειμένου μια οικονομία να έχει θετικό ρυθμό ανάπτυξης και να επιτύχει τον κύκλο ανάπτυξης (έναντι του κύκλου της υποανάπτυξης και της στασιμότητας), θα πρέπει να επιτύχει τρεις έως τέσσερις φορές υψηλότερες επενδύσεις (δημόσιες και ιδιωτικές).

8.2. Αποτελέσματα διαφορετικών πολιτικών

Σύμφωνα με τον Stiglitz:

-Οι αγορές υποτίθεται ότι χαρακτηρίζονται από σταθερότητα, όμως η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση απέδειξε το αντίθετο, ότι δηλαδή είναι ασταθείς, αναποτελεσματικές και άδικες.

-Οι αγορές έχουν τεράστια δύναμη, αλλά όχι και έμφυτο ηθικό χαρακτήρα. Οι κυβερνήσεις κάνουν ανεπαρκή διαχείριση προς όφελος ειδικών συμφερόντων και όχι των περισσότερων πολιτών.

-Το υποτιθέμενο πλεονέκτημα της αγοράς είναι η αποδοτικότητά της. Όμως η αγορά δεν λειτουργεί αποδοτικά. Υπάρχουν τεράστιες ανικανοποίητες ανάγκες π.χ. ανεργία (αιτία ανισότητας).

-Ο καπιταλισμός αδυνατεί να προσφέρει όσα είχε υποσχεθεί και προσφέρει ανισότητα, ανεργία, ευτελισμό αξιών.

-Η διόγκωση της κοινωνικής ανισότητας επιτείνει την ανισορροπία της πολιτικής ισχύος. Περιορίζεται η οικονομική μεγέθυνση και το Α.Ε.Π. και υπονομεύεται η οικονομική βιωσιμότητα της χώρας.

-Πόλωση εργατικού δυναμικού: περισσότερο χρήμα κινείται προς την κορυφή και περισσότεροι άνθρωποι προς τον πάτο.

-Κάμψη βιοτικού επιπέδου: ορατή όχι μόνο στα αντικειμενικά οικονομικά κριτήρια, αλλά και στη μεταβολή κοινωνικών προτύπων π.χ. περισσότεροι νέοι μένουν με τους γονείς τους, αύξηση εγκληματικότητας.

-Περιορισμός ευκαιριών (αιτία ανισότητας)

-Φορολογία: Η τέχνη του να παίρνεις τα περισσότερα με τις λιγότερες αντιδράσεις. Το κράτος μεταβάλλει την δυναμική του πλούτου φορολογώντας. Μέσω των φόρων και των κοινωνικών δαπανών τροποποιεί τη διανομή εισοδήματος που προκύπτει από την αγορά.

-Η ανισότητα εξαρτάται και από την κατανομή της «προίκας» του χρηματοοικονομικού και ανθρώπινου κεφαλαίου.

-Το κράτος πρέπει να καταστρώσει πολιτικές (φόρους, νόμους, ρυθμίσεις) που εναρμονίζουν τα ιδιωτικά κίνητρα με τις κοινωνικές αποδόσεις. Αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση ατελούς ανταγωνισμού, ασύμμετρης πληροφόρησης, εξωτερικών επιδράσεων.

-Προσοδοθηρία, Ληστρικός δανεισμός, Τοκογλυφία

- Μετανάστευση (αύξηση προσφοράς)
- Παιδεία (μείωση προσφοράς ανειδίκευτης εργασίας)
- Τεχνολογία (μείωση ζήτησης εργασίας σε κάποιους τομείς και αύξηση σε άλλους)
- Τόσο η παγκοσμιοποίηση του εμπορίου όσο και παγκοσμιοποίηση κεφαλαιαγορών συμβάλλουν με διαφορετικούς τρόπους στη διόγκωση της ανισότητας.
- Μακροοικονομική κακοδιαχείριση (αιτία ανισότητας)
- Η μεγαλύτερη ανισότητα οδηγεί σε μια λιγότερο αποδοτική και παραγωγική οικονομία: μείωση δημόσιων επενδύσεων και στήριξης δημόσιας παιδείας, στρεβλώσεις στην οικονομία, χαλαρότερες νομοθετικές ρυθμίσεις, επιπτώσεις στο ηθικό των εργαζόμενων και στην «επιδεικτική» κατανάλωση.
- Η ανισότητα οδηγεί σε απώλεια ταυτότητας, αποδυνάμωση της οικονομίας και κίνδυνο της δημοκρατίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Krugman, η ακραία συγκέντρωση εισοδήματος είναι ασύμβατη με την δημοκρατία.
- Οικονομικές Μεταρρυθμίσεις: Ανάγκη δίκαιου φορολογικού συστήματος που να αποφέρει έσοδα και να ενισχύει την αποδοτικότητα και την ισότητα, βελτίωση πρόσβασης στην παιδεία, την υγεία, την αποταμίευση, φρένο στην παγκοσμιοποίηση.
- Αποκατάσταση βιώσιμης και δίκαιης οικονομικής μεγέθυνσης.

8.3. Συμπεράσματα

Μια χώρα δεν είναι επιχείρηση. Οι εθνικές οικονομικές πολιτικές, ακόμη και σε μικρές χώρες, χρειάζεται να λάβουν υπόψη τους τον αντίκτυπο που θα έχουν (Krugman, 2014).

Σε όρους σχεδιασμού πολιτικής, η μη ταύτιση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, υπαγορεύει ένα συνδυασμό επιδοματικών πολιτικών με άλλες πολιτικές π.χ. εκπαιδευτικές πολιτικές και πολιτικές κατάρτισης, προκειμένου να υπάρξει συγκεκριμένη στόχευση των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων.

Ταυτόχρονα, η μακροχρόνια διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού και το γεγονός ότι η μακροχρόνια φτώχεια συνδέεται πιο στενά με αυτόν υπαγορεύουν την έγκαιρη αντιμετώπιση από την πρώτη περίοδο κατά την οποία τα άτομα βρίσκονται κάτω από το όριο της φτώχειας ή του κοινωνικού αποκλεισμού.

Γενικά, φαίνεται ότι η έννοια της φτώχειας ως ένα πολυδιάστατο φαινόμενο σε συνδυασμό με τον κοινωνικό αποκλεισμό διευρύνει τόσο τις απαιτήσεις όσο και το πεδίο εφαρμογής των κοινωνικών πολιτικών προς πιο στοχοθετημένες πολιτικές σε ιδιαίτερα ευάλωτες κοινωνικές ομάδες ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους, αλλά και στις συνδυαστικές διαρθρωτικές πολιτικές και πολιτικές παροχών που θα μειώσει τη μακροπρόθεσμη διάσταση, την αυτοχρηματοδότηση και την αναπαραγωγή της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού από γενιά σε γενιά.

Οι διαφορές που παρατηρούνται στις εφαρμοζόμενες πολιτικές οδηγούν κατ' επέκταση και σε διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα. Οι ποικίλες θεσμικές όψεις της φτώχειας περιλαμβάνουν ένα ευρύ φάσμα ιεραρχικών συστημάτων και σχέσεων

σε μια κοινωνία βασισμένες σε παράγοντες όπως το φύλο, η ηλικία, η περιοχή, το εκπαιδευτικό επίπεδο (Teraji S. 2011).

8.4. Εμπειρικές ερωτήσεις για την Φτώχεια και τον Κοινωνικό Αποκλεισμό...

- Πώς μετράται η φτώχεια σε ατομικό επίπεδο ή πότε είναι ένα άτομο που θεωρείται φτωχό και σε ποιο βαθμό;
- Πώς μετριέται η φτώχεια σε κοινωνικό επίπεδο ή αλλιώς πώς συγκεντρώνονται οι μεμονωμένες εμπειρίες φτώχειας προκειμένου να αποτελέσουν δείκτη για ολόκληρη την κοινωνία;
- Πώς μετράται ο κοινωνικός αποκλεισμός σε ατομικό επίπεδο ή όταν πρόκειται για άτομο που θεωρείται κοινωνικά αποκλεισμένο και μέχρι ποιο βαθμό;
- Πώς μετριέται ο κοινωνικός αποκλεισμός σε κοινωνικό επίπεδο ή πώς συγκεντρώνονται μεμονωμένες εμπειρίες κοινωνικού αποκλεισμού για να αποτελέσουν δείκτη για το σύνολο της κοινωνίας;
- Πώς μπορούμε να συγκρίνουμε τα επίπεδα φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού μεταξύ δύο χωρών; Πώς λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός, η ανισότητα ή η φτώχεια στη χώρα Α είναι υψηλότερος από αυτόν της χώρας Β;
- Είναι η ανισότητα απαραίτητη για να παρακινήσει τους ανθρώπους; Ή αλλιώς, πόσο θα μειωνόταν το κίνητρο αν είχαμε λιγότερες ανισότητες;

- Ποια είναι η συμβολή των υποομάδων πληθυσμού στο συνολικό επίπεδο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού σε μια χώρα;
- Ποιοι είναι οι καθοριστικοί παράγοντες της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού;
- Ποιοι είναι οι παράγοντες που διευκολύνουν ή δυσκολεύουν τα ξόρκια του κοινωνικού αποκλεισμού να εισέλθουν ή να αποχωρήσουν από / στο φράγμα της φτώχειας και / ή του κοινωνικού αποκλεισμού;
- Πώς γίνεται η ανάλυση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε ένα δυναμικό πλαίσιο; Για παράδειγμα, ποια είναι η σχέση μεταξύ της πιθανότητας κοινωνικού αποκλεισμού σε μια χρονική στιγμή με τη διάρκεια του κοινωνικού αποκλεισμού σε προηγούμενες περιόδους;
- Ποια είναι η σχέση μεταξύ κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας; Πώς τα αποτελέσματα στα παραπάνω ερωτήματα διαφέρουν εάν χρησιμοποιήσουμε ένα κλασικό μέτρο εισοδηματικής φτώχειας αντί για μέτρο κοινωνικού αποκλεισμού; Τι κερδίζουμε με τη μετάβαση από την έννοια της φτώχειας στην έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού;
- Η διανομή του εισοδήματος διαφέρει σε σχέση με το παρελθόν και πως;
- Οι φόροι επηρεάζουν την ισότητα ως προς τη διανομή του εισοδήματος και του πλούτου;
- Ποια η επίδραση των τεχνολογικών καινοτομιών στην διανομή του εισοδήματος;

- Το ικανοποιητικό εισόδημα είναι αναγκαία και ικανή συνθήκη για να ικανοποιηθούν οι βασικές ανάγκες;
- Ο κοινωνικός αποκλεισμός προκύπτει ως συνέπεια των άνισων ευκαιριών;
- Ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετίζεται με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ικανότητες;
- Πως οι διαφορετικοί θεσμοί επηρεάζουν την ισορροπία των αποτελεσμάτων;
- Πως τα στερεότυπα επηρεάζουν την οικονομική συμπεριφορά;
- Πως η διαφθορά επηρεάζει την οικονομική συμπεριφορά;
- Η φοροδιαφυγή με ποιον τρόπο αφήνει το αποτύπωμά της στις κοινωνικοοικονομικές επιπτώσεις της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού;
- Τι συμβαίνει με την ανεργία, την φτώχεια, την ανισότητα; Πως επηρεάζουν την ανάπτυξη; Τα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξης πως επιδρούν στις οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές διαστάσεις της φτώχειας; Συνδέεται με την έλλειψη κοινωνικής μέριμνας ή πολιτικών, κοινωνικών, πολιτισμικών δικαιωμάτων; Εκπαίδευση;
- Κάποιος να μείνει άνεργος ή να δεχτεί μια δουλειά κατώτερη των προσόντων του;
- Ο κοινωνικός αποκλεισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο πολιτικής;

- Οι φτωχοί υποφέρουν περισσότερο σε ψυχολογικό επίπεδο; Ποιος ο αντίκτυπος; Συναισθηματικές και γνωσιακές πλευρές της φτώχειας.
- Οικονομολόγοι και Ψυχολόγοι μπορούν να συνεργαστούν;

9. Άρθρο 1: «Κράτος Πρόνοιας, Μεταρρυθμίσεις της Αγοράς και Υγεία: μια εμπειρική ανάλυση των δεδομένων στην Ελλάδα μετά την κρίση»

Περίληψη

Υπόβαθρο: Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσουμε τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης στην υγεία και την υγειονομική περίθαλψη στην Ελλάδα, σε σχέση με τις αντιλήψεις που σχηματίζουν οι άνθρωποι ως προς τον τρόπο με τον οποίο λειτουργούν οι αγορές.

Μέθοδοι: Διενεργήθηκε μια εκτεταμένη και μεγάλης κλίμακας έρευνα, μέσω ενός διαδικτυακού ερωτηματολογίου και τα δεδομένα που προέκυψαν αναλύθηκαν διεξοδικά. Επιπροσθέτως, έγινε ανασκόπηση της βιβλιογραφίας προκειμένου να προσδιοριστούν τα άρθρα που αναφέρονται στις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην υγεία και την υγειονομική περίθαλψη στην Ελλάδα.

Ευρήματα: Οι επισκέψεις σε υπηρεσίες υγείας αυξήθηκαν για εκείνους τους πολίτες που δεν φοβούνταν μήπως χάσουν την εργασία τους ή για εκείνους που προτιμούσαν να συνεισφέρουν άμεσα σε ένα δημόσιο αγαθό, αντί να πληρώνουν φόρους στην κυβέρνηση. Επίσης, οι επισκέψεις σε υπηρεσίες υγείας αυξήθηκαν και για όσους επιθυμούσαν μια πιο ανταγωνιστική καταναλωτική αγορά, όπου όμως οι μειώσεις των μισθών συνοδεύονται και από ανάλογες μειώσεις των τιμών.

Συμπεράσματα: Οι πεποιθήσεις των πολιτών σχετικά με τις αγορές είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση των συνεπειών που έχει η οικονομική κρίση σε προβλήματα υγείας και την ανάγκη ύπαρξης συναφών υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης. Η κοινωνία απαιτεί από το κοινωνικοπολιτικό σύστημα να διευρύνει και να αναπτύξει την ικανότητα για προσαρμογή και ανανέωση. Η οικονομική κρίση αποτελεί μια σημαντική πρόκληση και ως εκ τούτου είναι σημαντικό να σχεδιαστούν εκείνες οι παρεμβάσεις, οι οποίες θα προωθήσουν την αειφόρο αστική ανάπτυξη τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Λέξεις κλειδιά: Υγειονομική περίθαλψη, αγορές, φτώχεια, κρίση, παρεμβάσεις

1.Εισαγωγή

Κατά την είσοδο της στην "εποχή του Ευρώ", η Ελλάδα γνώρισε μια περίοδο ταχείας ανάπτυξης. Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική κρίση επηρέασε την ελληνική οικονομία με πρωτοφανή δριμύτητα, μετατρέποντας ουσιαστικά την Ελλάδα σε ένα πείραμα διερεύνησης των επιπτώσεων που έχουν οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες στην ευημερία του πληθυσμού. Το 2009, η χώρα εισήλθε σε μια από τις πιο σοβαρές περιόδους οικονομικής κρίσης της σύγχρονης ιστορίας της. Τον Μάιο του 2010, η Ελλάδα τέθηκε υπό την εποπτεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, της Ευρωπαϊκής Τράπεζας και του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και υπέγραψε το Πρόγραμμα Οικονομικής Προσαρμογής και την επακόλουθη αναθεώρησή του το φθινόπωρο του 2010. Έκτοτε, η χρηματοπιστωτική κρίση έπληξε όλους τους σημαντικούς τομείς της ελληνικής οικονομίας με τους κυριότερους οικονομικούς δείκτες να σημειώνουν σημαντική επιδείνωση [1].

Σε αντίθεση με την εμπειρία άλλων χωρών, η περίπτωση της Ελλάδας φαινόταν να υποστηρίζει την άποψη ότι το κράτος πρόνοιας ήταν ανεπίδεκτο «επιδιορθώσεων» [2, 3]. Ενώ οι κοινωνικές δαπάνες εκτιναχθήκαν στα ύψη, οι μεταρρυθμίσεις απέτυχαν η μια μετά την άλλη, χωρίς να υπάρχουν ορατές ελπίδες βελτίωσης. Υπό αυτή την έννοια, το κράτος πρόνοιας, φάνηκε να είναι πρακτικά ανίκανο να προβεί σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις, συμβάλλοντας σημαντικά στη δημοσιονομική κρίση του κράτους [3]. Η κυβέρνηση με τη σειρά της δεν μπόρεσε να στηρίξει επαρκώς τον τομέα δημόσιας υγείας και να διατηρήσει τη βιωσιμότητα των ήδη μειούμενων κοινωνικών υπηρεσιών [4].

Το ουσιαστικότερο ζήτημα όλων των παραπάνω είναι η διασύνδεση της ψυχικής υγείας με τον τρόπο με τον οποίο έχει πραγματικά δομηθεί και λειτουργεί η αγορά. Η ανισότητα και ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέονται για παράδειγμα με τις δημοσιονομικές και οικονομικές συνθήκες μέσω της φορολογικής διάρθρωσης, της φοροδιαφυγής και της δυνατότητας λήψης επιδοτήσεων. Η υπέρμετρη φοροδιαφυγή απλώς υποδηλώνει ότι οι άνθρωποι έχουν διαθέσιμα, αλλά μη δηλωμένα εισοδήματα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιήσουν για την αγορά ιδιωτικής ασφάλισης και υγειονομικής περίθαλψης. Συνεπώς, τίθεται το ερώτημα εάν η ροή αυτών των

υποστηρικτικών κεφαλαίων φτάνει τελικά σε εκείνους που πραγματικά έχουν ανάγκη.

Οι κακές οικονομικές συνθήκες μπορούν να διαταράξουν την κατάσταση της υγείας μέσω δύο βασικών καναλιών: μειωμένο εισόδημα και μειωμένες κρατικές δαπάνες, επηρεάζοντας επομένως την ευημερία του πληθυσμού τόσο άμεσα όσο και έμμεσα μέσω του συστήματος υγειονομικής περίθαλψης [5]. Η μείωση του εισοδήματος μέσω χαμηλότερων μισθών και η αύξηση της ανεργίας οδηγούν άμεσα σε μεγαλύτερη νοσηρότητα και λιγότερη αξιοποίηση των ιδιωτικών υπηρεσιών υγείας. Οι μειωμένες κρατικές δαπάνες επηρεάζουν έμμεσα την ποσότητα και την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών δημόσιας υγείας, συμβάλλοντας έτσι στην επιδείνωση της κατάστασης της υγείας του πληθυσμού [6, 7]. Η μείωση ή η έλλειψη εισοδήματος μαζί με την αύξηση των ποσοστών ανεργίας είναι τα αποτελέσματα της οικονομικής κρίσης, τα οποία προκαλούν μείωση της ευημερίας και οδηγούν ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού στη φτώχεια [8, 1].

Τα αποτελέσματα εκτείνονται πέρα από την προσωπική και κοινωνική νοσηρότητα σε συστημικά προβλήματα που μπορούν να επηρεάσουν τις υπηρεσίες υγείας, την παροχή υπηρεσιών και τη χάραξη πολιτικής [9]. Είναι απαραίτητο να δοθεί μεγαλύτερη προσοχή στην υγεία και την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη, ώστε να διασφαλιστεί ότι η ελληνική κρίση δεν θα υπονομεύσει την σημαντικότερη πηγή του πλούτου της χώρας - τους ανθρώπους της [10].

2. Σύνολο δεδομένων, Μέθοδος και Περιγραφικά στοιχεία

Ο σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συσχέτιση της υπάρχουσας βιβλιογραφίας για τις δημοσιονομικές συνθήκες, τη φορολογία, την ανισότητα και την οικονομική ανάπτυξη με στοιχεία της Eurostat και του ΟΟΣΑ καθώς και με μια εγχώρια έρευνα σε ένα πολύ μεγάλο δείγμα ελληνικών νοικοκυριών. Η περίπτωση της Ελλάδας είναι εξαιρετικά αντιπροσωπευτική λόγω της κακής δημοσιονομικής διαχείρισης, των παρατεταμένων δυσλειτουργικών κρατικών παρεμβάσεων, της πολιτικής κακοδιαχείρισης και της φοροδιαφυγής κατά κύριο λόγο, τα οποία αυξάνουν την

ανισότητα, τη φτώχεια κ.λπ. Επιπλέον, πρόκειται για μια χώρα που βρίσκεται ακόμα σε μια πορεία προσαρμογής στη μετά την κρίση εποχή.

Ο κύριος στόχος της μελέτης μας είναι να αναζητηθούν πιθανές συνέπειες για την υγεία, σωματική και ψυχολογική, και την υγειονομική περίθαλψη λόγω της χρηματοπιστωτικής κρίσης στην Ελλάδα. Επιπλέον, εξετάζουμε εάν η επίπτωση στην ανισότητα, τη φτώχεια, τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις συνθήκες της αγοράς μπορεί να συνδεθεί με τις τρέχουσες δημοσιονομικές και φορολογικές πρακτικές καθώς και με το βαθμό στον οποίο οι οικονομικοί παράγοντες αναγνωρίζουν την ανάγκη για περισσότερες και όχι λιγότερες μεταρρυθμίσεις στην αγορά.

Για την έρευνα πεδίου δόθηκε ένα διαδικτυακό ερωτηματολόγιο σε 456 συμμετέχοντες, με συνολικά 39 ερωτήσεις που καλύπτουν όλες τις πτυχές των ζητημάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω και στη συνέχεια αναλύσαμε τα δεδομένα που συλλέχθηκαν. Οι κατηγορίες των ερωτήσεων αφορούσαν: Δημογραφικά στοιχεία, Αντιληπτές επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, Φορολογική μεταρρύθμιση, Επιπτώσεις στην υγεία, Τρέχουσα φορολογική κατάσταση.

Στην έρευνα, το δείγμα κατηγοριοποιήθηκε κατά ηλικία (ενήλικες > 18 ετών), φύλο, βαθμό αστικοποίησης και άλλες παραμέτρους. Πραγματοποιήθηκαν δοκιμές χ^2 για να διερευνηθεί ο συνδυασμός των αναγκών υγειονομικής περίθαλψης και οι αντιλήψεις για τις συνθήκες της αγοράς. Το εισόδημα και η ανεργία επιλέχθηκαν ως οι βασικές μεταβλητές για την δημιουργία του μοντέλου ανάλυσης στη μελέτη μας, όχι μόνο επειδή προτείνονται από τη βιβλιογραφία ως οι κύριοι μηχανισμοί διαμεσολάβησης μεταξύ της οικονομικής κρίσης και της υγείας, αλλά επιπλέον γιατί αντιπροσωπεύουν τους πρώιμους δείκτες των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης σε μια κοινωνία. Παρόλο που υπάρχουν και άλλες μεταβλητές που εμπλέκονται, όπως οι παράγοντες του τρόπου ζωής και οι προσωπικές πεποιθήσεις, που μπορεί να έχουν αντίκτυπο στην κατάσταση υγείας του πληθυσμού, υπάρχει μια διαφωνία σχετικά με το αν η οικονομική κρίση έχει θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στις μεταβλητές αυτές.

Χρησιμοποιήσαμε το σύνολο των δεδομένων μας σε δύο στάδια. Στο πρώτο στάδιο έγινε μια λεπτομερής ανασκόπηση όλων των περιγραφικών μέτρων, των

διασταυρώσεων με τα δημογραφικά στοιχεία και τα μέτρα σύνδεσης και στο δεύτερο στάδιο πραγματοποιήθηκε η ανάλυση, βασισμένη στα δυαδικά και πολυπαραγοντικά μοντέλα λογικής για την αξιολόγηση μεταβλητών της έρευνάς μας, οι οποίες σχετίζονται με θέματα που αφορούν στην υγεία. Στη μοντελοποίησή μας ακολουθήθηκε μια προσέγγιση κινούμενη από το γενικό προς το ειδικό, όπου οι μεταβλητές αφαιρούνταν μία κάθε φορά από το μοντέλο, ξεκινώντας από τη μεταβλητή με την υψηλότερη τιμή p . Αυτή η προσέγγιση επιτρέπει σε κάποιον να έχει συνεπείς δοκιμές σημαντικότητας και προοδευτικά χαμηλότερες τιμές p ως κατώτατα όρια. Με αυτόν τον τρόπο αποφεύγουμε την προκατάληψη που εκ φύσεως υπάρχει σε άλλες μεθόδους επιλογής μοντέλων που βασίζονται σε κριτήρια επιλογής.

3. Ευρήματα - Συζήτηση

Στην Ελλάδα, οι συνέπειες της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής ύφεσης και των μέτρων λιτότητας που εφαρμόστηκαν δημιούργησαν ένα αδιέξοδο, το βάρος του οποίου δεν ήταν μόνο εμφανές στον οικονομικό τομέα αλλά προκάλεσε και αρνητική αντίδραση στο εθνικό σύστημα υγείας και τις κοινωνικές υπηρεσίες. Προσπαθώντας να συνδέσουμε αυτά τα θέματα, αναλύουμε για πρώτη φορά, εξ όσων γνωρίζουμε, την τριπλή αλληλεπίδραση των δημοσιονομικών συνθηκών και της αγοράς, της φτώχειας και των προβλημάτων υγείας.

Τα αποτελέσματα της μελέτης μας έδειξαν ότι οι εργαζόμενες γυναίκες και οι κάτοχοι πανεπιστημιακών τίτλων με εισόδημα μικρότερο από 1500 € το μήνα είναι εκείνοι που αύξησαν τις επισκέψεις τους στις υπηρεσίες υγείας. Οι εργαζόμενοι οι οποίοι έχουν πτυχίο πανεπιστημίου, είτε έχουν οικογένεια είτε όχι, με χαμηλό ή υψηλό εισόδημα προτιμούν να συνεισφέρουν άμεσα σε ένα δημόσιο αγαθό (π.χ. πληρώνουν για ένα σχολείο ή νοσοκομείο) αντί να πληρώνουν φόρους στο κράτος, προκειμένου να γνωρίζουν πού καταλήγουν τα χρήματά τους. Όλοι οι εργαζόμενοι ηλικίας μεταξύ 18 και 50 ετών, ανεξαρτήτως φύλου, εκπαιδευτικού επιπέδου, οικογενειακής κατάστασης ή εισοδήματος, στηρίζουν την ιδέα για περαιτέρω μείωση του μισθού τους, εφόσον οι τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών θα μειωθούν αναλόγως. Επιπλέον, όλοι οι εργαζόμενοι στην προαναφερθείσα ηλικιακή κατανομή - άνδρες και γυναίκες - με πτυχίο πανεπιστημίου ή όχι, με ή χωρίς οικογένεια, με χαμηλά ή

υψηλά εισοδήματα, πιστεύουν ότι οι υπερβολικές δαπάνες της κυβέρνησης είναι πιο επιζήμιες από τη φοροδιαφυγή. Τέλος, όλοι οι κάτοχοι πανεπιστημιακών τίτλων κάτω των 50 ετών, με οικογένεια ή όχι, αλλά με χαμηλό εισόδημα, φοβούνται ότι θα χάσουν τη δουλειά τους λόγω της κρίσης.

Στην έρευνά μας, όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, διαπιστώθηκε σημαντική συσχέτιση μεταξύ του αυξημένου αριθμού επισκέψεων στις υπηρεσίες υγείας και του τρόπου λειτουργίας των αγορών. Κατά την ανάλυση των δεδομένων μας, ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στην υγεία, όπως παρουσιάστηκε με την ερώτηση «Έχετε αυξήσει τις επισκέψεις σας στις υπηρεσίες υγείας;», αποκάλυψε τους ακόλουθους καθοριστικούς παράγοντες (Άμεση συνεισφορά, Μείωση μισθών, Κυβερνητική Πολιτική, Ανασφάλεια εργασίας, Ανταγωνισμός εγχώριων αγορών) ως στατιστικά σημαντικούς:

	Εκτιμήσεις παραμέτρων				Δοκιμές Λόγου Πιθανοφάνειας
	ΝΑΙ		ΟΧΙ		
	Pvalue	Exp(B)	Pvalue	Exp(B)	
Άμεση συνεισφορά	,405	,0746	,644	1,146	,108
Μείωση μισθών	,105	,617	,459	,818	,120
Κυβερνητική Πολιτική	,062	,577	,020	,537	,059
Ανασφάλεια εργασίας	,918	,970	,321	1,299	,123
Ανταγωνισμός εγχώριων αγορών	,121	,591	,059	,561	,159

Πίνακας 1: Σύνοψη της επεξεργασίας περιπτώσεων της ονομαστικής παλινδρόμησης

Ειδικότερα, όσον αφορά στην "Άμεση συνεισφορά", όπως αναφέρεται στην ερώτηση "Θα προτιμούσατε να συνεισφέρετε άμεσα σε ένα δημόσιο αγαθό (π.χ. να πληρώνετε για ένα σχολείο ή νοσοκομείο) αντί να πληρώνετε φόρους στο κράτος, ώστε να γνωρίζετε πού πηγαίνουν τα χρήματά σας;», καταγράφηκε ότι η παράμετρος που

εξετάζει τις αυξημένες επισκέψεις στις υπηρεσίες υγείας είναι στατιστικά λιγότερο σημαντική σε εκείνους που απαντούν «Όχι». Έτσι, η πιθανότητα αυξανόμενων επισκέψεων αφορά κυρίως εκείνους που προτιμούν να συμβάλλουν άμεσα σε ένα δημόσιο αγαθό, αντί να πληρώνουν φόρους στο κράτος, προκειμένου να γνωρίζουν πού καταλήγουν τα χρήματα. Οι άνθρωποι πιστεύουν ότι η φορολογία θα πρέπει να είναι χαμηλότερη, ακόμη κι αν αυτό σημαίνει ότι η κρατική φροντίδα θα είναι περιορισμένη, επειδή είναι πεπεισμένοι ότι είναι εξαιρετικά απίθανο οι υψηλότεροι φόροι να διασφαλίσουν την ποιότητα των υπηρεσιών και να μην στηρίξουν ένα σπάταλο και διεφθαρμένο κράτος πρόνοιας. Τελικά, προτιμούν να διαχειρίζονται τους δικούς τους πόρους, ακόμη και με λιγότερη κρατική προσοχή, με τη λογική ότι σε μια φορολογική πολιτική οι φόροι θα πρέπει να είναι τόσο υψηλοί όσο χρειάζεται για να προστατεύσουν τη σταθερότητα του νομίσματος και όχι υψηλότεροι.

Στην ερώτηση που αφορά τη μείωση των μισθών - «Θα δεχόσασταν περαιτέρω μείωση του μισθού σας εάν γνωρίζατε ότι οι τιμές των προϊόντων θα μειώνονταν αναλόγως;», φάνηκε ότι εκείνοι που απάντησαν «Όχι» είχαν στατιστικά ασήμαντα αποτελέσματα σε σύγκριση με εκείνους που απάντησαν «Ναι». Έτσι, η πιθανότητα αυξημένων επισκέψεων στις υπηρεσίες υγείας έχει σημασία μόνο για εκείνους που θέλουν μια καλύτερη / πιο ανταγωνιστική καταναλωτική αγορά, όπου οι μειώσεις των μισθών συνοδεύονται από μειώσεις τιμών. Οι μεταρρυθμίσεις στην αγορά εργασίας έχουν ενισχύσει την απασχόληση, αλλά οι μισθοί και η παραγωγικότητα παραμένουν χαμηλά, δεδομένου ότι οι δεξιότητες των εργαζομένων συχνά δεν συνάδουν με τις ανάγκες των χώρων εργασίας, παγιδεύοντας τους εργαζόμενους σε θέσεις χαμηλής ειδίκευσης και χαμηλών μισθών. Η συνεχιζόμενη κρίση, σε συνδυασμό με ένα αναποτελεσματικό σύστημα κοινωνικής προστασίας, προκάλεσε επιδείνωση της φτώχειας, ιδίως μεταξύ των οικογενειών με παιδιά. Ο κίνδυνος ανεργίας παραμένει ένας εξαιρετικά αγχογόνος παράγοντας, ενώ η απουσία σημαντικών μεταρρυθμίσεων στην καταναλωτική αγορά διατηρεί την ολιγοπωλιακή της δομή και οι τιμές για τα βασικά αγαθά δεν μειώθηκαν σε επίπεδα συγκρίσιμα με εκείνα των μισθών. Το τελευταίο σχόλιο είναι σημαντικό καθώς σχετίζεται με την παραγωγική δομή της ελληνικής οικονομίας.

Επιπρόσθετα, στην ερώτηση σχετικά με την κυβερνητική πολιτική - «Πιστεύετε ότι οι υπερβολικές δαπάνες της κυβέρνησης είναι πιο επιζήμιες από τη φοροδιαφυγή;», η παράμετρος που εκτιμά τη μεταβλητή των αυξανόμενων επισκέψεων στις υγειονομικές υπηρεσίες είναι στατιστικά σημαντική και για τις δύο απαντήσεις «Ναι / Όχι». Σημειώνεται, ωστόσο, ότι ο δείκτης πιθανότητας είναι υψηλότερος για το «Ναι» στο 58% σε σύγκριση με το 54% για το «Όχι». Αν και οι περισσότεροι άνθρωποι είναι πεπεισμένοι ότι η φοροδιαφυγή είναι μια μορφή αντικοινωνικής συμπεριφοράς, ανήθικη και απορριπτέα, υπάρχουν ακόμα αρκετοί που πιστεύουν ότι είναι "μια νόμιμη άμυνα" ενάντια στην επιθετική φορολογική πολιτική του κράτους. Η πλειοψηφία πιστεύει ότι η περιοδική φοροδιαφυγή ως μέθοδος είναι δικαιολογημένη και λειτουργεί ως αντισταθμιστικός παράγοντας για τους υφιστάμενους υψηλούς φόρους και την έλλειψη κρατικής επιχορήγησης, προσδιορίζοντας ως την κύρια αιτία της τρέχουσας κατάστασης την «ανικανότητα και τη διαφθορά των ελληνικών κυβερνήσεων».

Επιπλέον, στην ερώτηση «Φοβάστε ότι θα χάσετε τη δουλειά σας εξαιτίας της κρίσης;», παρατηρήσαμε ότι η αύξηση των επισκέψεων στις υπηρεσίες υγείας είναι στατιστικά σημαντική για εκείνους που απαντούν «Όχι». Η πιθανότητα να αυξηθούν οι επισκέψεις σε υγειονομικές υπηρεσίες είναι πιο σημαντική σε όσους δεν φοβούνται μήπως χάσουν τη δουλειά τους λόγω της κρίσης. Πιθανότατα, υπάρχει ένα χαμηλό επίπεδο στρες και εξαιτίας αυτού λιγότερες παρενέργειες που μπορούν δυνητικά να οδηγήσουν σε σωματικές ασθένειες. Ακόμη, δεδομένου ότι αισθάνονται αρκετά ασφαλείς για να δαπανούν περισσότερα χρήματα για υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης, τείνουν να επιτυγχάνουν μακροπρόθεσμα κοινωνική και προσωπική ευημερία. Σε γενικές γραμμές, οι Έλληνες προτιμούν την ασφάλεια μιας ελάχιστα εγγυημένης ποιότητας ζωής παρά την μεγιστοποίηση του αναμενόμενου οφέλους. Προφανώς, η ανάπτυξη του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος και η ενίσχυση των οικογενειακών παροχών θα μπορούσαν να αποτελέσουν σημαντικά βήματα για την προστασία των φτωχών.

Τέλος, στο ερώτημα "Πιστεύετε ότι οι εγχώριες αγορές λειτουργούν ανταγωνιστικά;" τα αποτελέσματα υποδηλώνουν ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της διάρθρωσης της αγοράς, των ολιγοπωλιακών τομέων και της έντονης έλλειψης ανταγωνισμού.

Φαίνεται ότι οι επισκέψεις σε υγειονομικές υπηρεσίες δεν θα αυξηθούν πιθανώς σε όσους δεν πιστεύουν ότι οι εγχώριες αγορές λειτουργούν ανταγωνιστικά. Έχουμε τόσο πολύ «δαιμονοποιήσει» τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η οικονομία που αντί να κινούμαστε προς πιο υγιείς πρακτικές, προσπαθούμε να διανείμουμε τον υπάρχοντα πλούτο χωρίς να εξασφαλίσουμε περαιτέρω παραγωγή ή αύξηση των θέσεων εργασίας. "Πολιτική ανταγωνισμού" είναι η συνδυασμένη επίδραση όλων των κυβερνητικών πολιτικών που επηρεάζουν το επίπεδο ανταγωνισμού στις αγορές, αλλά οι φραγμοί στον ανταγωνισμό μειώνουν τις ευκαιρίες για καινοτομία και ανάπτυξη και φέρνουν τους καταναλωτές σε δυσχερέστερη θέση. Οι ανταγωνιστικές αγορές θα επέτρεπαν οι πόροι ενός έθνους να χρησιμοποιηθούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών και αυτές θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ανάπτυξη και τη μείωση της φτώχειας.

Οι αρχές του 21ου αιώνα βρήκαν την Ευρώπη υπό την δίνη μιας οικονομικής και κοινωνικής αναταραχής με την Ελλάδα να βρίσκεται μέσα στο «μάτι της οικονομικής καταιγίδας». Η επιθετικότητα της δημοσιονομικής προσαρμογής οδήγησε την οικονομία σε βαθιά ύφεση, γεγονός που υπονόμωσε τις προσπάθειες δημοσιονομικής εξυγίανσης. Τα εφαρμοζόμενα μέτρα λιτότητας έχουν διεισδύσει σημαντικά στη δομή και τη λειτουργία της αγοράς εργασίας και οι υπεύθυνοι για τη χάραξη πολιτικής απαιτούν κυρίως την προστασία της δημοσιονομικής ισορροπίας και την οικονομική βιωσιμότητα αντί για τη διατήρηση των βασικών επιπέδων υγειονομικής περίθαλψης. Είναι σαφές ότι η πρόσφατη οικονομική κρίση έχει οδηγήσει σε πολλές αρνητικές συνέπειες, επηρεάζοντας δραστικά την ποιότητα ζωής των εμπλεκόμενων πληθυσμών [11].

3.1. Επιπτώσεις στην υγεία

Υπάρχει ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον στην σχετική με την δημόσια υγεία βιβλιογραφία, η οποία αξιολογεί τις επιπτώσεις της Μεγάλης ύφεσης, που ξεκίνησε στα τέλη της περασμένης δεκαετίας και έπληξε πολλές ευρωπαϊκές χώρες [12]. Αναφορές σε προβλήματα υγείας που σχετίζονται με την οικονομική κρίση στην Ελλάδα έχουν εμφανιστεί σε πολλά περιοδικά. Σύμφωνα με μια συστηματική ανασκόπηση των δημοσιεύσεων μεταξύ του 2009 και του 2013, φαίνεται ότι

σημειώθηκαν μειώσεις των δαπανών για τη δημόσια υγεία και μεταβολές στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης και τη φαρμακευτική αγορά, με αυξημένο αριθμό εισαγωγών στα νοσοκομεία του Εθνικού Συστήματος Υγείας [13]. Οι άμεσες κοινωνικοοικονομικές συνέπειες όπως οι ανισότητες, ο κοινωνικός κατακερματισμός, η ανεργία, το χρέος, η επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου καθώς και οι παράπλευρες συνέπειες, όπως το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, μπορούν να οδηγήσουν σε κακή ψυχική υγεία.

Ο καθοριστικός ρόλος των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών στην υγεία του πληθυσμού είναι καλά τεκμηριωμένος [14]. Τα στοιχεία από ιστορικές και επιδημιολογικές έρευνες αποκαλύπτουν ότι σε πολλές περιπτώσεις οι οικονομικές κρίσεις έχουν συσχετιστεί με αυξημένα ποσοστά αυτοκτονιών, ανθρωποκτονίες, καρδιαγγειακές παθήσεις, κατάχρηση αλκοόλ και θνησιμότητα από μεταδοτικές ασθένειες [15-20], καθώς και αυξημένη νοσηρότητα [21] που οφείλεται κυρίως στον υποσιτισμό, τις μολυσματικές ασθένειες και τις ψυχικές διαταραχές [5, 18, 22, 23]. Αυτές οι συσχετίσεις μεταξύ οικονομικών κρίσεων και επιδείνωσης της υγείας μπορούν να οδηγήσουν σε αυξημένη ανάγκη για υπηρεσίες, ιδίως μεταξύ των ευάλωτων ομάδων όπως οι άνεργοι, οι ανασφάλιστοι, οι μετανάστες και όσοι δεν έχουν εισόδημα διαβίωσης [6]. Με άλλα λόγια, αυτές οι έμμεσες επιπτώσεις μπορούν να οδηγήσουν άμεσα σε αυξημένη ζήτηση για δημόσιες υπηρεσίες, ιδίως όταν είναι δωρεάν ή με χαμηλό κόστος.

Ο ψυχολογικός αντίκτυπος της κρίσης είναι ιδιαίτερα υψηλός και πρέπει να αντιμετωπιστεί. Η απώλεια θέσεων εργασίας καταλαμβάνει την 8η θέση ανάμεσα στα 42 πιο αγχωτικά συμβάντα στη ζωή ενός ανθρώπου, αυξάνοντας τον κίνδυνο ψυχιατρικών διαταραχών όπως η κατάθλιψη, το άγχος, η χαμηλή αυτοεκτίμηση, η κατάχρηση ναρκωτικών, η βίαιη συμπεριφορά και οι σωματικές παρενέργειες [24-29]. Ο φόβος και η ανασφάλεια που δημιουργούνται από την προοπτική της ανεργίας συνδέονται με την κακή ψυχική υγεία. Στην Ελλάδα, όπως έχει αποδειχθεί με επιτυχία σε άλλες χώρες, η προώθηση της μέριμνας για την ψυχική υγεία θα μπορούσε να επιτευχθεί καλύτερα όχι με την αποικοδόμηση των υπηρεσιών, αλλά με τον σχεδιασμό και την ανάπτυξη αυτών των υπηρεσιών κατά τρόπο κατάλληλο για την κάλυψη των αναγκών του πληθυσμού [11]. Είναι προφανές ότι η κρίση δεν είναι

μόνο οικονομική, αλλά βαθύτατα κοινωνική και θα συνεχίσει να είναι έτσι μέχρι οι κυβερνήσεις να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την ανανέωση των παλαιών θεσμών, να αποκαταστήσουν την εμπιστοσύνη του κοινού και να δώσουν ώθηση στα παραγωγικά κίνητρα, αφού η υποστήριξη των κοινωνικών δικτύων είναι ζωτικής σημασίας.

3.2. Επιπτώσεις στις υπηρεσίες υγειονομικής περίθαλψης

Στοιχεία από διάφορες έρευνες υποστηρίζουν τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ εκείνων που έχουν αυξήσει τις επισκέψεις τους στις υπηρεσίες υγείας και εκείνων που δεν το έχουν κάνει, γεγονός που μπορεί να αποδοθεί στα μέτρα λιτότητας και τις επιλογές σταδιακής φορολογίας στις οποίες προχωρούν οι κυβερνήσεις των κρατών. Το αυξανόμενο χάσμα ανισότητας μεταξύ των κατώτερων, μεσαίων και υψηλών κοινωνικών τάξεων έχει υπογραμμιστεί ως μία από τις κύριες συνέπειες της κρίσης και έχει συνδεθεί με μειωμένους πόρους για κοινωνικές υπηρεσίες και κοινωνική ένταξη [4]. Ορισμένες ομάδες πληθυσμού, όπως νέοι, άτομα χωρίς πτυχίο, άνεργοι, ηλικιωμένοι, παιδιά και μονογονεϊκές οικογένειες επηρεάζονται σοβαρά, επειδή τα μέτρα λιτότητας και δημοσιονομικής εξυγίανσης έχουν μειώσει σημαντικά την αγοραστική τους δύναμη [30]. Η μείωση του συνόλου των εισοδημάτων και των συντάξεων γήρατος, οι αυξήσεις φόρων, το υψηλό κόστος των βασικών προϊόντων - όπως η θέρμανση, η ηλεκτρική ενέργεια, τα τρόφιμα, το ενοίκιο και η υγειονομική περίθαλψη - ευθύνονται για την μειονεκτική τους θέση. Σε πραγματικούς όρους, ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στην κοινωνία μεταφράζεται σε αύξηση των ποσοστών ανεργίας με απώλεια ενός μεγάλου αριθμού θέσεων εργασίας, οδηγώντας έτσι τους άνεργους σε βαθύτερη φτώχεια, καθώς και στη διεύρυνση της ανισότητας και τον περιορισμό της προσβασιμότητας σε βασικές κοινωνικές υπηρεσίες [30,4] .

Δυστυχώς, στην Ελλάδα, οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας έχουν επηρεαστεί σοβαρά, αφού οι δημόσιοι και οι μη κερδοσκοπικοί φορείς παροχής υπηρεσιών ψυχικής υγείας είτε έχουν κλείσει είτε έχουν μειώσει το προσωπικό τους και τη λειτουργία τους. Τα ευρήματα από δημογραφικές έρευνες δείχνουν κατά 2,5 φορές αυξημένη επικράτηση της μείζονος κατάθλιψης, από 3,3% το 2008 σε 8,2% το 2011, ενώ οι οικονομικές δυσκολίες αποτελούν σημαντικό παράγοντα κινδύνου [31]. Τα μέτρα λιτότητας έχουν

περιορίσει την ικανότητα των υπηρεσιών ψυχικής υγείας να αντιμετωπίσουν την αύξηση της χρήσης κατά 120% τα τελευταία 3 χρόνια [25-27]. Παρόλα αυτά, οι ελληνικές αγορές βρήκαν έναν τρόπο να ξεπεράσουν εν μέρει αυτές τις δυσκολίες, φέρνοντας στο προσκήνιο τον ιδιωτικό τομέα και τη δημιουργία μεγάλων ιατρικών κέντρων. Τα κέντρα αυτά θα είναι σε θέση να προσφέρουν φτηνές ιατρικές υπηρεσίες στον πληθυσμό, βελτιώνοντας την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών και αυξάνοντας την πρόσβαση στην υγειονομική περίθαλψη.

Σε μια περίοδο οικονομικής αβεβαιότητας, οι αυξημένες ανάγκες για υγειονομική περίθαλψη και η αυξανόμενη ζήτηση για δημόσιες υπηρεσίες δεν πρέπει να συγκρούονται με πολιτικές λιτότητας και ιδιωτικοποίησης, εφόσον οι άνθρωποι δεν θα χρειάζεται να πληρώνουν τα διπλάσια και θα έχουν τη δυνατότητα να επιλέξουν τον πάροχο τους. Η οικονομική κρίση είχε αντίκτυπο στη χρήση και τη χρηματοδότηση των υπηρεσιών υγειονομικής περίθαλψης. Αυτές οι αλλαγές πιθανόν να αντικατοπτρίζουν τη μειωμένη ικανότητα των νοικοκυριών να αγοράζουν υπηρεσίες υγείας σε ξεχωριστή βάση, λόγω της μείωσης του εισοδήματός τους. Όταν οι ιδιωτικές δαπάνες για την υγεία υπολογίζονται ως ποσοστό των συνολικών δαπανών των νοικοκυριών, παρόμοιες μειούμενες τάσεις παρατηρούνται σε όλα τα μεσαία και υψηλά εισοδήματα. Ταυτόχρονα, τα νοικοκυριά χαμηλού εισοδήματος δαπανούν ένα ακόμη μεγαλύτερο μερίδιο του ήδη μειωμένου εισοδήματός τους για να έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, όπως φάρμακα και εξωτερικά ιατρεία σε νοσοκομεία [6]. Είναι τραγικό το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει γίνει πειραματόζωο διερεύνησης του αντίκτυπου των οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων στην υγεία και την ευημερία του πληθυσμού. Η οικονομική ύφεση και οι συνέπειές της (ανεργία, φτώχεια, κοινωνικός αποκλεισμός και ανασφάλεια) προκαλούν επιβλαβείς επιπτώσεις στις υπηρεσίες δημόσιας υγείας και υγειονομικής περίθαλψης της Ελλάδας [6].

3.3. "Διαρροή εγκεφάλων"

Η μετανάστευση των επιστημόνων λόγω της έλλειψης κατάλληλων θέσεων εργασίας αλλά και προοπτικών σταδιοδρομίας στη χώρα, συνήθως αφορά στους μορφωμένους και εξειδικευμένους νέους πολίτες και μεγιστοποίησε τα αρνητικά αποτελέσματα για

την Ελλάδα [32-34]. Εν μέσω της οικονομικής κρίσης, η αναζήτηση εργασίας στο εξωτερικό προσφέρει καλύτερες προοπτικές για την εξέλιξη της επαγγελματικής σταδιοδρομίας, την αξιοκρατία στο χώρο εργασίας και τα οικονομικά πλεονεκτήματα σε συνδυασμό με την απόκτηση περαιτέρω εξειδικευμένων γνώσεων. Η υψηλή ανεργία, οι χαμηλοί μισθοί και η έλλειψη νέων θέσεων εργασίας ωθούν τους νέους απόφοιτους να εγκαταλείψουν τη χώρα, ενώ ταυτόχρονα ο πραγματικός αριθμός των επιχειρήσεων μειώνεται, καθώς πολλοί επενδυτές τοποθετούν τα χρήματά τους στο εξωτερικό. Επιπλέον, πολλές επιχειρήσεις έχουν αρχίσει την μετεγκατάστασή τους σε γειτονικές χώρες με πιο βιώσιμη φορολογία, ενώ ταυτόχρονα υπάρχει όλο και λιγότερη εισροή ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα.

Επιπλέον, υπάρχει πολύ υψηλότερο ποσοστό ανεργίας για πτυχιούχους πανεπιστημίων σε σύγκριση με τους αποφοίτους της βασικής και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό το παράδοξο οφείλεται πιθανότατα στην αναντιστοιχία των εξειδικευμένων και νέων πανεπιστημιακών πτυχιούχων με όσα ζητά η αγορά εργασίας. Ως εκ τούτου, η διέξοδος για νέους επιστήμονες είναι η μετανάστευση στο εξωτερικό, όπου μπορούν να αναζητήσουν ευκαιρίες που σχετίζονται με τις σπουδές και τα προσόντα τους και όπου θα καταφέρουν να αποκατασταθούν επαγγελματικά. Αυτή η πτυχή, αν και φαίνεται λογική, σίγουρα δεν είναι η καλύτερη λύση για τη χώρα από τη στιγμή που η έξοδος νέων και αποφοίτων της στερεί από σημαντικούς πόρους που θα μπορούσαν να στηρίξουν την οικονομική ανάκαμψη [35, 36]. Το φαινόμενο του πολύτιμου επιστημονικού ιατρικού προσωπικού που διαφεύγει στο εξωτερικό είναι ένα πραγματικό πρόβλημα που οδηγεί σε ακόμη μεγαλύτερη υπονόμηση της ποιότητας των υπηρεσιών υγείας [37].

4. Συμπεράσματα

Στην Ελλάδα, μια χώρα όπου η πολιτική επιτυχία "μετράται" μόνο από την άποψη της ικανότητας διατήρησης και υποστήριξης της καθεστηκίας τάξης, οι οικονομικές συνέπειες των εφαρμοζόμενων πολιτικών, όπως αποδεικνύεται στα προηγούμενα κεφάλαια, ήταν καταστροφικές [38]. Ελλείψει ενός αποτελεσματικού σχεδιασμού και εκμάθησης από αποτυχίες του παρελθόντος, τα οφέλη που χάθηκαν στις αποφάσεις κατανομής των πόρων εκτιμώνται συνεχώς με βάση το πολιτικό και το ιδιωτικό

συμφέρον. Η αύξηση των φόρων και η περικοπή των δημοσίων δαπανών ήταν τα μόνα δυνατά μέσα δημοσιονομικής πολιτικής, παρά τις προειδοποιήσεις ότι τα μέτρα λιτότητας μπορούν μόνο να εμβαθύνουν την οικονομική ύφεση [39, 40].

Μια "δίκαιη" δημοσιονομική προσαρμογή θα μπορούσε να προσφέρει διπλό όφελος για την ενίσχυση της πιθανότητας επιτυχίας της οικονομικής προσαρμογής και για την προώθηση της κοινωνικής συνοχής. Ο πρωταρχικός στόχος ενός συστήματος υγείας είναι να προωθήσει την πρόσβαση σε αποτελεσματικές ιατρικές υπηρεσίες και θα πρέπει να εξεταστεί διεξοδικά από τους υπεύθυνους της χάραξης της πολιτικής. Απαιτούνται μεταρρυθμίσεις στον τομέα της υγείας για να επιτρέψουν στο σύστημα να μετατρέψει την οικονομική πίεση σε αύξηση της παραγωγικότητας και να ικανοποιήσει τη ζήτηση βάσει της ανάγκης [38, 41]. Η ενίσχυση των κατάλληλων υπηρεσιών κοινωνικής υποστήριξης είναι απαραίτητη για την άμβλυνση του βάρους της ύφεσης, ιδίως στις πιο ευάλωτες ομάδες ανθρώπων [4].

Ο πιο αποτελεσματικός τρόπος για την ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας είναι η κρατικοποίηση της ρύθμισης της αγοράς προϊόντων, η βελτίωση της ποιότητας και της διαφάνειας της νομοθεσίας, η καταπολέμηση της διαφθοράς και η ενίσχυση της εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, η παροχή κινήτρων για την προσέλκυση και αύξηση των επενδύσεων. Ιδιαίτερα τις άμεσες ξένες επενδύσεις. Όσον αφορά τα κίνητρα, οι πολίτες υποδηλώνουν κυρίως φορολογικά κίνητρα, αλλά όχι μόνο την καταπολέμηση της γραφειοκρατίας και την εχθρική στάση του κράτους έναντι της επιχειρηματικότητας. Οι αντιλήψεις που έχουν οι άνθρωποι σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των αγορών, δηλαδή ότι οι ανταγωνιστικές αγορές είναι προτιμότερες από τις κρατικές παρεμβάσεις, έχουν ζωτική σημασία για την κατανόηση των συνεπειών της χρηματοπιστωτικής κρίσης στα προβλήματα υγείας και τη σχετική ζήτηση υπηρεσιών υγείας.

Σύγκρουση συμφερόντων

Δεν έχουν αναφερθεί συγκρούσεις συμφερόντων από τους συγγραφείς.

Βιβλιογραφικές Αναφορές Άρθρου

- [1] Zavras D, Tsiantou V, Pavi E, Mylona K and Kyriopoulos J., “Impact of economic crisis and other demographic and socio-economic factors on self-rated health in Greece”, *Economic Journal of Public Health*; Vol.23, No. 2, 206-210. 2012.
- [2] Ferrera M., “The European Welfare State: Golden Achievements, Silver Prospects”, *West European Politics* 31(1/2): 82–107. 2008.
- [3] Matsaganis M., “The welfare state and the crisis: the case of Greece”, *Journal of European Social Policy* , Vol. 21(5):501-512. 2011.
- [4] Ifanti A, Argyriou A, Kalofonou F, Kalofonos H., “Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care”, *Health Policy*; 113: 8 -12. 2013.
- [5] Musgrove P., “The economic crisis and its impact on health and health care in Latin America and the Caribbean”, *Int J Health Serv.*;17(3):411–441. 1987.
- [6] Kondilis E, Giannakopoulos St, Gavana M, Ierodiakonou I, Waitzkin H and Benos A., “Economic Crisis, Restrictive Policies, and the Population’s Health and Health Care: The Greek Case”, *Am J Public Health*; 103(6): 973–979. June 2013.
- [7] Musgrove P., “Human development network”, in: *Health Economics in Development*, The World Bank, ISBN 0-8213-5570-8. Washington DC 2004.
- [8] Marmot M, Bell R., “How the financial crisis affect health?”, *BMJ*, vol. 338: 858-60. 2009.
- [9] Christodoulou N. and Christodoulou G., “Financial Crises: Impact on Mental Health and Suggested Responses”, *Psychotherapy and Psychosomatics*; 82:279-284. 2013.
- [10] Kentigelenis A, Karanikolos M, Papanicolas I, Basu S, McKee M and Stuckler D., “Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy”, www.thelancet.com; Vol: 378, 2011.
- [11] Van Hal G., “The true cost of the economic crisis on psychological well-being: a review”, *Psychology Research and Behavior Management*; Vol. 8, 17-25. 2015.
- [12] Simou E, Koutsogeorgou E., “Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: a systematic

- review”, *Health Policy*;115:111–119. 2014. Durkheim E. On suicide. London: Penguin, 2006.
- [13] Burgard SA, Brand JE, House JS., “Toward a better estimation of the effect of job loss on health”, *Journal of Health and Social Behavior*, 48:369–384. 2007.
- [14] Wilkinson R, Marmot MG, editors, *Social Determinants of Health. The Solid Facts*, 2nd ed. Copenhagen. World Health Organization Regional Office for Europe. Denmark: 2003.
- [15] Stuckler D, Meissner CM, King LP., “Can a bank crisis break your heart?”, *Global Health*, 4:1. 2008.
- [16] Stuckler D, Basu S, Suhrcke M, Coutts A, McKee M., “The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis”, *Lancet*, 374 (9686):315–323. 2009.
- [17] Chang SS, Gunnell D, Sterne JA, Lu TH, Cheng AT, “Was the economic crisis 1997–1998 responsible for rising suicide rates in East/Southeast Asia? A time-trend analysis for Japan, Hong Kong, South Korea, Taiwan, Singapore and Thailand”, *Soc Sci Med.*, 68 (7):1322–1331. 2009.
- [18] Suhrcke M, Stuckler D, Suk JE et al., “The impact of economic crises on communicable disease transmission and control: a systematic review of the evidence”, *PLoS ONE.*, 6(6) e20724. 2011.
- [19] King L, Hamm P, Stuckler D., “Rapid large-scale privatization and death rates in ex-communist countries: an analysis of stress-related and health system mechanisms”, *Int J Health Serv.*;39(3):461–489. 2009.
- [20] Stuckler D, King L, McKee M., “Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis”, *Lancet*, 373(9661):399–407. 2009.
- [21] Kim H, Chung WJ, Song YJ, Kang DR, Yi JJ, Nam CM., “Changes in morbidity and medical care utilization after the recent economic crisis in the Republic of Korea”, *Bull World Health Organ.*;81(8):567–572. 2003.
- [22] Abel-Smith B., “The world economic crisis. Part 1: repercussions on health”, *Health Policy Plan.*, 1(3):202–213. 1986.

- [23] Dávalos ME, Fang H, French MT., “Easing the pain of an economic downturn: macroeconomic conditions and excessive alcohol consumption”, *Health Econ.*, 21(11):1318–1335. 2012.
- [24] Tountas G., *Society and Health*, Ed. Odysseas / New Health, Athens, 2004.
- [25] Kentikelenis A, Karanikolos M, Reeves A, McKee M, Stuckler D., “Greece’s health crisis: from austerity to denialism”, *The Lancet*, 383:748-53. 2014.
- [26] Anagnostopoulos DC, Soumaki E., “The state of child and adolescent psychiatry in Greece during the international financial crisis: a briefreport”, *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 22: 131–34. 2013.
- [27] Economou M, Madianos M, Peppou LE, Patelakis A, Stefanis CN., “Major depression in the era of economic crisis: a replication of a cross-sectional study across Greece”, *J Affect Disord*, 145: 308–14. 2013. Karanikolos M, Heino P, McKee M, Stuckler D, Legido-Quigley H., “Effects of the Global Financial Crisis on Health in High-Income Oecd Countries. A Narrative Review”, *International Journal of Health Services*;Vol. 46 (2), 208-240. 2016
- [28] Butterworth P, Rodgers B, Windsor TD, “ Financial hardship, socio-economic position and depression: results from the PATH Through Life Survey”, *Soc Sci Med*, 69: 229–237. 2009.
- [29] World Health Organization: *Impact of Economic Crises on Mental Health*, Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2011.
- [30] Economou Ch, Kaitelidou D, Kentikelenis A, Sissouras A, Maresso, A. *CASE STUDY: The impact of the financial crisis on the health system and health in Greece*, WHO, 2014.
- [31] Tapia Granados J, and Rodriguez J., ‘Health, economic crisis, and austerity: A comparison of Greece, Finland and Iceland’, *Health Policy*, 119(7): 941-953. 2015. Dore, M.H., Singh, R.G., “The global financial crisis and the Great Recession of 2007–2009”, *Nonlinear Dynamics, Psychology, and Life Sciences*, 14:317–342. 2010.

- [32] Katseli LT, Lucas REB, Xenogianni T., *Effects of Migration on Sending Countries: What do we know? Working Paper, 250*, OECD, Paris. 2006.
- [33] Lowell LB, Findlay A., *Migration of Highly Skilled Persons from Developing Countries: Impact and Policy Responses*, ILO/DfID, Geneva. 2002.
- [34] Ifanti A, Argyriou A, Kalofonou F, Kalofonos H., “Physicians' brain drain in Greece: A perspective on the reasons why and how to address it”, *Health Policy* 117; 210 -215. 2014.
- [35] Schiff M., “Brain Gain: Claims about Its Size and Impact on Welfare and Growth Are Greatly Exaggerated”, Bonn: IZA Discussion Papers Series, No. 1599 <http://ftp.iza.org/dp1599.pdf> Stark, O., Helmenstein, C. & Prskawetz, A. (1997), “A brain gain with a brain drain”, *ECOLET*, 55, 227 – 234. 2005.
- [36] Theodoropoulos D, Kyridis A, Zagkos Ch, Konstantinidou Z. “"Brain Drain" Phenomenon in Greece: Young Greek scientists on their Way to Immigration, in an era of “crisis”. Attitudes, Opinions and Beliefs towards the Prospect of Migration”, *Journal of Education and Human Development*; Vol. 3, No. 4, 229-248. December 2014.
- [37] Chatziprodromidou I, Emmanouilides Ch, Yfanti F, Ganas A, Roupas Th, Varsamidis K, Apostolou Th., “Brain drain: The Greek phenomenon”, *International Research Journal of Public and Environmental Health* Vol. 4 (11), pp 289 – 293. 2017.
- [38] Goranitis I, Siskou O, Liaropoulos L., “Health policy making under information constraints: An evaluation of the policy responses to the economic crisis in Greece”, *Health Policy*, 117: 279 – 284. 2014.
- [39] Krugman P., *End this depression now!*, New York: WW Norton & Company: 2012.
- [40] Stiglitz JE, *The price of inequality: how today's divided society endangers our future*, New York: WW Norton & Company: 2012.
- [41] Kaplanoglou G, Rapanos V. Bardakas I., *Does fairness matters for the success of fiscal consolidation?*, 2013. (Available at SSRN 2267831).

10. Άρθρο 2: "Εταιρική Φορολογία και Ανισότητα: Συμφωνία ή Ασυμφωνία;"

Περίληψη

Σκοπός: Σε αυτό το άρθρο εξετάζεται η υπόθεση αν απαιτείται υψηλότερη φορολογία για την παροχή αναδιανεμητικών πολιτικών που μειώνουν την ανισότητα, ώστε να γίνει αντιληπτό εάν πράγματι υπάρχει λόγος για αυξημένες πολιτικές αναδιανομής, ιδίως μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση. Λαμβάνοντας υπόψη τις δημοσιονομικές εξελίξεις του παρελθόντος, τον δημοσιονομικό περιορισμό του παρόντος και τον αρνητικό αντίκτυπο της φορολογίας στην οικονομική ανάπτυξη, το ζήτημα της σχέσης μεταξύ φορολογίας και ανισότητας δεν είναι μόνο έγκαιρο αλλά και σχετικό με τη χάραξη της οικονομικής πολιτικής.

Σχεδιασμός / Μεθοδολογία / Προσέγγιση: Χρησιμοποιώντας ένα πάνελ δεδομένων για ορισμένες χώρες, εξετάζεται η σχέση μεταξύ της ανισότητας, όπως αυτή μετράται από τον δείκτη Gini και ενός συνόλου επεξηγηματικών οικονομικών μεταβλητών, όπως ο λόγος Χρέος / ΑΕΠ, το ετήσιο έλλειμμα, ο εταιρικός φόρος και το καθαρό εθνικό εισόδημα. Έτσι, έχουμε μια αναπαράσταση των διαφορών δημοσιονομικών αιτιολογιών για τις κυβερνητικές δαπάνες, του επιπέδου του εταιρικού φόρου ως δείκτη για το βαθμό που κάθε χώρα υποστηρίζει τη λειτουργία της αγοράς, την επιχειρηματικότητα και την ανάπτυξη και διασυνδεόμενα με την ανισότητα.

Ευρήματα: Ακολουθώντας τα δεδομένα μας, διαπιστώθηκε ότι οι αυξημένοι εταιρικοί φόροι συνδέονται σχεδόν πάντα με αυξημένη ανισότητα και επιπλέον, ο δημοσιονομικός περιορισμός πρέπει να συνδυαστεί με χαμηλότερους εταιρικούς φόρους και όχι υψηλότερους, όπως επιμένουν οι σύγχρονες πρακτικές για τη μείωση της ανισότητας. Επίσης, εξετάζοντας τις πιο ανεπτυγμένες χώρες, δεν μπορούμε να βρούμε χρηστικές ενδείξεις ούτε για τις δημοσιονομικές μεταβλητές ούτε για τη φορολογική μεταβλητή, ενώ η μόνη μεταβλητή που μπορεί να συσχετιστεί με μειωμένη ανισότητα είναι το υψηλότερο εθνικό εισόδημα. Έτσι διαπιστώνουμε ότι θεμιτό είναι να υπάρχουν μικρότερες κυβερνητικές δαπάνες και χαμηλότεροι φόροι ή κάποιας άλλης μορφής οικονομική πολιτική που να καθιστά άπαντες ομοιόμορφα

πλουσιότερους και όχι ομοιόμορφα φτωχότερους. Αυτό, ωστόσο, δεν μπορεί να γίνει μέσω αυξημένης φορολογίας για δύο λόγους: πρώτον, δεν λαμβάνει υπόψη τη φοροδιαφυγή που στρεβλώνει την εθνική κατανομή του εισοδήματος και τα στατιστικά συμπεράσματα, καθιστώντας έτσι την ανισότητα υπερβολικά υψηλότερη μέσω ενός χαμηλότερα αναφερόμενου εθνικού εισοδήματος και, δεύτερον, οι υψηλότεροι φόροι δημιουργούν έναν φαύλο κύκλο καταστολής της οικονομικής δραστηριότητας, υψηλότερης ρύθμισης και διαφθοράς, δίνοντας κίνητρα για αυξημένη φοροδιαφυγή και απώλεια κεφαλαίων.

Αυθεντικότητα/τιμή: Τα σύγχρονα επιχειρήματα υπέρ των υψηλότερων και όχι χαμηλότερων φόρων, για την μείωση της ανισότητας δεν υποστηρίζονται από τα δεδομένα μας.

Λέξεις-κλειδιά: Ανισότητα, εταιρικός φόρος, οικονομική ανάπτυξη, δημοσιονομικές πολιτικές, δείκτης Gini, εθνικό εισόδημα, αναδιανομή, φορολογία.

1. Εισαγωγή

Η οικονομική ανισότητα είναι ένα φαινόμενο που εξελίσσεται έντονα τα τελευταία χρόνια και έχει προκαλέσει ένα κύμα αναλύσεων και προβληματισμών σχετικά με τις αιτίες και τα αποτελέσματά του. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που υποστήριζαν ότι η ανισότητα κρύβει το πραγματικό πρόβλημα της φτώχειας. Ωστόσο, και τα δύο συνιστούν κοινωνικά προβλήματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν ισότιμα (Peterson, 2017), αλλά πιθανόν όχι με συμμετρικό τρόπο. Αφενός, η φτώχεια αναγνωρίζεται ευκολότερα μέσω των συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού, ενώ η εισοδηματική ανισότητα εξαρτάται από την ειλικρίνεια της εκάστοτε φορολογικής δήλωσης, από την ισχύ της φορολογικής νομοθεσίας και την ακριβή μέτρηση του εισοδήματος. Το πρόβλημα της εισοδηματικής ανισότητας είναι σημαντικό κάτω από ιδανικές οικονομικές συνθήκες, αλλά μάλλον ασήμαντο στον σύγχρονο κόσμο. Το σημαντικό όμως ζήτημα, όσον αφορά τις οικονομικές πολιτικές, είναι ο τρόπος αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων και πάνω σε ποιο οικονομικό υπόβαθρο μπορεί κάποιος να εφαρμόσει αυτές τις πολιτικές. Είναι σαφές ότι υπάρχουν υποστηρικτές των υψηλών επιπέδων φορολογίας (συχνά καταστροφικών) και των αντίστοιχων μαζικών

προσπαθειών ανακατανομής αλλά υπάρχουν και αυτοί που υποστηρίζουν πρακτικές χαμηλότερης φορολογίας για την τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης, σε συνδυασμό με δημοσιονομικές μεταρρυθμίσεις. Ποια από τις δύο απόψεις θα είναι η επικρατούσα θα έχει τεράστιο αντίκτυπο στο σχεδιασμό των μελλοντικών οικονομικών πολιτικών.

Η καλύτερη κατανόηση της διασύνδεσης μεταξύ των δημοσιονομικών / φορολογικών πολιτικών και της ανισότητας, δεν μπορεί να γίνει με μια ενιαία μέτρηση των δύο εννοιών για κάθε χώρα, αλλά με μια ποσοτική αξιολόγηση μεταξύ τους, ώστε να εξεταστεί μια σχέση μεταξύ των δύο, εάν υπάρχει. Δεν ενδιαφερόμαστε μόνο για μια σύγκριση μεταξύ των μονομερών φορολογικών μέτρων, για παράδειγμα, της ανισότητας και του τρόπου με τον οποίο τα μέτρα αυτά μεταβάλλονται με την πάροδο του χρόνου ή διαφέρουν μεταξύ των χωρών. Αντίθετα, μας ενδιαφέρει να καταλάβουμε εάν οι δημοσιονομικές / φορολογικές πολιτικές (που λειτουργούν ως μεταβλητές ελέγχου άσκησης πολιτικής) έχουν ή μπορούν να έχουν θετικό πρόσημο στη μείωση της ανισότητας (ενεργώντας ως μεταβλητή απόκρισης). Για την καλύτερη κατανόηση της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανισότητας και οικονομίας, θα πρέπει να γίνουν κάποιες περαιτέρω επισημάνσεις σχετικά με τον αντίκτυπο της ανισότητας στη φτώχεια (Ravallion, Comparison of Foverty, 2017), αλλά αυτό δεν είναι κάτι που επιδιώκουμε σε αυτήν την εργασία.

Εξαιτίας αυτού, δημιουργήσαμε έναν πίνακα δεδομένων με στοιχεία διαφόρων χωρών του ΟΟΣΑ σε συνδυασμό με μια σειρά σχετικών δημοσιονομικών και οικονομικών μεταβλητών συσχετιζόμενες με την ανισότητα και επιχειρήθηκε η διερεύνηση του τρόπου με τον οποίο οι εκάστοτε δημοσιονομικές πολιτικές έχουν αντίκτυπο στην ανισότητα. Παρόλο που τα αποτελέσματά μας είναι πράγματι ιδιαίτερα για τα δεδομένα που χρησιμοποιούμε, υποδεικνύουν ότι δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία που να υποστηρίζουν την αυξημένη φορολογία ή τις αυξημένες κυβερνητικές δαπάνες. Και οι δύο αυτές προσεγγίσεις είναι επιζήμιες για την ανισότητα και μπορούμε βεβαίως να ισχυριστούμε ότι τα αποτελέσματά μας δεν είναι υπερβολικά: η στήριξη της κατανάλωσης μέσω των μεταβιβάσεων εισοδήματος είναι γνωστό ότι αποτυγχάνει, ενώ η υποστήριξη της επιχειρηματικότητας και της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας οδηγούν στην επιτυχία, τουλάχιστον στις

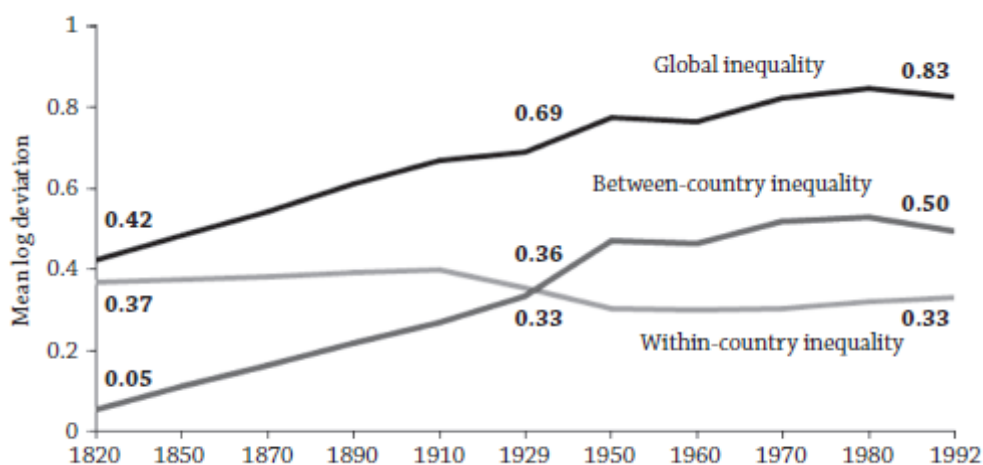
οικονομίες και τις αγορές που λειτουργούν ανταγωνιστικά. Τα αποτελέσματά μας είναι ιδιαίτερα σημαντικά αν λάβουμε υπόψη τις παραγωγικές δομές των χωρών στο σύνολο των δεδομένων μας, στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων.

2. Ιστορικό

Ήδη από το 1776, ο Adam Smith είχε αναφερθεί στους τέσσερις κύριους λόγους για τους οποίους οι φόροι προσδιορίζονταν ως «βάρος» για τους περισσότερους ανθρώπους, αντί για μια ωφέλιμη οντότητα όλης της χώρας. Συστηματικά λάθη των κυβερνήσεων καθιστούν τους φόρους μια αρκετά σοβαρή υπόθεση κυρίως όταν παρακρατούνται από τους μισθούς των εργαζομένων παρά από ό, τι όταν εισέρχονται στο δημόσιο ταμείο. Το έναυσμα στην υπόθεση του Adam Smith έδωσε ο μεγάλος αριθμός υπαλλήλων που συμμετείχαν στη διαδικασία συγκέντρωσης των φόρων (κυβερνητικές δαπάνες για την επιβολή του φόρου): σε πολλές περιπτώσεις οι μισθοί αυτών των υπαλλήλων είχαν ως αποτέλεσμα την αύξηση των φόρων. Η αυξημένη φορολογία των επιχειρήσεων μπορεί να αποθαρρύνει τους πολίτες να δημιουργήσουν επιχειρήσεις που θα μπορούσαν να δώσουν απασχόληση σε έναν μεγάλο μέρος του πληθυσμού και να παράσχουν σταθερότητα στη χώρα. Σύμφωνα με το σημαντικό έργο του Ramsey (1927), η βέλτιστη φορολογία μπορεί να εφαρμοστεί μόνο εάν οι φόροι εφαρμόζονται σε αγαθά που ακολουθούν τις ελαστικότητες ζήτησης και προσφοράς των αγορών.

Υπάρχουν διάφοροι λόγοι που συνηγορούν υπέρ της διερεύνησης της ανισότητας. Το γράφημα 1 δείχνει την αύξηση της ανισότητας κατά τη διάρκεια μιας περιόδου μεγαλύτερης των 170 ετών. Αυτό το παγκόσμιο ποσοστό ανισότητας υπολογίζεται λαμβάνοντας υπόψη όλους τους ανθρώπους του κόσμου μεμονωμένα και ανεξάρτητα από τη χώρα στην οποία διαμένουν. Η ανισότητα μεταξύ των χωρών συγκρίνει τις διαφορές στην ανισότητα μεταξύ τους, ενώ η ανισότητα εντός μιας χώρας μετρά την ανισότητα μεταξύ των ατόμων του πληθυσμού κάθε χώρας. Παρά το γεγονός ότι η συνολική ανισότητα μεταξύ των χωρών μειώνεται, παρατηρείται μια αύξηση στο ποσοστό της ανισότητας εντός της κάθε χώρας χωριστά (Bourguignon & Morrisson, 2002). Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε τα ακόλουθα: η άνοδος της ανισότητας

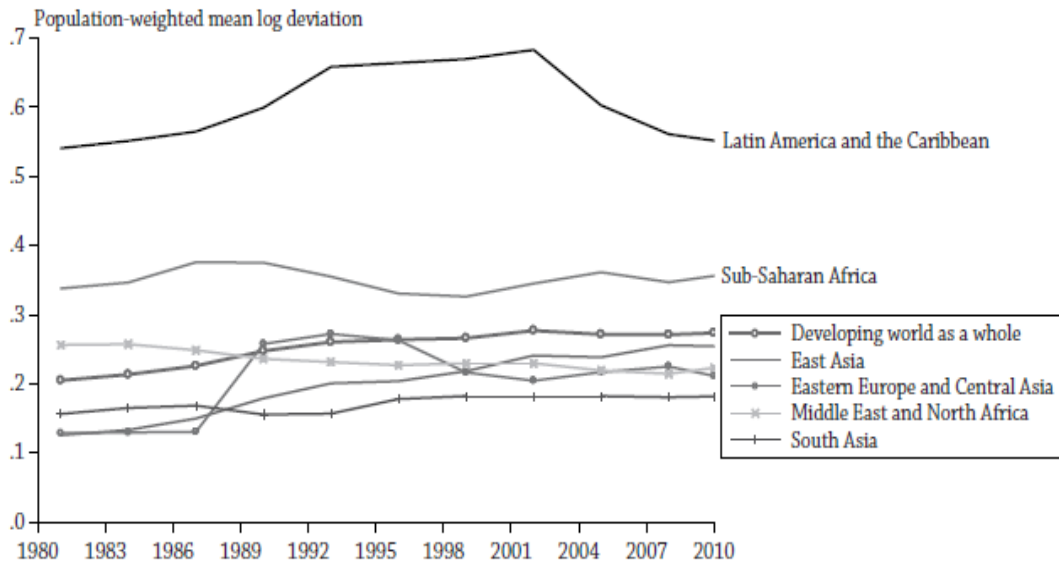
είναι επίσης ένα φυσικά παραγόμενο αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης και είναι παραπλανητικό να το εξετάσουμε για τόσο μεγάλες χρονικές περιόδους! Ακόμα και στη δεκαετία του 1920, οι άνθρωποι δεν είχαν πρόσβαση στα ίδια πράγματα που έχουν σήμερα, ακόμη και με υψηλότερη ανισότητα. Είναι προφανές ότι πρέπει να κάποιος να προσέξει τόσο τα οφέλη της οικονομικής ανάπτυξης όσο και τις επιπτώσεις της ανισότητας. Τα καθαρό νερό, η αποχέτευση, η εκπαίδευση, τα τρόφιμα και τα είδη ένδυσης είναι πολύ περισσότερο διαθέσιμα τώρα, ακόμη και με το κόστος υψηλότερης ανισότητας.

Σχήμα 1. Η ανισότητα που παρουσιάζεται σε παγκόσμια κλίμακα, μεταξύ των χωρών και εντός των χωρών, όπως αυτή ορίζεται από τη σειρά Bourguignon-Morrisson. Πηγή: Bourguignon και Morrisson (2002)

Επιπλέον, είναι σημαντικό να διερευνηθεί η ανισότητα μεταξύ ομάδων χωρών που έχουν ομοιότητες, όπως περιφερειακά χαρακτηριστικά, δημοσιονομικές πολιτικές, μεταρρυθμίσεις κ.λπ. Ας εξετάσουμε, για παράδειγμα, τις διαφορές στην ανισότητα μεταξύ διαφορετικών ομάδων χωρών, όπως φαίνεται στο γράφημα 2, που συγκρίνει την μεταβολή στην ανισότητα στην γεωγραφική περιφέρεια ομάδων αναπτυσσόμενων χωρών (Ravallion, *The Economics of Foverty: History, Conservation and Policy*, 2015).

Σχήμα 2. Η μεταβολή του μέσου όρου της ανισότητας εντός της γεωγραφικής περιφέρειας ομάδων χωρών. Πηγή: Ravallion, 2015

Με μια ανάλογη προσέγγιση, οι χώρες που εξετάζονται στην ανάλυσή μας χωρίζονται σε πέντε ομάδες: "Νέα Ευρώπη" (Τσεχία, Ιρλανδία, Σλοβακία, Κύπρος), Μέση Ανατολή και Ασία (Κουβέιτ, Ταϊβάν / Δημοκρατία της Κίνας και Σιγκαπούρη). Τη Μέση Ανατολή και την Ασία μαζί με την Κύπρο, την "Παλιά Ευρώπη" (Γαλλία, Ελλάδα, Ολλανδία, Πορτογαλία και Ισπανία) και την Παλιά Ευρώπη συν τις Ηνωμένες Πολιτείες. Η ομαδοποίησή μας βασίζεται κυρίως στην εφαρμοζόμενη οικονομική πολιτική γενικά και της φορολογίας ειδικότερα. Για παράδειγμα, η "Νέα Ευρώπη" περιλαμβάνει χώρες που έχουν επικεντρωθεί σε ένα χαμηλό ή χαμηλό / σταθερό φορολογικό καθεστώς και έχουν βιώσει σημαντική ανάπτυξη εξαιτίας αυτού. Οι χώρες της Μέσης Ανατολής και της Ασίας είναι επίσης παραδείγματα παρόμοιων δημοσιονομικών και φορολογικών χαρακτηριστικών. Ειδικότερα, η περίπτωση της Σιγκαπούρης αποτελεί ένα σύγχρονο παράδειγμα δημοσιονομικής διαχείρισης - βλ. επίσης αργότερα στο κείμενο. Οι χώρες της "Παλαιάς Ευρώπης" αντικατοπτρίζουν τη δέσμευση για μια δημοσιονομική προσέγγιση της παλιάς σχολής, η οποία βασίζεται σε δημοσιονομικές εξελίξεις, κρατικές επιχειρήσεις, κράτος πρόνοιας, υψηλότερα επίπεδα χρέους και υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές.

Σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες υπάρχει ένα ποσοστό φοροδιαφυγής, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Το επίπεδο φοροδιαφυγής είναι πολύ δύσκολο να εκτιμηθεί με ακρίβεια, αφού οι πηγές και τα αποτελέσματά του έχουν πολλούς βαθμούς επιρροής, ωστόσο υπάρχουν σημαντικές συνέπειες όπως είναι τα λιγότερα δημόσια κονδύλια και η εσφαλμένη μέτρηση του εισοδήματος και η κατανομή του. Πολλοί παράγοντες συμβάλλουν στο πρόβλημα της φοροδιαφυγής. Ως τέτοιοι θα μπορούσαν να αναφερθούν το επίπεδο ανεπάρκειας των συντελεστών του φορολογικού συστήματος, η διάρθρωση του οικονομικού συστήματος, η αναποτελεσματικότητα της φορολογικής διοίκησης, η πιθανότητα εντοπισμού των παραβάσεων και τιμωρίας, η αδυναμία είσπραξης φόρων, το ύψος και το είδος των επιβληθέντων προστίμων, η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, η διαφθορά, η αδυναμία του θεσμικού οργάνου, οι φορολογούμενοι αλλά και ελεγκτικός μηχανισμός, οι οικονομικές διαρθρωτικές στρεβλώσεις, η φορολογική κουλτούρα και η ανεπτυγμένη γραφειοκρατία. Η Ελλάδα είναι ένα καλό παράδειγμα προκειμένου να κατανοήσουμε κάποια από αυτά τα ζητήματα. Σύμφωνα με τους Schneider και Buehn (2009), οι οποίοι εκτίμησαν την παραοικονομία στην Ελλάδα βάσει της προσέγγισης MIMIC και της ζήτησης συναλλάγματος, το εισόδημα "κάτω από το τραπέζι" υπολογίζεται περίπου στο 25% του ΑΕΠ της χώρας, το οποίο είναι το υψηλότερο μεταξύ των είκοσι ενός χωρών του ΟΟΣΑ που εξετάστηκαν (Schneider & Buehn, 2007-9), (Dell'Anno, Gómez-Antonio, & Angel, 2007). Παρά τις διαφορές οι μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από το 2004, δεν μπορούν να δικαιολογήσουν έναν τέτοιο χαμηλό δείκτη αναποτελεσματικότητας φορολογίας όπως το 31%, που είναι περίπου 4.5% χαμηλότερο από τον μέσο όρο του ΟΟΣΑ (OECD, Οικονομική Έρευνα του ΟΟΣΑ, 2009). Σύμφωνα με παρόμοια ή ακόμη και χαμηλότερα ποσοστά αγαθών, άλλες χώρες της ζώνης του ευρώ έχουν επιδείξει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη συλλογή των φόρων σε σχέση με την Ελλάδα. Η απόδοση της Φινλανδίας και της Ιρλανδίας, για παράδειγμα, στη συλλογή των φόρων ανέρχεται στο 56%. Στην τρέχουσα ελληνική φορολογική πραγματικότητα αντί για ένα καλά δομημένο φορολογικό σύστημα έχει υιοθετηθεί ένα υψηλό επίπεδο γραφειοκρατίας, έλλειψη διαφάνειας και διαφθορά, τα οποία συνολικά αντιπροσωπεύουν ένα αποτυχημένο ρυθμιστικό σύστημα (Kottaridi & Thomakos, 2018). Η μοναδική οικονομική πραγματικότητα της Ελλάδας καθιστά ακόμη πιο δύσκολη μια ανάλογη με άλλες

χώρες της ζώνης του ευρώ δημοσιονομική μεταχείριση, ακόμη και με εκείνες με παρόμοια ποσοστά (Vassilopoulou & Thomakos, 2017).

Εκτός από τους συνήθεις «υπόπτους» λοιπόν, τις επιχειρήσεις και τους ιδιώτες που αποφεύγουν να δηλώσουν μέρος ή και ολόκληρο το εισόδημά τους, ένα κρίσιμο κομμάτι του προβλήματος της φοροδιαφυγής έγκειται επίσης στην ανεπάρκεια της ίδιας της φορολογικής υπηρεσίας. Έχοντας το καθήκον να συγκεντρώνουν ένα εξαιρετικά μεγάλο χρηματικό ποσό και να διαχειρίζονται τις εμπιστευτικές πληροφορίες των φορολογουμένων, οι εφοριακοί μπορούν εύκολα να μπουν στον πειρασμό και να εμπλακούν σε ακατάλληλες οικονομικές καταστάσεις. Η πράξη αυτή μπορεί να λάβει διάφορες μορφές, όπως η αποφυγή διενέργειας φορολογικού ελέγχου και η περάτωσή της χωρίς επαρκή διερεύνηση ή επιβολή των προβλεπόμενων ποινικών κυρώσεων. Ακόμη και αν δεν διαγράφουν τα στοιχεία των φορολογουμένων από τα αρχεία, τους βοηθούν να απαλλαχθούν από την καταβολή φόρων με αντάλλαγμα ένα ποσό ανάλογο του επιπέδου φοροδιαφυγής (Sam, 2010). Όπως έδειξαν οι Flatters και MacLeod (1995), η φοροδιαφυγή όχι μόνο αυξάνεται λόγω οικονομικών συμφερόντων μεταξύ των ελεγκτών και των φορολογουμένων, αλλά και λόγω μιας μη αξιόπιστης εικόνας που έχει δημιουργηθεί για τις φορολογικές υπηρεσίες πολλών αναπτυσσόμενων χωρών. Έχει αποδειχθεί ότι η φοροδιαφυγή επικρατεί όταν η φορολογική υπηρεσία θεωρείται διεφθαρμένη από τους πολίτες και δεν βλέπουν μία "επιστροφή" των φόρων τους μέσω της υγειονομικής περίθαλψης, των επιδομάτων παιδικής μέριμνας, των δημόσιων σχολείων, των δημόσιων συγκοινωνιών κ.λπ. (Flatters & MacLeod, 1995), (Sam, 2010). Η Σιγκαπούρη ήταν ένα μεγάλο παράδειγμα της πεμπτουσίας ανάπτυξης, αυξάνοντας το πραγματικό της ΑΕΠ από 4,668 εκατομμύρια δολάρια σε 46,255 εκατομμύρια δολάρια μεταξύ των ετών 1965-2008 (Low, 2001). Η οικονομική ανάπτυξη της Σιγκαπούρης αντανάκλα, μεταξύ άλλων, τη νομιμότητα, την αποτελεσματικότητα της κυβέρνησής της, τη σχετική ελευθερία υψηλών επιπέδων διαφθοράς, αμεροληψίας και ταχείας αντίδρασης (Lim, 1996). Ένας από τους λόγους της επιτυχίας της κυβέρνησης είναι η ισοδυναμία της με το κράτος. Ωστόσο, αυτή η σύνδεση έρχεται με μειονέκτημα. Έχει αναπτυχθεί μια κοινωνία όπου «η κυβέρνηση γνωρίζει καλύτερα», η οποία επιτρέπει σε μεγάλο βαθμό να κρύβονται από το κοινό και το κοινοβούλιο πολλές οικονομικές

πληροφορίες και περιουσιακά στοιχεία κρατικών επιχειρήσεων. Υπάρχει μια λεπτή γραμμή που κρατά τη διαφθορά του κράτους μακριά από την καθημερινή πραγματικότητα. Προκειμένου να αποφευχθεί ο κίνδυνος, οι υπηρεσίες φορολογικού ελέγχου θα πρέπει να βελτιώνονται συνεχώς και να παρακολουθούν με διάφορα μέσα για να διευκολύνουν την φορολογική συμμόρφωση πολιτών και επιχειρήσεων (Bird & Oldman, 2000), (Vassilopoulou & Thomakos, 2017). Υπάρχει λόγος που τονίζονται όλες αυτές οι πληροφορίες περί φορολογικών, γιατί όπως προαναφέρθηκε, η αποτελεσματικότητα του φορολογικού συστήματος διαδραματίζει καίριο ρόλο στην κατανόηση των κινήτρων για πραγματική δήλωση εισοδήματος, παροχή επιδομάτων, χρήσης δημόσιων πόρων και της επιβολής του νόμου.

Στην ανάλυσή μας επιλέγουμε τη χρήση του εταιρικού φόρου ως υποκατάστατο για τις φορολογικές πολιτικές, γιατί αντικατοπτρίζει σαφώς τη θέση της κυβέρνησης σχετικά με το πώς θα πρέπει να αντιμετωπιστεί το επιχειρηματικό πνεύμα και τι προσδοκά να λάβει στα κρατικά ταμεία από την επιχειρηματική δραστηριότητα. Οι εταιρικοί φόροι (CT) είναι σημαντικοί επειδή υπάρχει μια υποκείμενη οικονομική θεωρία που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να είναι στην πραγματικότητα μηδενικοί, δεδομένου ότι μεταφέρονται ευκολότερα στον τελικό καταναλωτή - η θεωρία του φόρου εισοδήματος φυσικών προσώπων είναι εντελώς διαφορετική. Οι Nallareddy et al. (2018) μελέτησαν τη σχέση μεταξύ περικοπών εταιρικών φόρων και ανισότητας εισοδήματος, στις ΗΠΑ και σε επίπεδο χώρας. Παρακολούθησαν τις μεταβολές του κρατικού εταιρικού φόρου κατά τη διάρκεια των ετών και κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η μείωση των φόρων οδηγεί σε υψηλότερο εισόδημα κεφαλαίου, αλλά οι μισθοί και το εισόδημα μειώνονται. Ωστόσο, σημειώνουν επίσης ότι η μείωση της ανισότητας εισοδήματος εξαρτάται από τη δημιουργία πρόσθετης οικονομικής δραστηριότητας από την εταιρική δραστηριότητα, η οποία δραστηριότητα μπορεί να ενισχυθεί μόνο με τη μείωση των εταιρικών φόρων - και αυτό είναι ένα κρίσιμο επιχείρημα που δεν μπορεί να παραβλεφθεί στη συζήτηση για την ανισότητα (για παράδειγμα ο αντίκτυπος στα κίνητρα για εργασία και την παραγωγή πλούτου και ως εκ τούτου για διαγενεακές κοινωνικές μετατοπίσεις).

Μια άλλη σημαντική μεταβλητή είναι το καθαρό εθνικό εισόδημα (NNI), το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν μαζί με τους μισθούς, οι μισθοί και τα ιδιοκτησιακά

εισοδήματα από το εξωτερικό, αποκλείοντας το πάγιο κεφάλαιο. Στα δεδομένα μας, ο δείκτης NNI μετράται σε εκατομμύρια USD (\$) κατά κεφαλήν (OECD, Καθαρό Εθνικό Εισόδημα, 2019). Σε γενικές γραμμές, κάποιος θα περίμενε ότι υψηλότερο ποσοστό NNI κατά κεφαλή σημαίνει χαμηλότερη ανισότητα και χαμηλότερη φτώχεια, το οποίο μέχρι ένα βαθμό είναι αληθινό. Ωστόσο, η άνοδος του καθαρού εθνικού εισοδήματος μπορεί να μην οδηγήσει σε μια ομοιόμορφη αύξηση των εσόδων για όλα τα επίπεδα εισοδήματος. Οι αρχικές συνθήκες για την ανισότητα ενδέχεται να συνεπάγονται διάχυσή της ακόμη και όταν το καθαρό εθνικό εισόδημα αυξάνεται.

Ο δείκτης Gini (GI) είναι το τυπικό μέτρο της ανισότητας και βασίζεται από τις ακόλουθες εκτιμήσεις. Μια πιθανή μέτρηση της ανισότητας θα μπορούσε να γίνει με τη μέτρηση του χάσματος μεταξύ των πλουσιότερων και των φτωχότερων ατόμων, αλλά, στη συνέχεια, η "μεσαία τάξη" αγνοείται εντελώς. Αντ' αυτού, μια ακριβέστερη μέτρηση μπορεί να επιτευχθεί με τη λήψη ενός μέσου όρου όλων των χασμάτων. Με τη διαίρεση του μέσου όρου όλων των ζευγών εισοδήματος με τη διπλάσια τιμή του μέσου όρου, τότε προκύπτει ένας δείκτης που κυμαίνεται μεταξύ 0 και 1. Η τιμή μηδενικού δείκτη σημαίνει ότι το εισόδημα κάθε ατόμου βρίσκεται στο μέσο όρο, επομένως δεν υπάρχει ανισότητα (τέλεια ισότητα), ενώ η ακραία αξία του σημαίνει ότι όλο το εισόδημα της χώρας συσσωρεύεται από ένα άτομο (τέλεια ανισότητα). Επομένως, όσο μεγαλύτερος είναι ο δείκτης Gini, τόσο μεγαλύτερη είναι η ανισότητα στην κατανομή του εισοδήματος της χώρας. Ο δείκτης Gini μετράται με την βοήθεια της καμπύλης Lorenz, όπως φαίνεται στο γράφημα 3. Η καμπύλη Lorenz δείχνει το μερίδιο (%) του πληθυσμού που κατατάσσεται από το εισόδημα (p) στον κάθετο άξονα, και το μερίδιο (%) του εισοδήματος που κινείται προς στο φτωχότερο p% στον οριζόντιο άξονα. Η καμπύλη Lorentz έχει συνεχώς αυξανόμενη κλίση. Η γραμμή "45 μοιρών" αντιπροσωπεύει την τέλεια ισότητα και ο καθένας έχει το μέσο εισόδημα, ενώ όσο η καμπύλη Lorenz στρέφεται περισσότερο, τόσο μεγαλύτερη είναι η υπάρχουσα ανισότητα (Ravallion, *The Economics of Foverty: History, Measurement and Policy*, 2015).

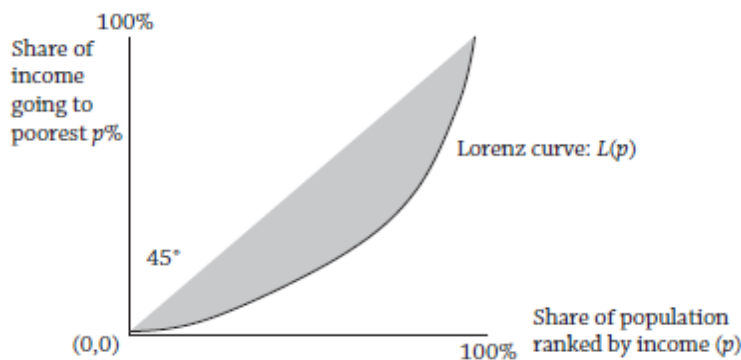

Figure B5.1.1 Lorenz Curve.

Γράφημα 3. Καμπύλη Lorenz. Πηγή: Ravallion (2015)

Τέλος, η ανάλυσή μας χρησιμοποιεί δύο πιο σταθερές μεταβλητές στη δημοσιονομική θέση μιας χώρας, το εθνικό χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ και το ετήσιο έλλειμμα. Το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ (Χρέος / ΑΕΠ) είναι ενδεικτικό των μελλοντικών προοπτικών ανάπτυξης μιας οικονομίας και επίσης, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, αποτελεί μια προειδοποίηση σχετικά με τα μελλοντικά δημοσιονομικά μέτρα και τις αποφάσεις που πρέπει να λάβει μια κυβέρνηση. Επίσης, συνδέεται με την τρέχουσα οικονομική ανάπτυξη και τη λειτουργία της εμπορικής και νομισματικής πολιτικής της χώρας. Λαμβάνοντας δύο ακραία παραδείγματα, εξετάζουμε τις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ελλάδα. Η πρώτη έχει δείκτη χρέους προς ΑΕΠ περίπου 104% (3ο τρίμηνο του 2018) ενώ η δεύτερη έχει δείκτη χρέους προς ΑΕΠ περίπου 180% (τέλος 2017). Ωστόσο, οι Ηνωμένες Πολιτείες δεν παρουσιάζουν σημαντικά προβλήματα είτε στη διαχείριση της οικονομίας και τη χρηματοδότηση του χρέους, είτε στη χρηματοδότηση των συνεπειών της χρηματοπιστωτικής κρίσης (λόγω της ποσοτικής χαλάρωσης του ομοσπονδιακού αποθεματικού). Η Ελλάδα, από την άλλη πλευρά, έχει μια σημαντικά διαφορετική παραγωγική και διοικητική δομή, υψηλότερους φόρους και καμία νομισματική πολιτική εντός της Ευρωζώνης, ενώ φυσικά βρίσκεται σε δημοσιονομική επιτήρηση από τους πιστωτές της. Έτσι, ενώ οι ΗΠΑ διαθέτουν τουλάχιστον 3 διαθέσιμες πολιτικές επιλογές (δαπάνες, φόρους και επιτόκια), η Ελλάδα έχει ουσιαστικά μόνο μία (φόροι - και το φορολογικό σύστημα περιορίζεται από τις απαιτήσεις αποπληρωμής του χρέους). Σε αυτήν την περίπτωση, ο αντίκτυπος της δημοσιονομικής πολιτικής και της φορολογίας καθώς και η λειτουργία μεταξύ

πολιτικών προσανατολισμένων στην αγορά και των κυβερνητικών προγραμμάτων γίνεται ορατή, όπως και ο αντίκτυπος στην ανισότητα και την αναδιανομή.

Ο άλλος δημοσιονομικός δείκτης, το ετήσιο έλλειμμα (AD), η ισορροπία δηλαδή μεταξύ των ετήσιων εσόδων μιας κυβέρνησης και της συνολικής αξίας των πληρωμών της, είναι επίσης εξαιρετικά ενδεικτικός της δημοσιονομικής θέσης μιας οικονομίας. Εδώ και πάλι το παράδειγμα της Ελλάδας είναι ενδεικτικό: οι δημοσιονομικές πρακτικές του παρελθόντος είχαν ως αποτέλεσμα να επιτευχθεί δημοσιονομικό πλεόνασμα αλλά με τεράστιο κόστος όσον αφορά στη φορολογία και το χαμένο αναπτυξιακό δυναμικό. Ωστόσο, αυτό που είναι σημαντικό να καταλάβουμε όταν μιλάμε για ανισότητα είναι ότι η φορολογία και η ανισότητα γίνονται αντιληπτές, με θεωρητικά και όχι πραγματικά μέτρα: εξελίσσονται όχι μόνο γύρω από το τι ακριβώς οι πολίτες λαμβάνουν ως εισόδημα ή πληρώνουν ως φόρους, αλλά επίσης και τι εισόδημα (και συνεπώς φόρους) οι πολίτες αποκρύπτουν. Το τεράστιο θέμα της φοροδιαφυγής δεν εξετάζεται όταν συζητάμε για τον αντίκτυπο των δημοσιονομικών πολιτικών στην ανισότητα.

3.Μεθοδολογία

Το σύνολο δεδομένων μας προέρχεται από τη φορολογική βάση δεδομένων του ΟΟΣΑ (OECD, OECD Tax Database, 2019) για την περίοδο 2009-2017 για τις ακόλουθες χώρες: Τσεχική Δημοκρατία (1), Γαλλία (2), Ελλάδα (3), Κάτω Χώρες (5), Πορτογαλία (6), Σλοβακία (7), Ισπανία (8), ΗΠΑ (9), Γερμανία (10), Κύπρος (11), Κουβέιτ (12), Κίνα (13), Σιγκαπούρη (14). Αυτές οι χώρες έχουν τα πληρέστερα και πιο συνεπή δεδομένα για αυτό που θέλουμε να κάνουμε στην ανάλυση μας. Οι ομάδες χωρών, που αναφέρθηκαν νωρίτερα, επαναλαμβάνονται εδώ για λόγους ευκολίας:

Όλες οι χώρες

Ομάδα Α: "Νέα Ευρώπη" (Τσεχική Δημοκρατία, Ιρλανδία, Σλοβακία, Κύπρος)

Ομάδα Β: Μέση Ανατολή και Ασία (Κουβέιτ, Ταϊβάν / Δημοκρατία της Κίνας και Σιγκαπούρη)

Ομάδα Γ: Μέση Ανατολή και Ασία καθώς και Κύπρος

Ομάδα Δ1: "Παλιά Ευρώπη" (Γαλλία, Ελλάδα, Κάτω Χώρες, Πορτογαλία και Ισπανία)

Ομάδα Δ2: "Παλιά Ευρώπη" συν τις Ηνωμένες Πολιτείες

Τα εκτιμώμενα μοντέλα μας είναι απλές παλινδρομήσεις σταθερών επιδράσεων, όπου η διατομή του συνόλου των δεδομένων μας είναι ουσιαστικά σταθερή και αυξάνεται η χρονική διάσταση (τα μοντέλα τυχαίων επιδράσεων υπολογίστηκαν επίσης για την εγκυρότητα). Η εμπειρική μας μεθοδολογία βασίζεται στην διαδοχική εξάλειψη μεταβλητών, ή διαφορετικά κινούμενοι από το γενικό προς το ειδικό, για να διατηρηθεί η ακεραιότητα των τελικών μοντέλων και των μεταβλητών που παραμένουν ως οι πιο σημαντικές στατιστικά στις παλινδρομήσεις μας. Για κάθε ένα από τα εκτιμώμενα μοντέλα ξεκινάμε με όλες τις επεξηγηματικές μεταβλητές και εξαλείφουμε από την παλινδρόμηση τη μεταβλητή με την υψηλότερη τιμή p , ξεκινώντας από ένα υψηλό επίπεδο σημαντικότητας. Στη συνέχεια επαναλαμβάνουμε την εκτίμηση έως ότου απομείνουμε με τον ελάχιστο αριθμό επεξηγηματικών μεταβλητών που είναι στατιστικά σημαντικές. Ακολουθώντας αυτή την προσέγγιση είναι σημαντικό να καταλήξουμε σε ορισμένα, υπό όρους, συμπεράσματα σχετικά με το μέγεθος των επιπτώσεων των διαφόρων οικονομικών μεταβλητών στην ανισότητα. Όλα τα μοντέλα έχουν την τυπική μορφή:

Error! Reference source not found. (1)

σταθερών ή τυχαίων αποτελεσμάτων παλινδρόμησης, όπου η κλίση της διατομής παλινδρόμησης είναι είτε μια παράμετρος (μοντέλο σταθερών επιδράσεων) είτε μέρος της κατανομής σφάλματος (μοντέλο τυχαίων επιδράσεων). Για το μοντέλο που περιλαμβάνει όλες τις χώρες, θεωρούμε επίσης ένα δυναμικό μοντέλο πίνακα της φόρμας:

Error! Reference source not found. (2)

Για τις επεξηγηματικές μεταβλητές που έχουμε στη δεξιά πλευρά των μοντέλων μας είμαστε πραγματικά αδαείς για την κατεύθυνση των εκτιμώμενων ενδείξεων των

παραμέτρων, οι οποίες μπορεί να είναι θετικές ή αρνητικές. Εκ των προτέρων, μπορούν να γίνουν αρκετές υποθέσεις σχετικά με την κατεύθυνση των προσήμων: για παράδειγμα, η αυξημένη αναδιανομή συνδέεται με τα πρόσημα των σχετικών με τις κυβερνητικές δαπάνες μεταβλητών που είναι στατιστικά σημαντικές και αρνητικές, οι υψηλότερες κρατικές δαπάνες (και επομένως η αναδιανομή) θα πρέπει να συνδέονται με χαμηλότερη ανισότητα - και ομοίως το πρόσημο μπροστά από τους εταιρικούς φόρους πρέπει να είναι αρνητικό, έτσι ώστε οι υψηλότεροι φόροι να συνεπάγονται χαμηλότερη ανισότητα. Από την άλλη πλευρά, ένα επιχείρημα υπέρ του δημοσιονομικού περιορισμού και των πολιτικών προσανατολισμένων προς την αγορά πρέπει να έχει τα αντίθετα πρόσημα από ό, τι παραπάνω. Το πλήρες σύνολο των αποτελεσμάτων μας είναι διαθέσιμο κατόπιν αιτήματος, αλλά στην επόμενη ενότητα συζητάμε τα τελικά μοντέλα που προέκυψαν από τη διαδοχική διαδικασία εξάλειψης.

4.Συζήτηση των αποτελεσμάτων

Η συζήτησή μας θα αρχίσει με τα μοντέλα σταθερών και τυχαίων επιπτώσεων για την ομάδα που αφορά σε όλες τις χώρες. Η διαδοχική εξάλειψη έχει ως αποτέλεσμα να παραμένει τελικά μόνο μία μεταβλητή ως στατιστικά σημαντική και αυτή είναι ο συντελεστής εταιρικού φόρου. Τα δύο εκτιμώμενα μοντέλα είναι τα παρακάτω:

Error! Reference source not found. (3a)

Error! Reference source not found. (3b)

(οι τιμές p-values έχουν σημασία ως συντελεστής σημαντικότητας) και μπορεί άμεσα να διαπιστωθεί ότι και τα δύο μοντέλα όχι μόνο υποστηρίζουν τη θέση για την εφαρμογή χαμηλότερων εταιρικών φορολογικών συντελεστών αλλά και ότι οι φορολογικοί συντελεστές είναι η μόνη παραμένουσα σημαντική μεταβλητή που επηρεάζει την ανισότητα. Παρά το γεγονός ότι τα αποτελέσματά μας εξαρτώνται από τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν, είναι σημαντικό να δούμε τα μεγέθη που εμπλέκονται: επειδή οι φορολογικοί συντελεστές εκφράζονται ως ποσοστά (δηλαδή 0,1 εκφράζεται ως 10%) και η ανισότητα εκφράζεται ως αριθμός μεταξύ 0 και 1, θα πρέπει να αντισταθίσουμε την εκτίμηση μας πολλαπλασιάζοντας με το 100 ώστε να ισοσταθίσουμε τις κλίμακες μέτρησης των δύο μεταβλητών. Κάτι τέτοιο υπονοεί ότι

μια εκτίμηση της τάξης 0,34 και για τις δύο εξισώσεις θα έχει την ακόλουθη ερμηνεία: μια μείωση κατά 10% του εταιρικού φορολογικού συντελεστή συνεπάγεται αντίστοιχη μείωση 3,4% για την ανισότητα - αυτό είναι μια σημαντική μείωση της ανισότητας, δεδομένου ότι αντιπροσωπεύει το ένα τρίτο της απόκλισης του συνολικού δείγματος (12%) και είναι κοντά στο διατεταρτημοριακό εύρος των δεδομένων μας (4,9%). Για να διασφαλίσουμε ότι το αποτέλεσμα μας δεν είναι μεροληπτικό από την επιλογή της μεθόδου εκτίμησης, επαναλαμβάνουμε τη διαδικασία εκτίμησης αλλά χρησιμοποιώντας το δυναμικό μοντέλο, το οποίο εκτιμάται μέσω μιας διαδικασίας δύο σταδίων GMM, με τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Error! Reference source not found. (3c)

η οποία μας καταλήγει σε ένα ακόμη πιο σημαντικό αποτέλεσμα (ο σταθερός όρος λείπει λόγω της διαφοροποίησης που εφαρμόστηκε κατά την εφαρμογή αυτής της μεθόδου εκτίμησης). Προκειμένου ο αναγνώστης να κατανοήσει και να οπτικοποιήσει τη διαδικασία διαδοχικής εξάλειψης που εφαρμόστηκε σε αυτά τα τρία μοντέλα, δημιουργήσαμε τον ακόλουθο Πίνακα 1, ο οποίος απεικονίζει την μεταβολή των τιμών p-values και των αντίστοιχων πρόσημων των σχετικών παραμέτρων:

Διαδοχικές τιμές p Απομάκρυνσης, Μοντέλα σταθερών και τυχαίων αποτελεσμάτων στο δείκτη Gini			
Σταθερά - αποτελέσματα		Τυχαία-αποτελέσματα	
Μεταβλητές & Πρόσημα	p-value	Μεταβλητές & Πρόσημα	p-value
Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0319	Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0226
NNI(-)	0,2316	NNI (-)	0,1741
AD (-)	0,1360	AD (-)	0,1157
CT	0,0179	CT	0,0116
Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0435	Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0326
AD (-)	0,0983	AD (-)	0,0761
CT	0,0224	CT	0,0158
Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0560	Χρέος/ΑΕΠ (-)	0,0436
CT	0,0387	CT	0,0289
CT	0,0766	CT	0,0618

Πίνακας 1. Σύνοψη τιμών p-values και πρόσημων από τη διαδικασία διαδοχικής εξάλειψης - μεταβλητών όπως: Το Χρέος / ΑΕΠ είναι ο δείκτης του εθνικού χρέους προς το ΑΕΠ, το NNI είναι το καθαρό εθνικό εισόδημα, το AD είναι το ετήσιο έλλειμμα και το CT είναι οι εταιρικοί φόροι

Τα αποτελέσματα στον παραπάνω πίνακα είναι εξαιρετικά διδακτικά, όσον αφορά στη σημαντικότητα και τα πρόσημα. Αρχικά, είναι σαφές ότι τα εκτιμώμενα πρόσημα των δημοσιονομικών μεταβλητών, δηλαδή ο λόγος του χρέους προς το ΑΕΠ και το ετήσιο έλλειμμα είναι σταθερά αρνητικά και ότι μεταξύ των δύο, σημαντικότερος είναι ο λόγος χρέους προς ΑΕΠ. Ωστόσο, σημειώστε ότι το έλλειμμα δεν είναι

σημαντικό, αλλά το χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ είναι. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία διότι υποδηλώνει την ύπαρξη μιας αντίφασης: ένα υψηλότερο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ είτε απαιτεί χαμηλότερο ΑΕΠ (το οποίο δεν έχει κανένα νόημα για τη μείωση της ανισότητας) είτε μια αύξηση του δανεισμού – κάτι το οποίο στην εποχή μας ούτε ευνοείται ούτε είναι μια πιθανή εκδοχή για τις χώρες που το χρειάζονται περισσότερο. Επιπλέον, η χρηματοδότηση του χρέους ως λύση έχει και αυτή προβλήματα. Έτσι, αυτές οι αρνητικές εκτιμήσεις υποδηλώνουν ότι η δεδομένη δημοσιονομική τάση είναι ουσιαστικά επιζήμια για την ανισότητα. Δεύτερον, και ίσως πιο σημαντικό, όχι μόνο οι υψηλότερες δαπάνες δεν μειώνουν την ανισότητα, αλλά ο συνδυασμός υψηλότερων δαπανών και υψηλότερων εταιρικών φόρων επιτείνει μάλλον παρά μετριάξει την ανισότητα. Μέσω του δημοσιονομικού περιορισμού και των χαμηλότερων φόρων, σύμφωνα πάντα με αυτά τα μοντέλα, μπορούμε να μειώσουμε τη μετρούμενη ανισότητα. Τέλος, οι εταιρικοί φόροι είναι ο καθοριστικός παράγοντας στη μείωση της ανισότητας. Αυτό είναι αρκετά σημαντικό για την συνέπεια των αποτελεσμάτων μας: μόνο οι φόροι παραμένουν σημαντικοί με ένα πρόσημο που να έχει νόημα. Σημειώστε ότι υπάρχει μια σιωπηρή υπόδειξη σχετικά με τα αποτελέσματα μας: μείωση των φόρων δεν σημαίνει απαραίτητα μείωση των εσόδων της κυβέρνησης και μείωση του κοινωνικού κράτους, όπως δείχνει με σαφήνεια το παράδειγμα της Σιγκαπούρης που ακολουθεί.

Εν συνεχεία, προχωρούμε στην ανάλυση κάθε υποομάδας, όπως ορίστηκαν προηγούμενα, στο πλαίσιο μοντέλων σταθερών αποτελεσμάτων. Για κάθε μία από αυτές τις ομάδες ακολουθήσαμε την ίδια διαδικασία διαδοχικής εξάλειψης και καταλήξαμε στο τελικό μοντέλο με τους πιο σημαντικούς συντελεστές. Για την Ομάδα Α ("Νέα Ευρώπη") καμία μεταβλητή δεν καταλήγει ως σημαντική, με τους εταιρικούς φόρους να είναι εκείνοι που παραμένουν στο τέλος αλλά με ένα μη σημαντικό αρνητικό πρόσημο. Για την ομάδα Β (Μέση Ανατολή & Ασία) τα αποτελέσματα είναι πιο κοντά σε σχέση με αυτά της ομάδας όλων των χωρών, με τους εταιρικούς φορολογικούς συντελεστές να παραμένουν ως τελευταίοι, αλλά ως μια ήπια σημαντική μεταβλητή με θετικό πρόσημο (το μέγεθος του δείγματος για τις ομάδες μειώνεται και συνεπώς αναμένεται μια αύξηση των τιμών p-values). Η αντίστοιχη εκτιμώμενη εξίσωση δίνεται από:

Error! Reference source not found. (4a)

και παρατηρούμε ότι για την ομάδα Β ο αντίκτυπος της εταιρικής φορολογίας στην ανισότητα διπλασιάζεται σε μέγεθος, από περίπου 0.0034 σε 0.0083 και αυτό συνάδει και με τις μεταβολές στην κατανομή του εισοδήματος σε αυτές τις χώρες: όχι μόνον υπάρχουν χαμηλοί φορολογικοί συντελεστές, αλλά και η ανταπόκριση στην εταιρική φορολογία (μέσω μιας ειδικής επιχειρηματικής κοινωνικής δομής) είναι ακόμη μεγαλύτερη: σε αυτά τα περιβάλλοντα μια μείωση κατά 10% της φορολογίας των επιχειρήσεων θα οδηγήσει σε μια μέση μείωση της ανισότητας κατά 8,3%, μια σχέση σχεδόν 1 : 1. Δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη, επομένως, το γεγονός ότι σε αυτές τις χώρες ανακάμπτει ο ρυθμός ανάπτυξής τους, υπό την προϋπόθεση εφαρμογής φορολογικών πολιτικών δραματικής μείωσης των φορολογικών συντελεστών για τις επιχειρήσεις τους, με αποτέλεσμα την αύξηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας, τη βελτίωση των δημόσιων υποδομών, την επιταχυνόμενη ανάπτυξη και, στη συνέχεια, τη μείωση της ανισότητας. Επιπρόσθετα, το μέγεθος του εκτιμώμενου συντελεστή μπροστά από τους φόρους είναι περίπου διπλάσιο από αυτό που ήταν για όλες τις χώρες. Το Κουβέιτ, η Ταϊβάν και η Σιγκαπούρη είναι ταχέως αναπτυσσόμενες οικονομίες, με υψηλά πρότυπα διαβίωσης, σημαντικές δημόσιες υποδομές, αποτελώντας έναν σημαντικό προορισμό είτε για λόγους κατασκευής (Κουβέιτ) και μεταποίησης (Ταϊβάν) είτε ως παγκόσμιο κέντρο αναφοράς για υπηρεσίες και επιχειρήσεις (Σιγκαπούρη) έχοντας όλες ως κοινό παρανομαστή τα εξαιρετικά χαμηλά φορολογικά περιβάλλοντα, τα οποία προσελκύουν σημαντικά διεθνή κεφάλαια και επενδύσεις. Το Κουβέιτ αντιμετωπίζει μικρή μείωση στο καθαρό εθνικό του εισόδημα (Παγκόσμια Τράπεζα, 2018), αλλά ο συντελεστής εξαγωγών του διπλασιάστηκε από τον Ιανουάριο του 2016 έως τον Ιούλιο του 2018 και έφθασε τα 5945,60 εκατομμύρια KWD το τρίτο τρίμηνο του 2018 (Central Bank of Kuwait, 2018) . Η Σιγκαπούρη αντιμετώπισε μια σημαντική μείωση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ κατά το 2018, η οποία ωστόσο εξακολουθεί να είναι θετική, λόγω των σημαντικών περικοπών που έγιναν στον κατασκευαστικό τομέα (Στατιστικά Σιγκαπούρη, 2019).

Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό εξαγωγών της Σιγκαπούρης αυξάνεται διαρκώς μετά την πτώση του 2016 (Στατιστικά Σιγκαπούρη, Εξαγωγές Σιγκαπούρης, 2018).

Ειδικότερα, για τη Σιγκαπούρη είναι χρήσιμο να σημειωθεί ότι η κυβέρνησή της διαθέτει το GIC Private Limited, ένα κρατικό επενδυτικό ταμείο που διαχειρίζεται τα συναλλαγματικά αποθέματα της κυβέρνησης και αποτιμάται σε περίπου 350 δισεκατομμύρια δολάρια - ποσό που θα μπορούσε ενδεχομένως να αγοράσει όλο το δημόσιο χρέος της Ελλάδας. Συγκρίνοντας την Σιγκαπούρη με την Ελλάδα βλέπουμε ότι ο σημερινός εταιρικός φορολογικός συντελεστής στη Σιγκαπούρης είναι στο 17% με μια προοπτική να μειωθεί περαιτέρω, σε αντίθεση με εκείνον της Ελλάδας που βρίσκεται στο 29%, και επιπλέον παρατηρούμε και μια μεγάλη διαφορά στα μεγέθη της φοροδιαφυγής. Από την εργασία του Choon (2010) λαμβάνουμε και αναπαράγουμε κατά λέξη το ακόλουθο απόσπασμα, καθώς δείχνει τον τρόπο με τον οποίο το χαμηλό φορολογικό καθεστώς στη Σιγκαπούρη απέφερε καρπούς:

Η φορολογική φιλοσοφία της Σιγκαπούρης είχε ήδη εκφραστεί από το 1970 με σαφήνεια από τον τότε Υπουργό Οικονομικών Dr. Goh Keng Swee: «Η πολιτική της κυβέρνησης τα τελευταία χρόνια ήταν βασισμένη στην ταχεία οικονομική ανάπτυξη και τη βελτίωση της φορολογικής διοίκησης, με στόχο την αύξηση των εσόδων όχι όμως μέσα από την αύξηση των φορολογικών συντελεστών σε υψηλότερα επίπεδα ή την εισαγωγή νέων φόρων» (Ομιλία κατά την συγκρότηση προϋπολογισμού το 1970, Low, 1996: 49). Όπως αντικατοπτρίζεται στο μήνυμα του Goh, ένα χαμηλό φορολογικό καθεστώς στη Σιγκαπούρη είναι απαραίτητο για την προσέλκυση ξένων επενδυτών και την παροχή θέσεων εργασίας για τους πολίτες. Οι συντελεστές εταιρικών φόρων στη Σιγκαπούρη μειώθηκαν από 55% στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σε 18% το 2008, χαμηλότεροι από τη Νότια Κορέα (24,2%), τη Μαλαισία (25%) και την Αυστραλία (30%), αλλά πάνω από το Χονγκ Κονγκ (16,5%) και το Μακάο (12%) την ίδια περίοδο. Ο φορολογικός συντελεστής για το υψηλότερο εισόδημα μειώθηκε από 40% το 1985 στο σημερινό επίπεδο του 20%. Από την εισαγωγή του GST το 1994, το ποσοστό της εισφοράς στο φόρο εισοδήματος των καθαρών εισοδημάτων μειώθηκε αισθητά από 73% το 1993 σε 23% το 1994. Οι κύριοι ωφελούμενοι ήταν τα άτομα με ετήσιο εισόδημα μικρότερο από 30.000S\$ με το ποσοστό των φορολογουμένων του απασχολούμενου εργατικού δυναμικού να μειώνεται από 50% το 1993 σε μόλις 6% το 1994.

Είναι πολύ σημαντικό να επισημάνουμε τις κύριες επιπτώσεις για την ανισότητα στο παραπάνω απόσπασμα: οι κύριοι ωφελοούμενοι από τους χαμηλότερους φορολογικούς συντελεστές (όχι μόνο εταιρικά αλλά και προσωπικά εισοδήματα) ήταν τα άτομα με χαμηλότερο εισόδημα. Η παραπάνω αναφορά συμφωνεί απόλυτα με τα επιχειρήματα που απορρέουν και από τα μοντέλα μας, γιατί αν δούμε τα προβλήματα που έχει η Ελλάδα (πέρα από το πρόβλημα του χρέους της) τα τεκμηριωμένα θέματα με τη φορολογία (Georgakopoulos, 2016a, Kottaridi and Thomakos, 2018) επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την ανισότητα και τη φτώχεια - όχι μόνο ένα μικρό τμήμα ενός συγκεκριμένου μέρους του πληθυσμού πληρώνει τους περισσότερους φόρους, αλλά και η εκτεταμένη φοροδιαφυγή στρεβλώνει την πραγματική αντιπροσώπευση της ανισότητας και της φτώχειας, όπως επίσης δεν επιτρέπει και τη συλλογή επαρκών εσόδων για να αντιμετωπιστούν τα κοινωνικά προβλήματα (π.χ. στη μελέτη του Georgakopoulos, 2016b, φαίνεται ότι μόνο ένα μέρος των εσόδων που χάνονται εξαιτίας της φοροδιαφυγής θα μπορούσε να βοηθήσει περίπου 1 εκατομμύριο Έλληνες να ξεπεράσουν τη γραμμή της φτώχειας).

Τα αποτελέσματα είναι παρόμοια όταν συμπεριλαμβάνουμε την Κύπρο στις χώρες της προηγούμενης ομάδας που πλέον ονομάζεται Ομάδα C (Μέση Ανατολή, Ασία και Κύπρος) και η εκτιμώμενη υποχώρηση των σταθερών αποτελεσμάτων έχει ως εξής:

Error! Reference source not found. (4b)

Παρόμοια με τις χώρες της προηγούμενης ομάδας, η Κύπρος αναπτύσσεται ταχύτατα τα τελευταία χρόνια προσελκύνοντας σημαντικά κεφάλαια από το εξωτερικό - και αυτό ακόμα και μετά από μια πολύ δύσκολη περίοδο κατά τη διάρκεια της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, αντίθετα με την Ελλάδα, η Κύπρος έκανε τις απαραίτητες φορολογικές μεταρρυθμίσεις και στη συνέχεια επικεντρώθηκε σε ένα σταθερό φορολογικό περιβάλλον σταθερά χαμηλού επιπέδου, σε μια προσπάθεια προσέλκυσης κεφαλαίων στους τομείς των υπηρεσιών και του τραπεζικού τομέα, όπως η Σιγκαπούρη. Τόσο η οικονομική ανάπτυξη όσο και οι εξαγωγές στην Κύπρο βρίσκονται σε αυξητική πορεία μετά το 2012 (Στατιστική Υπηρεσία της Κυπριακής Δημοκρατίας, 2019).

Τέλος, θα αναφερθούμε στα αποτελέσματά μας για τις δύο τελευταίες ομάδες χωρών, την "Παλιά Ευρώπη" και στη συνέχεια για την "Παλιά Ευρώπη" με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όταν αφήνουμε εκτός των εκτιμήσεων τις Ηνωμένες Πολιτείες και έχουμε μόνο τις χώρες της ομάδας της Παλαιάς Ευρώπης, η διαδοχική διαδικασία εξάλειψης αφαιρεί όλες τις μεταβλητές εκτός από τη μεταβλητή του καθαρού εθνικού εισοδήματος, η οποία εμφανίζεται με μια αρνητική και σημαντική τιμή συντελεστή ως εξής:

Error! Reference source not found. (5a)

όπου η εκτίμηση πολλαπλασιάζεται επί 1.000. Το αποτέλεσμα εδώ είναι ενδεικτικό και εξαιρετικά ερμηνευτικό: εκείνες οι χώρες – μέλη της ευρωζώνης που βρίσκονται για αρκετό καιρό σε μια πορεία οικονομικής ανάπτυξης και έχουν ένα εκτεταμένο προνοιακό σύστημα καθώς και αρκετά υψηλούς φόρους θα πρέπει να βρουν έναν τρόπο αύξησης του καθαρού εθνικού εισοδήματός τους, ότι και αν γίνει. Για τις χώρες αυτές, ένα συνδυασμός πολιτικών, είναι πιθανότατα αυτό που χρειάζονται διότι είναι σίγουρα πιο διαφορετικές σε σχέση με τις χώρες των προηγούμενων ομάδων και δεν μπορούν να μεταβούν σε μια νέα παραγωγική / φορολογική διάρθρωση πολύ γρήγορα - δεδομένων των οικονομικών τους συνθηκών. Ωστόσο, το αποτέλεσμα σίγουρα υποδηλώνει ότι η στασιμότητα των επενδύσεων, μαζί με τις μετά την κρίση αυστηρές δημοσιονομικές πολιτικές, την αδυναμία υποτίμησης του νομίσματος ή την εμπορική πολιτική για να αλλάξουν τα αναπτυξιακά τους μονοπάτια, αφήνουν ανοιχτό μόνο έναν τρόπο αντιμετώπισης της ανάγκης για υψηλότερο εθνικό εισόδημα και αυτό μοιάζει να είναι η χαμηλότερη φορολογία (όχι μόνο στους εταιρικούς φορολογικούς συντελεστές). Ως εκ τούτου, για τις παλαιότερες και τις πιο ανεπτυγμένες χώρες, η ανισότητα είναι ένα φυσικό αποτέλεσμα της ανάπτυξης και (σύμφωνα με τα δικά μας δεδομένα) μόνο η αύξηση του καθαρού εθνικού εισοδήματος μπορεί να οδηγήσει στην ισοτιμία καθιστώντας άπαντες ομοιόμορφα πλουσιότερους. Είναι σαφές ότι αυτό δεν μπορεί να επιτευχθεί με υψηλότερη φορολογία που θα δημιουργήσει μια στρεβλωμένη ανακατανομή υπέρ ορισμένων έναντι άλλων (σημειώνοντας ότι οι επιπτώσεις θα είναι ελάχιστες, γιατί η ανισότητα είναι πιο έντονη ως επί το πλείστον σε αυτές τις χώρες· μια αύξηση του φορολογικού συντελεστή κατά 10% θα μειώσει την ανισότητα μόνο κατά 1,8%, αλλά

θα έχει δυσμενή αποτελέσματα στις οικονομίες των χωρών αυτών). Επιπλέον, θα πρέπει να έχουμε πάντοτε κατά νου ότι η ανάλυσή μας δεν συμπεριλαμβάνει τον κρίσιμο παράγοντα της φοροδιαφυγής, γιατί αν κάποιος αποκρύψει το εισόδημά του τότε (στο παραπάνω αποτέλεσμα) θα βρούμε υψηλότερη ανισότητα, αλλά αυτό στην πραγματικότητα θα ήταν ένα μη αληθές αποτέλεσμα. Τέλος, σημειώνουμε ότι τα αποτελέσματα είναι ουσιαστικά τα ίδια όταν συμπεριλαμβάνονται οι Ηνωμένες Πολιτείες στην ομάδα της Παλαιάς Ευρώπης και δίνονται παρακάτω:

Error! Reference source not found. (5b)

5. Τελικές Παρατηρήσεις

Πολλοί υποστηρίζουν ότι απαιτείται υψηλότερη φορολογία για την εφαρμογή αναδιανεμητικών πολιτικών, ιδίως μετά την κρίση. Στόχος είναι αυτές οι πολιτικές αναδιανομής να διορθώσουν τις επιπτώσεις της κρίσης και επιπλέον να τροποποιήσουν το 1% έναντι του 99% της διανομής του παγκόσμιου πλούτου. Εξετάζουμε αυτήν την υπόθεση αναλύοντας τα δεδομένα περί ανισότητας και φορολογίας και ελέγχοντας την για μια σειρά άλλων μεταβλητών. Συγκεκριμένα, εκτιμούμε τα μοντέλα που συνδέουν τον εταιρικό φόρο με τον δείκτη ανισότητας Gini για μια ομάδα χωρών και κάποιες υποομάδες (οι οποίες, όπως αναφέρθηκε προηγούμενα, έχουν ιδιαίτερη σημασία). Το μεγαλύτερο μέρος των αποτελεσμάτων μας απορρίπτει την υπόθεση ότι η υψηλότερη φορολογία συνδέεται με μικρότερη ανισότητα και επομένως τα επιχειρήματα για αυξημένη φορολογία για την άμβλυνση του προβλήματος ανισότητας δεν επαληθεύονται από το σύνολο των δεδομένων μας. Ενδιαφέρον είναι το αποτέλεσμα για τις νέες χώρες της Ευρώπης, όπου επιβεβαιώνεται η αντίθετη επιχειρηματολογία η οποία υποστηρίζει ότι οι υψηλότεροι εταιρικοί φόροι οδηγούν σε μειωμένη ανισότητα. Ωστόσο, οι χώρες αυτής της ομάδας υπέστησαν πρόσφατα φορολογικές μεταρρυθμίσεις οι οποίες μπορούν να αλλάξουν την κοινωνική ισορροπία.

Καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, προκειμένου να επιτευχθεί μικρότερη ανισότητα, η χαμηλότερη φορολογία πρέπει να εξεταστεί σοβαρά εάν δεν εφαρμοστεί πλήρως. Η υψηλότερη φορολογία οδηγεί σε υψηλότερους εταιρικούς φόρους που δημιουργούν

κίνητρα για την απώλεια κεφαλαίων, αυξημένη φοροδιαφυγή, χαμηλή αμοιβή ή μαύρη εργασία και χαμηλότερο αναφερόμενο εταιρικό εισόδημα. Οι χαμηλότεροι φόροι έχουν ακριβώς το αντίθετο αποτέλεσμα. Τα αποτελέσματά μας ήταν συνεπή σε όλους τους συνδυασμούς που εξετάσαμε, εκτός από τις ήδη αναπτυγμένες χώρες, όπου η μεταβλητή που φαίνεται να μειώνει την ανισότητα είναι το υψηλότερο εθνικό εισόδημα. Οι πολιτικές αναδιανομής είναι πολιτικές σχεδιασμένες να κάνουν ακριβώς αυτό, να αναδιανέμουν και να μην δημιουργούν περισσότερη προστιθέμενη αξία στην οικονομία. Ως εκ τούτου, δεν μπορούν να συνιστώνται ως λύσεις για τη μείωση των ανισοτήτων, διότι ταυτόχρονα υπερβαίνουν τους επιδιωκόμενους στόχους τους, δημιουργώντας στρεβλώσεις στην οικονομία (υψηλότερους φόρους) και μειώνοντας το εθνικό εισόδημα καθώς και όπως φαίνεται στη μελέτη μας δεν βοηθούν στη μείωση της ανισότητας – μάλλον την αυξάνουν. Αυτό που παρατηρούμε τα τελευταία 30 περίπου χρόνια ήταν μια διπολική δημοσιονομική προσέγγιση σε πολλές χώρες: από τη μια υπάρχουν οι χώρες που επιμένουν στη διατήρηση ενός υψηλού φορολογικού περιβάλλοντος που οδηγεί σε μια απώλεια κεφαλαίων και την δημιουργία στρεβλωτικών κινήτρων που μετά την κρίση, οι ίδιες χώρες προσπάθησαν να διορθώσουν με ακόμη περισσότερους νόμους και υψηλότερους φόρους. Αυτή η προσέγγιση απέτυχε παταγωδώς και τα αποτελέσματά μας υποδηλώνουν ότι η αύξηση της ανισότητας δεν οφείλεται στις προθέσεις "αρπαγής" των στόχων του 1%, αλλά μάλλον εξαιτίας των δημοσιονομικών αδυναμιών των κυβερνητικών πολιτικών. Από την άλλη πλευρά, έχουμε χώρες που μείωσαν τους φόρους τους και δημιούργησαν εισροές κεφαλαίων, γεγονός το οποίο σε συνδυασμό με μια πιο ήπια νομοθεσία, οδήγησαν σε μείωση της ανισότητας και έδωσαν ώθηση της ανάπτυξης. Το πρόσφατο παράδειγμα της Κίνας που ακολούθησε εκείνο των ΗΠΑ για τη μείωση των φόρων ξεχωρίζει ως πιθανώς η πιο έξυπνη κίνηση που έκανε ένας οικονομικός γίγαντας τα τελευταία χρόνια για να συνεχίσει να στηρίζει τόσο τη μειωμένη ανισότητα του κινεζικού πληθυσμού όσο και τη διατήρηση της μεγάλης παγκόσμιας ανάπτυξης.

Επιπλέον, όταν πρόκειται για χώρες με οικονομική αστάθεια όπως η Ελλάδα, όπου ο επενδυτικός κίνδυνος είναι υψηλός, η ανάπτυξη είναι χαμηλή, το ποσοστό ανεργίας είναι υψηλό και υπάρχει πολιτική αστάθεια, τότε το ρυθμιστικό πλαίσιο που

εφαρμόζεται κατέχει σημαντικό ρόλο στη μελλοντική ευημερία της χώρας αυτής. Οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις αποτελούν βασικό μέρος αυτού του κανονιστικού πλαισίου και όταν η ανάπτυξη μειωθεί τότε η ρυθμιστική ποιότητα πρέπει να προωθηθεί μαζί με τη μείωση του νομοθετικού πλαισίου και όχι της αύξησής του. Η φορολογική νομοθεσία στην Ελλάδα μέχρι στιγμής λειτουργεί με συνέπεια κατά της ανάπτυξης, αφού σταθερά εξάγονται φόροι από τις ίδιες επαγγελματικές ομάδες. Το άρθρο μας προσθέτει περισσότερες απτές αποδείξεις υπέρ του επιχειρήματος ότι αντί να αυξήσουν τους φόρους για να αυξήσουν το μεσαίο εισόδημα και να κλείσουν το χάσμα από την κορυφή ως κάτω, η αύξηση του πλούτου από κάτω προς τα πάνω μπορεί ενδεχομένως να είναι μια πιο λειτουργική προσέγγιση. Η απλή ανακατανομή του πλούτου δημιουργεί αντικίνητρα στην εργασία και τη φορολογία και στρεβλώνει την κατανομή των πόρων. Η μείωση των φόρων με συνεχείς παράλληλες προσπάθειες για την βελτίωση της ποιότητας των φοροεισπρακτικών μηχανισμών, αποφεύγοντας τις φορολογικές ρυθμιστικές αποτυχίες, καταπολεμώντας τη φοροδιαφυγή, διασφαλίζοντας τη φορολογική ισότητα και επιφέροντας υψηλότερο εισόδημα όχι μέσω υψηλότερων φόρων αλλά μέσω της ανάπτυξης, μπορεί να αλλάξει αποτελεσματικά την οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα. Ωστόσο, για να επιτευχθούν αυτά τα αποτελέσματα, υπάρχει μεγάλη ανάγκη καλύτερης κατανόησης των δεδομένων και ανάληψης των κατάλληλων δράσεων πολιτικής (Κοτσαρίδη & Θάμακος, 2018), (Λεβέντη, Μασσαγανής & Τσακλόγλου, 2013) (Μασσαγκάνης, Λεβέντη, & Φλεβοτόμου, 2012), (Tax_Justice_Network, 2011).

Κλείνοντας την εργασία μας, θα θέλαμε να αναφερθούμε σε μια σημαντική πρόταση δημοσιονομικής πολιτικής, τις πρόσφατες φορολογικές περικοπές στην Κίνα. Αυτές οι φορολογικές περικοπές εφαρμόστηκαν μετά την έναρξη αυτού που θα μπορούσε να ονομαστεί ως ένας εμπορικός πόλεμος αλλά και ως μια απάντηση τόσο στην ανάπτυξη της κινεζικής οικονομίας όσο και στον φορολογικό ανταγωνισμό των ΗΠΑ. Οι φορολογικές περικοπές στην Κίνα μπορούν να ενισχύσουν την οικονομία χωρίς δανεισμό χρημάτων και αύξησης του εθνικού χρέους σε ακραία επίπεδα. Η Λαϊκή Τράπεζα της Κίνας ξεκίνησε έναν κύκλο χαλάρωσης για τις μεγάλες εμπορικές τράπεζες στις αρχές του 2018 (Partington, 2019), (HARADA, 2019). Το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο εκτιμά ότι το 2019 η οικονομική ανάπτυξη της Κίνας θα μειωθεί

στο 6,2% από 6,6% που ήταν το 2018. Η κινεζική κυβέρνηση σχεδιάζει να μειώσει τον αναπτυξιακό της στόχο στο 6-6,5% σε μια προσπάθεια σταθεροποίησης και θα αποφυγής περαιτέρω πιστωτικής ανάπτυξης (Zhou, 2019). Από την 1η Μαΐου του 2018, ο ΦΠΑ μειώθηκε κατά 1% στις μεταφορές, τον κατασκευαστικό τομέα, τις μεταποιήσεις, τα αγροτικά προϊόντα και τις βιομηχανίες υψηλής τεχνολογίας. Στο τέλος του 2018, τα μέλη της νομισματικής επιτροπής της Λαϊκής Τράπεζας της Κίνας ανακοίνωσαν ότι περαιτέρω φορολογικές περικοπές μπορεί να συμβούν στο προσωπικό εισόδημα κατά περίπου 1% του ΑΕΠ (China Daily, 2018), (S. & Woo, 2018). Επιπλέον, από τις αρχές του 2019, η Κίνα μείωσε τη φορολογική επιβάρυνση των μικρών και μικρομεσαίων επιχειρήσεων κατά 200 δισ. γιεν για τα επόμενα τρία χρόνια, προκειμένου να αποφευχθεί η επιβράδυνση της οικονομίας (Bloomberg, 2019). Αν η Κίνα αποφάσισε να διανύσει προς τα κάτω την διαδρομή περικοπής φόρων, μπορεί να σημαίνει κάτι που δεν μπορούμε ακόμα να καταλάβουμε. Ο αντίκτυπος αυτών των πολιτικών στην τοπική ανισότητα και φτώχεια δεν θα είναι άμεσος, αλλά τα δεδομένα της παρούσας εργασίας υποδηλώνουν ότι θα καταλήξει να είναι επωφελής, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις άλλων χωρών, όπως για παράδειγμα η Σιγκαπούρη.

Βιβλιογραφικές Αναφορές Άρθρου

- Barone, A. (2019), *Budget Deficit*, Retrieved from Investopedia: <https://www.investopedia.com/terms/b/budget-deficit.asp>
- Bird, R.; Oldman, O. (2000), “Improving Taxpayer Service and Facilitating Compliance in Singapore”, *PREM Note 48*, World Bank, December 2000
- Bourguignon, F., & Morrisson, C. (2002). Inequality among World Citizens: 1880-1992. *American Economic Review* 92(4): 727–744.
- BusinessDictionary. (2019), “Corporate income tax”, Retrieved from Business Dictionary: <http://www.businessdictionary.com/definition/corporate-income-tax.html>
- Dell'Anno, R.; Gómez-Antonio, M.; Angel, P. (2007), “ The shadow economy in three Mediterranean countries: France, Spain and Greece; a MIMIC approach” *Empirical Economics*, 33, 51–84.
- Flatters, F.; MacLeod, W. B. (1995), “Administrative Corruption and Taxation”, *International Tax and Public Finance*, 2/3: 397-417.
- Kottaridi, C.; Thomakos, D. (2018). ““Regulate me not”: The regulatory failures of taxation: A tale from Greece”, *Managerial and Decision Economics*, 39(8), 863-871.
- Leventi, C.; Matsagganis, M.; Tsakloglou, P. (2013), *Greece 2009–2012, February*: Euromod Country Report.
- Lim, S.G. (1996), “The Public Service”, in Yeo, L.H.ed, *Singapore: The Year in Review 1995*, Singapore: Institute of Policy Studies: 35-48.
- Low, L. (2001). The Singapore Developmental State in the New Economy and Polity. *The Pacific Review*, 14/3: 411-441.
- Matsaganis, M.; Leventi, C.; Flevotomou, M. (2012), “The crisis and tax evasion in Greece: what are the distributional implications?”, *CESifo Forum*, 13(2), 26–32.
- Nallareddy, S., Rouen, E., & Serrato, J. C. (2018), *Corporate Tax Cuts Increase Income Inequality*. (No. w24598), National Bureau of Economic Research.
- OECD. (2019), “Net national income”, Retrieved from OECD Data: <https://data.oecd.org/natincome/net-national-income.htm>
- OECD. (2019), “OECD Tax Database”, Retrieved from OECD: <http://www.oecd.org/tax/tax-policy/tax-database.htm>
- OECD. (2009, July), *OECD Economic Survey*, OECD Publishing.

- Peterson, E. (2017), "Is Economic Inequality Really a Problem?", *A Review of the Arguments. Social Sciences*, 6(4), 147.
- Ravallion, M. (2015), *The economics of poverty: History, measurement, and policy*, Oxford University Press.
- Ravallion, M. (2017), *Poverty comparisons*, Routledge.
- Sam, C. Y. (2010), "Curbing Tax Evasion in Singapore: The Role of Governance and Corporate Governance Standards in the Tax Agency", *International Public Management Review*, 11(3), 22-39.
- Smith A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Vol. V, Chap. 2, pp. 827
- Tax Justice_Network (2011), *The cost of tax abuse: A brief paper on the cost of tax evasion worldwide*.
- Schneider, F.; Buehn, A. (2009, October), "Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries", *Economics*, 2007-9.
- Vassilopoulou, Y.; Thomakos, D. D. (2017), "Tax Evasion, Tax Administration, and the Impact of Growth: Tax Enforcement as Regulatory Failure in a High Tax Rates, High Tax Evasion, and Low-Growth Economic Environment" in Thomakos, D. D.; Nikolopoulos, K. I. (Eds.), *Taxation in Crisis: Tax Policy and the Quest for Economic Growth*, Springer.

11. Βιβλιογραφία

11.1. Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

Alesina A., R. Di Tella and MacCulloch R., 2004, “Inequality and happiness: Are Europeans and Americans different?” *Journal of Public Economics*, 88: 2009-2042.

Alkire S., Foster J., 2009, *Counting and Multidimensional Poverty Measurement*. Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford, Working Paper No 32.

Alkire S., Foster J., 2011, *Understandings and Misunderstandings of Multidimensional Poverty Measurement*, Oxford Poverty & Human Development Initiative (OPHI), Oxford Department of International Development, Queen Elizabeth House (QEH), University of Oxford, Working Paper No 43.

Allingham M.G.& Sandmo A., 1972, “Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis”. *Journal of Public Economics*, No 1, p. 323 – 338.

Allingham, M. G. and A. Sandmo (1972), “Income tax evasion: a theoretical analysis”, *Journal of Public Economics*, 1, 323-338.

Alpar Lošonc, 2009, “Bad Samaritans: The Myth of Free Trade and the Secret History of Capitalism”, *PANOECONOMICUS*, 4, pp. 535-540.

Alstadsaeter A. & Jacob M., 2013, *Who participates in Tax Avoidance?* CESifo Working Paper No.4219, Category 1: Public Finance.

Alstadsater A., Wojciech K. and Kjetil T., 2012, Social networks and individuals' tax avoidance participation, Mimeo, University of Oslo, Columbia University, and Statistics Norway.

American Hospital Association, Rapid Response Survey, 2008. The Economic Crisis: Impact on Hospitals, Trendwatch.

Anand S. and Sen, A.K., 1997, Concepts of human development and poverty: A multidimensional perspective, New York: UNDP.

Andersen I., Thielen K., Nygaard E., Diderichsen F., 2009. "Social inequality in the prevalence of depressive disorders", *Journal of Epidemiology & Community Health* 63, 575–581.

Appleby J., 2008, "The credit crisis and health care". *British Medical Journal*, 337:a2259.

Araya R. et al., 2003, "Education and income: which is more important for mental health?" *J Epidem Comm Health*, 57:501-505.

Atkinson A.B. & Stiglitz J.E., 1976, "The Design of Tax Structure: Direct versus Indirect taxation", *Journal of Public Economics*, 6, pp 55-75.

Atkinson A.B., 1970, "On the measurement of inequality", *Journal of Economic Theory*, 2, 244 – 263.

Atkinson A.B., 1987, "On the measurement of poverty", *Econometrica*, Vol.55, No.4, pp 749 – 764.

Atkinson A.B., 1998, Social exclusion, poverty and unemployment, CASE 4, Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics, London.

Atkinson A.B., 2002, Evaluation of national action plans on social inclusion: The role of EUROMOD, EM1/02, Department of Applied Economics, Cambridge.

Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E. and Nolan B., 2005, Taking forward the EU social inclusion process, Presidence Luxembourgeoise du Conseil de l' Union Europeenne, Luxembourg.

Atkinson A.B., Cantillon B., Marlier E. and Nolan B., 2002, Social Indicators: The EU and Social Inclusion, Oxford: Oxford University Press.

Atkinson A.B., Marlier E. and Nolan B., 2004, "Indicators and targets for social inclusion in the European Union", Journal of Common Market Studies, 42 (1), pp. 47-75.

Atkinson, A. B. (1995), "Capabilities, exclusion and the supply of goods". in K. Basu, P. Pattanaik, and K. Suzumura (Eds.), Choice, Welfare and Development: A Festschrift in honor of Amartya K. Sen. Oxford: Clarendon Press.

Atkinson, A. B. and F. Bourguignon (1982), "The comparison of multidimensional distributions of economic status", Review of Economic Studies 49, 183–201.

Avgenakis E., 2011, Question: dramatic increase in the number of suicides due to the economic crisis and rumors on the operation of networks of usurers and blackmailers. Reference number: 6171, Athens: Hellenic Parliament.

Azpitarte F., 2012, “Measuring poverty using both income and wealth: A crosscountry comparison between the U.S. and Spain”, *Review of Income and Wealth*, 58 (1), pp. 24-50.

Bank of Greece, 2010. Annual Reports. B.G. Printing Office, Athens.

Barry M., 1998, *Social exclusion and social work: an introduction*.

Bechtel L. et al., 2012, “Income inequality and mental health – Empirical evidence from Australia”, *Health Economics* 21(Suppl. 1): 4–17.

Benach J., Muntaner C., 2007, “Precarious employment and health: developing a research agenda”, *J Epidemiol Community Health*. 61:276–7.

Besley T. and Case A., 1995, "Does Electoral Accountability Affect Economic Policy Choices? Evidence from Gubernatorial Term Limits". *The Quarterly Journal of Economics*, Oxford University Press, vol. 110 (3), 769 – 798.

Bhalla A., Lapeyre F., 1997, “Social Exclusion: Towards an Analytical and Operational Framework”. *Development and Change*, Vol.28, 413-433.

Bhugra D. et al., 2004, “Globalisation and mental disorders”, *British Journal of Psychology*, 184: 10 – 20.

Blanchflower D.G. and Oswald A.J., 2002, “Well-being over time in Britain and the USA”, *Journal of Public Economics*, Vol.88 (No.7-8). pp. 1359-1386.

Böckerman P., & Ilmakunnas P., 2009, *Unemployment and Self-Assessed Health: Evidence from panel data*. *Health Econ.*; 18: 161–179.

Bossert W., Chakravarty S. R. and D'Ambrosio, C., 2008, "Poverty and Time. Society for the Study of Economic Inequality", Working Paper Series 2008 – 87, April 2008.

Bossert W., Chakravarty S. R. and D'Ambrosio, C., 2012, "Multidimensional poverty and material deprivation with discrete data", *Review of Income and Wealth*, 59 (1), pp. 39-43.

Bossert W., D'Ambrosio C. and Peragine V., 2007, "Deprivation and social exclusion", *Economica*, 74 (296), pp. 777-803.

Bourguignon F. and Chakravarty S. R., 2003, "The measurement of multidimensional poverty", *Journal of Economic Inequality*, 1 (1), pp. 25-49.

Bradbury, B., S.P. Jenkins and J. Micklewright (eds.) (2001), *The Dynamics of Child Poverty in Industrialised Countries*, Cambridge University Press, Cambridge.

Bradshaw J., Williams J., Adelman L., Ashworth K., Middleton S., Gordon D., Levitas R., Pantazis C., Patsios D., Payne S. and Townsend P., 2000, *Poverty and Social Exclusion in Britain*. York: Joseph Rowntree Foundation.

Brandolini A., 2002, "Education and employment indicators for the EU social agenda", *Politica Economica*, 17 (1), pp. 55-62.

Brons-Peterson O., 2015. "The Danish Model – Don't try this at home", *Economic Development Bulletin*, No 24, Cato Institute, Washington D.C.

Brunner J.K. et al., 2010, Optimal Taxes on Wealth and Consumption in the Presence of Tax Evasion, Working paper No 1003, University of Linz.

Burchardt T., Le Grand J. and Piachaud D., 1999, "Social exclusion in Britain 1991-1995", *Social Policy and Administration*, 33 (3), pp. 227-244.

Burchardt T., Le Grand J. and Piachaud D., 2002, "Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure", in Hills J., Le Grand J. and Piachaud D. (eds), *Understanding Social Exclusion*, Oxford: Oxford University Press.

Burgard S., Brand J.E., House J.S., 2009, "Perceived job insecurity and worker health in the United States", *Soc Sci Med.* 69:777–85.

Butterworth P., Rodgers B. and Windsor T.D, 2009, "Financial hardship, socio-economic position and depression: results from the PATH Through Life Survey", *Social science & medicine*, 69, 2: 229-237.

Buvinik M., 2009, "The global financial crisis: Assessing vulnerability for women and children, identifying policy responses", World Bank. Available at: <http://www.worldbank.org/financialcrisis/pdf/Women-Children-Vulnerability-March09.pdf> (retrieved 01.10.2009).

Byrne D., 1999, *Social Exclusion*, Buckingham: Open University Press.

Callan T. and Nolan B., 1991, "Concepts of poverty and the poverty line: A critical survey of approaches to measuring poverty", *Journal of Economic Surveys*, 5 (3), pp. 244-261.

Calvo, C. and S. Dercon (2007), *Chronic Poverty and All That: The Measurement of Poverty Over Time*, Chronic Poverty Research Centre, Working Paper No. 89.

Cappellari, L. and S.P. Jenkins (2004), “Modelling Low Income Transitions”, *Journal of Applied Econometrics*, 19, 593—610.

Carassava A., 2011, “Crime casts long shadow over Athens”, *Los Angeles Times*, May 31.

Castel R., 1995, *Les metamorphoses de la question sociale*. Paris: Fayard.

Catalano R., 2009, “Health, Medical care and Economic Crisis”, *The New England Journal of Medicine*. 360; 8: 749 – 751.

Catalano R., Goldman-Mellor S., Saxton K., Margerison-Zilko C., Subbaraman M., LeWinn K., Anderson, E., 2011, “The health effects of economic decline”, *Annual Review of Public Health* 32, 431–450.

Chakravarty S. R., Majumder A. and Roy S., 2007, “A Treatment of Absolute Indices of Polarization”, *Japanese Economic Review*, 58, 273–92.

Chakravarty S.R. and Chakraborty A.B., 1984, “On indices of relative deprivation”, *Economic Letters*, 14 (2-3), pp. 283-287.

Chakravarty S.R. and D’Ambrosio C., 2006, “The measurement of social exclusion”, *Review of Income and Wealth*, 52 (3), pp. 377-398.

Chakravarty S.R. and D’Ambrosio C., 2010, “Polarization Orderings of Income Distributions”, *Review of Income and Wealth*, Series 56, Number 1, March 2010

Chakravarty S.R. and Mukherjee D., 1999, “Measures of Deprivation and their meaning in terms of Social Satisfaction”, *Theory and Decision* 47: 89 – 100, Kluwer Academic Publisher, Netherlands, 1999.

Chakravarty S.R. and Mukherjee D., 2001, “Inequality, Polarization and Welfare: Theory and Applications”, *Australian Economic Papers*, 40, 1–13.

Chakravarty S.R. and Zoli, C., 2009, *Social Exclusion Orderings*, Working Paper Series WP Number: 66, Department of Economics, University of Verona.

Chang S-S, Gunnell D., Sterne JAC et al., 2009, “Was the economic crisis 1997-1998 responsible for rising suicide rates in east/southeast Asia? A time-trend analysis for Japan, Hong Kong, South Korea, Taiwan, Singapore and Thailand”, *Soc Sci Med*, 69: 1322-1331.

Chronic Poverty Research Center (2004), *The Chronic Poverty Report No. 2004-05*, downloaded from www.chronicpoverty.org.

Chua A., 2003, *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Global Instability*, New York, N.Y.: Doubleday, 340 pp

Cifuentes M., Sembajwe G., Wo S., 2008, “The association of major depressive episodes with income inequality and the human development index”, *Social Science & Medicine* 67, 529–539.

Cowell F., 2002, *The Economics of Poverty and Inequality: Introduction*, London School of Economics.

Cowell, F. A. (1985), “The measurement of distributional change: an axiomatic approach”, *Review of Economic Studies* 52, 135–151.

Craig T., 2010, “Depression”, in: Morgan C., Bhugra D. (Eds.), *Principles of Social Psychiatry*, John Wiley & Sons, West Sussex, pp. 215–226.

Cremer H. et al., 2001, “Direct versus indirect taxation: The design of the tax structure revisited”, *International Economic Review* 42, p. 781 – 799.

D’Ambrosio C. and Frick J.R., 2004, Subjective well-being and relative deprivation: An empirical link, IZA Discussion Paper Series 1351, Institute for the Study of Labor, Bonn.

D’Ambrosio, C., 2001. Household Characteristics and the Distribution of Income in Italy: An Application of Social Distance Measures. *Review of Income and Wealth*, 47, 43–64.

Dalton, H. (1920), “The Measurement of the inequality of incomes”. *Economic Journal* 30(9), 348–361.

De Haan, A., 1998, “Social exclusion: An alternative concept for the study of deprivation?”, *IDS Bulletin*, 29 (1), pp. 10-19.

Deaton A., 1979, “Optimally Uniform Commodity Taxes”, *Economics Letters*, 2, pp 357-361.

Deaton A., 1981, “Optimal Taxes and the structure of preferences”, *Econometrica*, Vol.49, No 5, pp 1245 – 1260

Dell' Anno R., Gómez-Antonio M. and Pardo A., 2007, "The shadow economy in three Mediterranean countries: France, Spain and Greece. A MIMIC approach", *Empirical Economics* 33, 1: 51-84.

Deutsch J. and Silber J., 2005, "Measuring multidimensional poverty: An empirical comparison of various approaches", *Review of Income and Wealth*, 51 (1), pp. 145-174.

Devereux M.P. & Lockwood B. & Redoano M., 2008, "Do countries compete over corporate tax rates?", *Journal of Public Economics*, Elsevier, vol. 92(5-6), pages 1210-1235, June.

Diamond PA & Mirrlees JA (1971), "Optimal Taxation and Public Production, Part I: Production Efficiency. Part II: Tax Rules", *American Economic Review*, 61, 8 -27 and 261 – 78.

Donaldson D. and Weymark J.A., 1980, "A single-parameter generalization of Gini indices of inequality", *Journal of Economic Theory*, 22 (1), pp. 67-86.

Duclos J.-Y. and Gregoire P., 2002, "Absolute and relative deprivation and the measurement of poverty", *Review of Income and Wealth*, 48 (4), pp. 471- 492.

Duclos J.-Y., 2000, "Gini indices and the redistribution of income", *International Tax and Public Finance*, 7 (2), pp. 141-162.

Duclos J.-Y., Sahn D.E. and Younger S.D., 2006, "Robust multidimensional poverty comparisons", *The Economic Journal*, 116 (514), pp. 943-968.

Duesenberry J.S., 1949, *Income, Saving and The Theory of Consumer Behavior*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Dymski G.A., 2005, “Financial Globalization, Social Exclusion and Financial Crisis”, *International Review of Applied Economics*, Vol. 19, No. 4, 439–457.

Economou A., Nikolaou A., Theodossiou I., 2008. “Are recessions harmful to health after all? Evidence from the European Union”, *J Econ Stud*, 35: 368–84.

Economou M. et al., 2012, “Major depression in the Era of economic crisis: A replication of a cross-sectional study across Greece”, *Journal of Affective Disorders*.

Enste, D. and F. Schneider (1998), *Increasing shadow economies all over the world – Fiction or reality?*, IZA Discussion Paper No. 26, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.

Erman J., 2009, *Economic Crisis: Impact to Hospitals. All Nursing - Sense and More*.

Esteban, J. and Ray D., 1994, “On the measurement of polarization”, *Econometrica* 62, 819–851.

Esteban, J. M. and D. Ray, 1991, *On the Measurement of Polarization*, Boston University Institute for Economic Development Working Paper 18.

Esteban, J. M. and D. Ray, 1999, “Conflict and Distribution”, *Journal of Economic Theory*, 87, 379–415, 1999.

European Commission (2009), *Study on indirect measurement methods for undeclared work in the EU*, December.

European Commission (2010), European Employment Observatory Review: Self-employment in Europe, September.

European Commission, 2002,. Joint report on social inclusion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission, 2004, Joint report on social inclusion. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission, 2005, Joint report on social protection and social inclusion, Brussels.

European Commission, 2009, Economic and Financial Affairs: Economic crisis in Europe: causes, consequences and responses, European Economy 7.

Eurostat, 2000, European social statistics: Income, poverty and social exclusion. THEME 3, Population and Social Conditions, Luxembourg.

Eurostat, 2011, Euro area and EU27 government deficit at 6,0% and 6.4% of GDP respectively, Luxembourg: Eurostat.

Faiola A., 2008, The End Of American Capitalism?, Washington Post Staff Writer.
A01

Falagas M.E. et al., 2009, “Economic crises and mortality: a review of the literature”, International journal of clinical practice, 63, 8: 1128-1135.

Farhi E., Gabaix X., 2015, Optimal taxation with Behavioral Agents.

Feld L.D. and Frey B.S., 2006, Tax Evasion in Switzerland: The Roles of Deterrence and Tax Morale, IEW – Working Papers from Institute for Empirical Research in Economics, No 284, University of Zurich.

Ferrera, M., Matsaganis, M. and Sacchi, S., 2002, “Open coordination against poverty: The new EU social inclusion process”, *Journal of European Social Policy*, 12 (3), pp. 227-239.

Ferrer-i-Carbonell A. and Frijters P., 2004, “How important is methodology for the estimates of the determinants of happiness?”, *Economic Journal*, 114 (497), pp. 641-659.

Ferrer-i-Carbonell A., 2005, “Income and well-being: An empirical analysis of the comparison income effect”, *Journal of Public Economics*, 89 (5-6), pp. 997-1019.

Finkelstein A., 2009, “E-ZTAX: Tax Salience and Tax Rates”, *Quarterly Journal of Economics*, 124: 969–1010.

Förster M.F., Fuchs M., Immervoll H. and Tarcali G., 2003, “Social inclusion in larger Europe: All about money? Uses, limitations and extensions of income-based social indicators”, in Förster, M. F., Maas, F. and Marin, B. (eds), *Understanding Social Inclusion in a Larger Europe: An Open Debate*, Vienna: Eurosocial.

Foster, J. E., (1984), “On economic poverty: a survey of aggregate measures”, *Advances in Econometrics* 3, 215–251.

Foster, J.E., J. Greer and E. Thorbecke (1984), “A Class of Decomposable Poverty Indices”, *Econometrica*, 52, 761—766.

Fusco A., 2005, La contribution des analyses multidimensionnelles à la compréhension et à la mesure du concept de pauvreté: Application empirique au Panel Communautaire des Ménages, Unpublished Doctoral Thesis, Nice: Université de Nice – Sophia Antipolis.

Georgiou M. N., 2013, Property Tax and Income Distribution: A Panel Data Analysis for EU. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2358851>

Georgiou M. N., 2013a, Property Tax Causes Recession. A Panel Data Analysis for EU. Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2359100>

Georgiou M. N., 2014, Property Tax and Poverty Risk: A Panel Data Analysis for EU.

Gerristen A. & Jacobs B. 2014, Is a Minimum Wage an Appropriate Instrument for Redistribution?, CESifo Working Paper No 4588, Category 1: Public Finance

Gili M. et al., 2012, “The mental health risks of economic crisis in Spain: evidence from primary carecentres, 2006 and 2010”, The European Journal of Public Health; 1-5.

Goldman – Mellor S.J., Saxton K.B., Catalano R.C., 2010, “Economic contraction and mental health: a review of the evidence, 1990-2009”, International Journal of Mental Health, 39, 6–31.

Griffith R. and Klemm A., 2004, What has been the Tax Competition Experience of the last 20 years? Institute for Fiscal Studies and University College.

Gunnell D., Platt S. and Hawton K., (2009), The economic crisis and suicide, *Bmj* 338.

Hagenaars A. and de Vos K., 1988. "The definition and measurement of poverty", *The Journal of Human Resources*, 23 (2), pp. 211-221.

Hagenaars, A. J. M. (1986), *The Perception of Poverty*, Amsterdam: North-Holland.

Heady Ch., 1993, "Optimal Taxation as a Guide to Tax Policy: A Survey", *Fiscal Studies*, Vol.14, No 1, pp 15-41.

Hellenic Statistical Authority, 2010, Sector study: health services, Athens: Hellastat.

Hellenic Statistical Authority, 2011, Unemployment rate at 17,7% in December 2011, Piraeus: Hellenic Statistical Authority.

Hellenic Statistical Authority, 2012, Unemployment rate at 24,5% in December 2012, Piraeus: Hellenic Statistical Authority.

Henrik K., Knudsen M., Kreiner C.T., Pedersen S. and Saez E., 2011. "Unwilling or Unable to Cheat? Evidence from a Tax Audit Experiment in Denmark", *Econometrica*, 79: 651–692.

Hey J.D. and Lambert P.J., 1980, "Relative deprivation and the Gini coefficient: Comment", *Quarterly Journal of Economics*, 95 (3), pp. 567-573.

Hong J. et al., 2011, "Income related inequalities in the prevalence of depression and suicidal behaviour: a 10-year trend following economic crisis", *World Psychiatry*, 10: 40-44.

Hopkins E., 2008, “Inequality, happiness and relative concerns: What actually is their relationship?”, *Journal of Economic Inequality*, 6 (4), pp. 351-372.

Horton R., 2011. “Offline: Looking forward to some surprises”, *Lancet*. 377: 2164.

Hwanjoon K., 2000, *Anti-Poverty Effectiveness of Taxes and Income Transfers in Welfare States*, Working Paper No. 228 Maxwell School of Citizenship and Public Affairs, Syracuse University, New York.

Ivanyna M. et al, 2010, *The culture of corruption, tax evasion and optimal tax policy*.

Jack A., 2009, “Commentary: Look after the pennies”, *British Medical Journal*, 338:b1380.

Jacobs B. & Lans Bovenberg A., 2008, *Optimal Taxation of Human Capital and the Earning Function*, CESifo Working Paper No 2250, Category I: Public Finance.

Jacobs B. et al, 2007, *Analyzing a flat Income Tax in the Netherlands*, CESifo Working Paper No.1890, Category 1: Public Finance.

Jahonda M., 1982, *Employment and Unemployment: a social-psychological analysis*. Cambridge University Press, 1st Ed., 88-96.

James A, Erard B. and Feinstein J., 1998, “Tax compliance”, *Journal of Economic Literature*, 36: 818–860.

Jäntti, M. and S. Danziger (2000), “Income poverty in advanced countries” in A. B. Atkinson and F. Bourguignon (Eds.), *Handbook of Income Distribution*, Chapter 10. Amsterdam: North Holland.

Jenkins R. et al., 2008, “Debt, income and mental disorder in the general population”, *Psycholog Med*, 38:1485-1493.

Jenkins, S.P. (2000), “Modelling Household Income Dynamics”, *Journal of Population Economics*, 13, 529—567.

Jones AM, Wildman J., 2008, “Health, income and relative deprivation: evidence from the BHPS”, *Journal of Health Economics* 27: 308–324.

Jones D., 2012, “Inertia and Overwithholding: Explaining the Prevalence of Income Tax Refunds”, *American Economic Journal: Economic Policy*, 4: 158–185.

Kahneman D., Diener E., and Schwarz N. (eds), 1999. *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*, Russel Sage Foundation New York

Kakwani N. and Silber J., 2008, “Multidimensional poverty analysis: Conceptual issues, empirical illustrations and policy implications”, *World Development*, 36 (6), pp. 987-991.

Kakwani N., 1980, “On a Class of Poverty Measures”, *Econometrica*, 48: 437- 446.

Kakwani N., 1984a, “Issues in measuring poverty”, in Basmann R.L. and Rhodes G.F. (eds), *Advances in Econometrics*, London: JAI Press Inc.

Kakwani N., 1984b, “The relative deprivation curve and its applications”, *Journal of Business and Economic Statistics*, 2 (4), pp. 384-394.

Katsadoros D, Bekiari E, Karydi K, et al., 2011, Suicide help line 1018: characteristics of callers for January-December 2010, 21st Panhellenic Conference of Psychiatry; Athens, Greece; May 5–7.

Katsios S., 2006, “The Shadow Economy and Corruption In Greece”, South-Eastern Europe Journal of Economics 1 , 61-80

Kentikelenis A. et al., 2011, Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy, www.thelancet.com, 1 – 2.

Kerwin K, DeCicca P., 2008, “Local labour market fluctuations and health: Is there a connection and for whom?”, J Health Economics, 27: 1532–50.

Kind P. and Sorenson J., (1993), The costs of depression. International clinical psychopharmacology.

Kirmayer L.& Minas I.H., 2000, “The future of cultural psychiatry: an international perspective”, Canadian Journal of Psychiatry. 45: 438-446.

Kleinman A., 2001, “A psychiatric perspective for global changes”, Harvard Rev Psychiatry, 9:74–77.

Kleven, H.J. et al. (2010), “Unwilling or unable to cheat? Evidence from a randomized tax audit experiment in Denmark”, NBER Working Paper No 15769, February.

Kolm, S.-C. (1977), “Multidimensional egalitarianisms”, Quarterly Journal of Economics 91, 1–13.

Kontaxakis V. and Havaki-Kontaxaki B., 2012, “Consequences of major economic crises on citizens' physical and mental health”, *Psychiatriki* 23, 2: 105.

Kopczuk W., 2006, “Tax Simplification and Tax Compliance: An Economic Perspective”, in Max Sawicky, editor, *Bridging the Tax Gap. Addressing the Crisis in Tax Administration*, pages 111–143. Economic Policy Institute, Washington, DC.

Kopczuk W., 2012, *The Polish business “flat” tax and its effect on reported incomes: a Pareto improving tax reform?*. Mimeo, Columbia University.

Kraay A., Raddatz C., 2007, “Poverty traps, aid, and growth”, *Journal of Development Economics*, Vol. 82, 315–347

Lalit W. and Virender P., 2012, “Tax Evasion in India: Causes and Remedies”, *International Journal of Applied Engineering Research*, Vol. 7, No 11.

Lamberg T., Virtanen P., Vahtera J., Luukkaala T., Koskenvuo M., 2010, “Unemployment, depressiveness and disability retirement: a follow-up study of Finnish HeSSup Population sample”, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 45, 259–264.

Lenoir R., 1974, *Les Exclus: Un Francais Sur Dix*, Paris: Editions du SEUIL.

Lorgelly PK, Lindley J., 2008, “What is the relationship between income inequality and health? Evidence from the BHPS”, *Health Economics* 17: 249–265.

Madianos M., Economou M., Alexiou T., Stefanis C.N., 2011, “Depression and economic hardship across Greece in 2008 and 2009: two cross-sectional surveys nationwide”, *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 46, 943–952.

Mankiw, N. Gregory, Matthew Charles Weinzierl, and Danny Ferris Yagan. 2009, “Optimal taxation in theory and practice”, *Journal of Economic Perspectives* 23(4): 147-174.

Marcus S.M., Young E.A., Kerber K.B., Kornstein S., Farabaugh A.H., Mitchell J. et al., 2005, “Gender differences in depression: findings from the STARD study”, *Journal of Affective Disorders*, 87, 141–150.

Marmot M. & Bell R., 2009, “How will the financial crisis affect health?” *BMJ* 338: 858 – 860.

Maroulis D., 1986, *Economic development and the structure of the balance of payments: the case of Greece*, K.E.Π.E., Αθήνα.

Matsaganis M. and Flevotomou M. (2010), *Distributional Implications of Tax Evasion in Greece*. Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, GreeSE Paper No 31.

Matsaganis, M. and M. Flevotomou (2010), *Distributional implications of tax evasion in Greece*, GreeSE Paper No 31, The Hellenic Observatory, London School of Economics and Political Science, London.

Mauro P., (1995), “Corruption and Growth”, *Quarterly Journal of Economics*, 110, 681 – 712.

Maynard A., 2005, "European health policy challenges", *Health Economics*. 14: S255–S263.

Mayshar J, 1986, *Taxation with costly Administration*, Research Report No 158, The Hebrew University of Jerusalem, Department of Economics.

Murphy GC, Athanasou JA., 1999, "The effects of unemployment on mental health", *J Occup Organ Psychol*, 72:83- 99.

OECD Health Ministerial Meeting, 2010, *Health System Priorities in the Aftermath of Crisis*, Paris.

Orchansky M., 1965, "Counting the poor: Another look at the poverty profile", *Social Security Bulletin*, 28 (1), pp. 3-29.

Papadopoulos F. and Tsakloglou P., 2008, "Social exclusion in the EU: A capabilitybased approach", in Comim, F., Qizilbash, M. and Alkire, S. (eds), *The Capability Approach: Concepts, Measures and Applications*, Cambridge: Cambridge University Press.

Patralekha Chatterjee, 2009, *Economic crisis highlights mental health issues in India*, www.thelancet.com, Vol. 373 April 4.

Paugam S., 1993, *La disqualification sociale - essai sur la nouvelle pauvrette*, Paris: PUF.

Paugam S., 2005, *Les formes élémentaires de la pauvreté*, Paris, Presses Universitaires de France”, coll. «Le lien social», traduit en espagnol (Alianza Editorial, 2007), en allemand (Hamburger Édition, 2008).

Paul K., & Moser K., 2009, “Unemployment impairs mental health: Meta-analyses”, *J Vocational Behavior*, 74: 264-282.

Perez-Mayo J., Bishop J. and Amiel Y., 2007, “Latent vs. Fuzzy methodology in multidimensional poverty analysis”, *Research on Economic Inequality*, 14, pp. 95-117.

Perlaman F et al., 2009. Assessing the contribution of unstable employment to mortality in post transition Russia: prospective individual-level analyses from the Russian longitudinal monitoring survey. *American Journal of Public Health*. 99: 1818-25.

Phillips M.R., Liu H. and Zhang Y., 1999, “Suicide and social change in China”, *Culture, medicine and psychiatry*, 23, 1: 25-50.

Pigou, A. C. (1912), *Wealth and Welfare*, London: Macmillan.

Piketty Th. (2013), *Capital in the Twenty-First Century*, Éditions du Seuil & Harvard University Press.

Pirounakis G.N., 1997, *Greek Economy: Past, Present and Future*, Macmillan Press, London.

Pressman, S., 2006, *The Decline of the Middle Class: An International Perspective*.
LIS Working Paper No. 280, March 2006.

Raj Ch., Friedman J.N. and Saez E., 2011, "Using Differences in Knowledge Across
Neighborhoods to Uncover the Impacts of the EITC on Earnings", *American
Economic Review*, forthcoming.

Raj Ch., Looney A. and Kroft K., 2009, "Salience and Taxation: Theory and
Evidence", *American Economic Review*, 99: 1145–1177.

Rajan R. R. and Zingales L., 2003, *Saving Capitalism from the Capitalists:
Unleashing the power of financial markets to create wealth and spread opportunity*,
Ed. Crown Business

Rayo L. and Becker G.S., 2007, "Habits, peers and happiness: An evolutionary
perspective", *American Economic Review*, 97 (2), pp. 487-491.

Revelli F. (2005), "On Spatial Public Finance Empirics", *International Tax and Public
Finance*", Springer, vol. 12(4), pages 475-492, August.

Revicki D.A. et al., 2012, "Humanistic and economic burden of generalized anxiety
disorder in North America and Europe", *Journal of affective disorders* 140.2: 103-112.

Riedl A. & Rocha-Akis S. (2009), *Testing the Tax Competition Theory: How Elastic
are National Tax Bases in OECD Countries*, CESifo Working Paper No.2669,
Category 1: Public Finance.

Rodgers, J.R. and J.L. Rodgers (1993), “Chronic Poverty in the United States”, *Journal of Human Resources*, 28, 25—54.

Room G., 1995, *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: Policy Press.

Rouleau K, Redwood-Campbell L., 2009, “International development and humanitarian aid. In times of economic crisis, should Canada maintain its spending?” *Can Fam Physician*, 55:575–577.

Ruhm C., 2000, “Are recessions good for your health?”, *Q J Econ.* 115:617–50.

Ruhm C., 2003, “Good times make you sick”, *J Health Econ.* 22:637–58.

Ruhm C., 2006, “Macroeconomic conditions, health and mortality”, in: Jones A, editor, *Elgar Companion to Health Economics*, Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing, 5–16.

Runciman W.G. and Bagley C.R., 1969, “Status consistency, relative deprivation, and attitudes to immigrants”, *Sociology*, 3 (3), pp. 359-375.

Runciman W.G., 1966, *Relative Deprivation and Social Justice: A Study of Attitudes to Social Inequality in Twentieth-century England*, California: University of California Press.

Ryall, 2009, Japanese suicides rise as world recession hits country’s businessmen, *Telegraph* (London).

Sandmo A. (2005), “The Theory of Tax Evasion: A Retrospective View”, *National Tax Journal*, 58: 543–663.

Sandmo A. (2012), “An evasive topic: theorizing about the hidden economy”, *International Tax and Public Finance*, 19: 5–24.

Sandmo A., 1976, “Optimal taxation: An introduction to the literature”, *Journal of Public Economics*, 6, 1: 37-54.

Sareen J., Afifi T.O., McMillan K.A., Asmundson G., 2011, “Relationship between household income and mental disorders: findings from a population-based longitudinal study”, *Archives of General Psychiatry* 68, 419–427.

Schneider F., A. Buehn and C.E. Montenegro (2010), “Shadow economies all over the world: New estimates for 162 countries from 1999 to 2007”, *World Bank, Policy Research Working Paper Series No. 5356*, June.

Schneider F., Buehn A. and C.E. Montenegro, 2010

Schneider, F. and R. Klinglmaier (2004), “Shadow Economies around the world: What do we know?”, *IZA Discussion Paper No. 1043*, Institute for the Study of Labor (IZA), Bonn.

Sen A.K., 1976, “Poverty: An Ordinal Approach to Measurement”, *Econometrica*, 44 (2): 219-31.

Sen A.K., 1981, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford: Oxford University Press.

Sen A.K., 1983, "Poor, relatively speaking", *Oxford Economic Papers*, 35 (2), pp. 153-169.

Sen A.K., 1985a, *Commodities and Capabilities*, Amsterdam: North-Holland.

Sen A.K., 1985b, "A sociological approach to the measurement of poverty: A reply to Prof. Peter Townsend", *Oxford Economic Papers*, 37 (4), pp. 669-676.

Sen A.K., 1987, *The Standard of Living*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sen A.K., 1992, *Inequality Reexamined*, Oxford: Clarendon Press

Sen A.K., 1993, "Capability and well-being", in Nussbaum M. and Sen A.K. (eds), *The Quality of Life*, Oxford: Clarendon Press.

Sen A.K., 1997, "Inequality, unemployment and contemporary Europe", *International Labour Review*, 136 (2), pp. 155-172.

Sen A.K., 2000, *Social exclusion: Concept, application and scrutiny*, *Social Development Papers 1*, Asian Development Bank, Manila.

Shorrocks A.F., 1995, "Revisiting the Sen poverty index", *Econometrica*, 63: 1225-1230

Silber J. and Verme P., 2012, *Relative deprivation, reference groups and the assessment of standard of living*. Policy Research Working Paper 5930, Poverty and Gender Unit, Middle East and North Africa Region Economic Policy, The World Bank.

Silver H., 1994, “Social exclusion and social solidarity: Three paradigms”, *International Labour Review*, 133 (5-6), pp. 531-578.

Slemrod J. (1990), “Optimal Taxation and Optimal Tax Systems”, *Journal of Economic Perspectives*, Volume 4, No 1, p. 157 – 178.

Slemrod J. (2003), “Trust in Public Finance”, in Sijbren Cnossen and Hans-Werner Sinn, editors, *Public Finance and Public Policy in the New Century*, page 49–88. MIT Press, Cambridge, MA.

Slemrod J. (2007), “Cheating ourselves: The economics of tax evasion”, *Journal of Economic Perspectives*, 21: 25–48.

Slemrod, Joel B. and Shlomo Yitzhaki (2002), “Tax avoidance, evasion, and administration”, in Alan J. Auerbach and Martin Feldstein, editors, *Handbook of Public Economics*, volume 3, page 1423–1470. Elsevier.

Smith A., 1976, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, The Glasgow edition of the works and correspondence of Adam Smith, vol. 2, Glasgow: Glasgow Publishers.

Stiglitz J. (2012), “The Price of Inequality”, *International Studies*, 49, 3 & 4, pp 449–463.

Stiglitz J., 2012, *The price of inequality*, απόδοση στα ελληνικά: Το τίμημα της ανισότητας, Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Stiglitz J., Sen A.K. and Fitoussi, J.-P., 2009, Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress, OFCE - Centre de recherche en économie de Sciences Po.

Stuckler D. et al., 2009, “The health implications of financial crisis: a review of the evidence”, *Ulster Med J.* 78: 1–3.

Stuckler D. et al., 2009, “The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis”, *Lancet*, 374: 315–23.

Stuckler D. et al., 2011, “Banking crises and mortality during the Great Depression: evidence from US urban populations”, *J Epidemiol Community Health*, 1927–1939.

Stuckler D. et al., 2011, “Public Health in Europe: Power, Politics, and Where Next?”, *Public Health Reviews*, Vol. 32, No 1, 213-242.

Subramanyam M., Ichiro K., Berkman L., Subramanian S.V., 2009, “Relative deprivation in income and self-rated health in the United States”, *Social Science & Medicine* 69: 327

Sundar M., 1999, “Suicide in farmers in India”, *The British Journal of Psychiatry*, 175, 6: 585-586.

Tagkalakis A. (2013), Audits and tax offenders: recent evidence from Greece, Bank of Greece, Working Paper 152.

Takayama N., 1979, “Poverty, Income Inequality and their Measures: Professor Sen's Approach Reconsidered”, *Econometrica*, 47: 747-758

Tanzi V. & Davoodi H. (1997), Corruption, Public Investment and Growth, IMF Working Paper 139.

Tapia-Granados J., 2005, "Recessions and mortality in Spain", 1980–1997, *Eur J Popul*; 21:393–422.

Teraji S., 2011, "An economic analysis of social exclusion and inequality", *The Journal of Socio-Economics*, 40, 217-223.

Tomaszewski W., 2006, Multidimensional poverty and social exclusion in Western Europe: Evidence from the European Community Household Panel, Working Paper, European University Institute, Department of Political and Social Sciences, Florence.

Torgler B. and Schaffner M., 2008, Causes and Consequences of Tax Morale: An Empirical Investigation. *Economic Analysis and Policy*, Vol. 38, No 2.

Townsend P., 1979, *Poverty in the United Kingdom: A Survey of Household Sources and Standards of Living*, Harmondsworth: Penguin.

Townsend P., 1985, "A sociological approach to the measurement of poverty: A rejoinder to Professor Amartya Sen", *Oxford Economic Papers*, 37 (4), pp. 659-668.

Tsakoglou P. and Panopoulou G., 1998, "Who are the poor in Greece? Analysing poverty under alternative concepts of resources and equivalence scales", *Journal of European Social Policy*, 8 (3), pp. 229-252.

Tsakloglou P. and Papadopoulos F., 2002b, “Identifying population groups at high risk of social exclusion”, in Muffels R. and Tsakloglou P. (eds), *Social Exclusion in European Welfare States*, Cheltenham: Edward Elgar.

United Nations, 1995, *Report of the World Summit For Social Development*.

Uutela A., 2010, “Economic crisis and mental health”, *Current Opinion in Psychiatry* 23: 127-130.

Walker A. and Walker C. (eds), 1997, *Britain Divided: The Growth of Social Exclusion in the 1980s and 1990s*, London: Child Poverty Action Group.

Walker, R. (1995), “The Dynamics of Poverty and Social Exclusion”, in Room, G. (ed.) *Beyond the Threshold*, The Policy Press, Bristol.

Wang, Y. Q. and K. Y. Tsui, 2000, “Polarization Orderings and New Classes of Polarization Indices”, *Journal of Public Economic Theory*, 2, 349–63, 2000.

WHO, 2009, *Financial crisis and global health: report of a high level consultation*, Geneva: World Health Organization.

WHO, 2009, “Health amid a financial crisis: a complex diagnosis”, *Bull World Health Organ*; 87:1-80.

WHO-Europe, 2009, *Health in Times of Global Economic Crisis: Implications for the WHO European Region*, Copenhagen: World Health Organization.

Wilkinson R., Pickett K.E., 2009, *The Spirit Level*, Allen Lane: London.

Wilkinson R.G. & Pickett K. (2009), *Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*, Ed. Allen Lane.

Wilson, John D. “A Theory of Interregional Tax Competition”, *Journal of Urban Economics* 19 (1986): 296-315.

Wolfson, M., 1994, “Conceptual issues in normative measurement – when inequalities diverge”, *American Economic Review* 84(5), 353–358.

Wolfson, M., 1997, “Divergent Inequalities: Theory and Empirical Results”, *Review of Income and Wealth*, 43, 401–21.

World Health Organization, 2002, *The European health report 2002*, WHO Regional Office for Europe, Copenhagen; WHO Regional Publications, European Series No 97, Denmark.

World Health Organization, 2004, *Non-communicable diseases in the WHO European Region: The challenger. Fifty-fourth session of the WHO Regional Committee for Europe*, Copenhagen.

Yitzhaki S., 1979, “Relative deprivation and the Gini coefficient”, *Quarterly Journal of Economics*, 93 (2), pp. 321-324.

Zodrow, George R. & Mieszkowski, Peter, 1986, “Pigou, Tiebout, property taxation, and the underprovision of local public goods”, *Journal of Urban Economics*, Elsevier, vol. 19(3), pages 356-370, May.

11.2. Ελληνική Βιβλιογραφία

Ανδριοπούλου Ε. και Τσακλόγλου Π., 2010, Δυναμική Ανάλυση του Φαινομένου της Φτώχειας στην Ελλάδα, Μελέτη 4, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕ.Ε..

Ανδριοπούλου Ε., Παπαδόπουλος Φ. & Τσακλόγλου Π., 2013, Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στην Ελλάδα. Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις, Μελέτες αρ. 25, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ/ΓΣΕ.Ε., Αθήνα, Σεπτέμβριος

Βαβούρας (επιμ.), Παραοικονομία, Εκδόσεις Κριτική, 367-379, Αθήνα.

Βαβούρας, Ι.Σ., Ν. Καραβίτης και Α. Τσούχλου (1990), “Μια έμμεση μέθοδος εκτίμησης του μεγέθους της παραοικονομίας και εφαρμογή της στην περίπτωση της Ελλάδας”, εκδόσεις ΚΡΙΤΙΚΗ, Αθήνα.

Βασαρδάνη Μ. (2011), «Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα»: Μια γενική επισκόπηση. Τράπεζα της Ελλάδας, Οικονομικό δελτίο, Τεύχος 35, σελ. 15-16.

Βελέτζας Γ. (2004), Οικονομικό Φορολογικό Δίκαιο, Ιus, Θεσσαλονίκη.

Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων του Υπουργείου Οικονομικών (2009),

(http://www.gsis.gr/statistiko_deltio/statistiko_deltio_2009/statdeltio2009.html).

Γεωργακόπουλος, Θ. (1997), Εισαγωγή στη δημόσια οικονομική, Εκδόσεις Μπένου, Αθήνα.

Γιωτάκος Ο., 2010, «Οικονομική κρίση και ψυχική υγεία», Ψυχιατρική, 21: 195-204.

Γκινόγλου, Δ. (2004), Φορολογική λογιστική, Εκδόσεις Ανικούλα, Θεσσαλονίκη.

Δαφέρμος Γ. και Παπαθεοδώρου Χ., 2010, Μακροοικονομικό περιβάλλον, ανισότητα και φτώχεια: μια εμπειρική διερεύνηση για την επίδραση της οικονομικής μεγέθυνσης και της κοινωνικής προστασίας σε Ελλάδα και Ε.Ε., Μελέτες αρ. 3, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ/ΓΣΕ.Ε., Αθήνα, Δεκέμβριος.

Δαφέρμος Γ. και Παπαθεοδώρου Χ., 2011, Το παράδοξο της κοινωνικής πολιτικής στην Ελλάδα: Γιατί η αύξηση των δαπανών για κοινωνική προστασία δεν μείωσε τη φτώχεια;, Κείμενα Πολιτικής, 1, Αθήνα: ΙΝΕ-ΓΣΕ.Ε..

Δημοπούλου Γ.Δ., 1998, Μακροοικονομική Θεωρία, Νεοκλασική Θεωρία απασχολήσεως, εισοδήματος και τιμών, Τόμος 1, Αθήνα.

Έκθεση του Γενικού Επιθεωρητή Δημόσιας Διοίκησης για το έτος 2004, σελ. 137, Έκθεση για το έτος 2007, σελ. 112 και 116, Έκθεση για το έτος 2008, σελ. 132, και Έκθεση για το έτος 2009, σελ. 129-130.

Ζερδελής Δ., 2011, Εργατικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα.

Ζίγκμοντ Μπάουμαν (2015), Εφημερίδα Εποχή.

Καλυβιανάκης, Κ., Μ. Ξανθάκης, Α. Λεβέντης, Β. Μανεσιώτης, Σ. Θεοδωρόπουλος, Κ. Τραχανάς και Κ. Φλεσιοπούλου (1993), Φορολογικό καθεστώς, παραοικονομία

και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Κορρές Γ.Μ. et al., 2012, Η Κρίση Χρέους και οι Επιπτώσεις στην Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη της Ελλάδας: Προοπτικές και Προτάσεις, 10ο Τακτικό Επιστημονικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη.

Κουτσαμπέλας Χ. & Τσακλόγλου Π., 2010, Αναδιανεμητικές επιδράσεις των μη χρηματικών εισοδημάτων στην Ελλάδα, Μελέτες αρ. 6, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ/ΓΣΕ.Ε., Αθήνα, Δεκέμβριος.

Κυριόπουλος Ι. & Τσιάντου Β., 2009, «Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην υγεία και την ιατρική περίθαλψη», Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 27 (5): 834-840.

Λυκιαρδοπούλου, Κ., 1997, Ο άνθρωπος και το χρήμα, Εκδόσεις Μέγας Σείριος, Αθήνα

Ματσαγγάνης Μ. και Λεβέντη Χ., 2013, «Η ανατομία της φτώχειας στην Ελλάδα του 2013», στο Ενημερωτικό δελτίο 5/2013 της Ομάδας Ανάλυσης Δημόσιας Πολιτικής του Οικονομικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Μπαλούρδος Δ. & Ναούμη Μ., 2010, «Η φτώχεια στην Ελλάδα. Συγκριτικά στοιχεία με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο Μ. Ναούμη, Γ. Παπαπέτρου, Ν. Σπυροπούλου, Ε. Φρονίμου & Μ. Χρυσάκης, επιμ., Το κοινωνικό πορτρέτο της Ελλάδας, 2010, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Ινστιτούτο Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα

Μπαλφούσιας, Α. (1998), Διαχειριστικό κόστος του ελληνικού φορολογικού συστήματος, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.

Μπούρας Γ. & Λύκουρας Λ., 2011, «Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις της στη ψυχική υγεία», Εγκέφαλος, 48, 54-61.

Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, Μ. (1991), Η οικονομία της παραοικονομίας στην Ελλάδα, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Παπαθεοδώρου Χ. & Δαφέρμος Γ., 2010, Δομή και τάσεις της οικονομικής ανισότητας και φτώχειας στην Ελλάδα και στην Ε.Ε., 1995-2008, Επιστημονική έκθεση αρ. 2, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, ΙΝΕ/ΓΣΕ.Ε., Αθήνα, Δεκέμβριος.

Παπαθεοδώρου Χ., 2011, Οικονομική Κρίση, Φτώχεια και Κοινωνική Προστασία: Όταν στρεβλώσεις της πραγματικότητας υπαγορεύουν τις κυρίαρχες πολιτικές, Ενημερωτικό Δελτίο, Τεύχη: 10/11.

Παπαναγιώτου Ευ., 2004, Μακροοικονομική Ανάλυση, Εκδόσεις Γράφημα, Θεσσαλονίκη.

Παυλόπουλος Π. (1987), Βαβούρας Ι.Σ., Καραβίτης Ν. και Α.Τσούχλου (1990), Νεγρεπόντη-Δελιβάνη Μ. (1991), Κανελλόπουλος Κ., Κουσουλάκος Ι. και Β. Ράπανος (1995), Τάτσος Ν. (2001), Ernste D. and F. Schneider (1998), Schneider F. and R. Klinglmair (2004) και έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (European Commission, 2009).

Παυλόπουλος, Π. (1987), Η παραοικονομία στην Ελλάδα: μια πρώτη ποσοτική οριοθέτηση, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα.

Πετράκης Ε.Π., 2011, Η Ελληνική οικονομία και η Κρίση: Προκλήσεις και Προοπτικές, Εκδόσεις Quaestor Μονοπρόσωπη ΕΠΕ, Αθήνα.

Προδρομίδης Κ.Π., 2001, Αρχές Οικονομικής Πολιτικής, Εκδόσεις Ε. Μπένου, Αθήνα.

Τάτσος, Ν. (2001), Παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

Τούντας Γ, Τριανταφύλλου Δ, Φρισήρας Σ., 2000, «Δείκτες υγείας στην Ευρώπη», Αρχ Ελλ Ιατρ, 17:89–100.

Τούντας Γ., 2004, Κοινωνία και Υγεία, Εκδόσεις Οδυσσέας / Νέα Υγεία, Αθήνα.

Τσακλόγλου Π. & Μητράκος Τ., 1998, «Μελέτες για τις οικονομικές ανισότητες στην Ελλάδα: επισκόπηση, μεθοδολογικά προβλήματα, τάσεις και προοπτικές», στο Γ. Τσιάκαλος, επιμ., Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός, σελ. 241-265, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα

Υπουργοί Οικονομικών, Οικονομίας, Ανταγωνιστικότητας & Ναυτιλίας, Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Προστασίας του Πολίτη (2011), Εθνικό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Καταπολέμησης της Φοροδιαφυγής, σελ. 8 – 11.

Φινοκαλιώτης Κ. 2014, Φορολογικό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα.

Φοροδιαφυγή και φορολογική διοίκηση: κατευθύνσεις αναβάθμισης του φοροεισπρακτικού μηχανισμού. Νομισματική Πολιτική – Ενδιάμεση Έκθεση 2010, Τράπεζα της Ελλάδος, για μια αναλυτική παρουσίαση προτάσεων πολιτικής αναφορικά με τη φοροδιαφυγή.

Χαραλάμπους Α. κ.α., 2011, «Παγκοσμιοποίηση, Υγεία και Πολιτική Υγείας», Νοσηλευτική, 50 (1): 23 -29.

12. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

12.1. Διεθνές Συνέδριο 1

20th International Conference

on

Macroeconomic Analysis and International Finance

Rethymno, Crete

May 26-28,2016

Oral Presentation

Paper entitled:

**“Fiscal difficulties due to Economic crisis as a starting point of searching the
enlarging problems of Poverty and Social Exclusion”**

Karampela Kanella, Thomakos Dimitrios

Department of Economics, University of Peloponnesus, Greece

12.2 Διεθνές Συνέδριο 2

6th International PhD Meeting in Economics 2018

July 5-6, 2018

University of Macedonia

Thessaloniki, Greece

Oral Presentation

Paper entitled:

**“The False Perceptions of the Financial Crisis: Market Structure,
the Government and HealthCare in Post-Crisis Greece”**

Karampela Kanella, Thomakos Dimitrios

Department of Economics, University of Peloponnesus, Greece

12.3 Άρθρο 1 (Submitted)

“Welfare State, Market Reforms and Healthcare: an Empirical Analysis from post-crisis Greece”

Karampela Kanella, Thomakos D. Dimitrios

Department of Economics, University of Peloponnese, Greece

Abstract

Background: The aim of this study is to present an overview of the consequences the financial crisis has had on health and healthcare in Greece, in relation to the perceptions people have about the way the markets function.

Methods: A large scale comprehensive field research was conducted via an online questionnaire and data extraction, analysis and synthesis was performed. Additionally the literature was reviewed in order to identify articles that referred to the effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece.

Findings: Visits to health care services increased for those who are not afraid of losing their jobs or prefer to contribute directly to a public good rather than pay taxes to the central government. Visits to health services increased only for those who desire a more competitive consumer market where decreases in wages are accompanied by equivalent decreases in prices.

Conclusions: People's beliefs about the markets are vital in understanding the consequences the financial crisis has to health problems and the need for associated health services. Society demands the political and social system to show and develop the capacity for adaptation and renewal. The economic crisis represents a major challenge and therefore it is important to design those interventions that will promote sustainable urban development on both an individual and collective level.

Keywords: Healthcare, markets, poverty, crisis, interventions

1. Introduction

Upon entry to the “Euro era”, Greece enjoyed a period of fast growth. However, the global economic crisis affected Greek economy with unprecedented severity, practically turning Greece into an experiment of the effects that socioeconomic determinants have on the population’s well-being. In 2009, the country entered one of the most serious economic downturns in its modern history. In May 2010, Greece was put under the supervision of the European Commission, the European Bank and the International Monetary Fund and signed the Economic Adjustment Program, following its revision in autumn 2010. Since then, the financial crisis has affected all major sectors of the Greek economy and the principal economic indicators have shown a significant deterioration [1].

Contrary to the experience of other countries, the case of Greece actually seemed to support the thesis that the welfare state was virtually unreformable [2, 3]. While social spending soared without visible improvements in outcomes, reforms failed one after another and the whole edifice appeared to be unassailable. It is in this sense that the welfare state, practically incapable of reform, contributed in a far from trivial way to the fiscal crisis of the state [3]. The government in turn was unable to sufficiently support the public health sector and maintain the viability of the already declining social services [4].

The key issue of the above being the connection of mental health with the realities of the market structure. Inequality and social exclusion are linked with fiscal and economic conditions such as taxation structure, tax evasion and the ability to receive subsidies. Explosive tax evasion simply implies that people do have available, but unreported income, which they can use to purchase private insurance and health care. Therefore, there is always a matter whether the flow of support funds is actually reaching those truly in need.

Bad economic conditions can impair health status through two basic channels: reduced income and reduced government spending, affecting therefore the well being of the population both directly and indirectly through the health care system [5].

Reduced income through lower salaries and increased unemployment results directly in greater morbidity and less utilization of private health services. Reduced government spending indirectly affects the quantity and quality of public health services available and thus contributes to the deterioration of the population's health status [6, 7]. The reduction or the lack of income along with the increase in the rates of unemployment are the results of the financial crisis, causing losses of prosperity and leading a substantial part of the population to poverty [8, 1].

The effects extend beyond personal and societal morbidity to systemic problems that can affect health services, service delivery and policy making [9]. Greater attention to health and health-care access is needed to ensure that the Greek crisis does not undermine the ultimate source of the country's wealth—its people [10].

2. Dataset, Method and Descriptives

The purpose of this paper is to correlate existing literature on fiscal conditions, taxation, inequality and economic growth, data from Eurostat and OECD, with a domestic field research including a very large sample of Greek households. The case of Greece is highly representative because of bad fiscal management, protracted dysfunctional state interventions, political mismanagement and tax evasion par excellence, that increases inequality, poverty etc. Furthermore, it is a country still under a course of adaptation to the post crisis environment.

The main objective behind our study is to seek possible consequences to health, physical and psychological, and healthcare due to the financial crisis in Greece. Furthermore, we look to evaluate whether the impact on inequality, poverty, social exclusion and market conditions can be linked to current fiscal and taxation practices and the extent to which economic agents acknowledge the need for more, rather than less, market reforms.

For our field research we provided an online questionnaire with 456 participants for a total of 39 questions that cover all aspects of the issues mentioned above and then we analyzed the collected data. The categories of questions were: Demographics,

Perceived Effects of Economic Crisis, Tax Reform, Impact on Health, Current Tax Status.

In the survey, a sample was drawn stratified by age (adults >18 years), gender, degree of urbanization and other parameters. Chi-square tests were performed to explore the association of healthcare needs and the perceptions of the market conditions. We selected income and unemployment as variables for model construction in our study not only because they are proposed by the literature as the main mediating mechanisms between economic crisis and health, but also represent initial impact factors of the economic crisis on society. Although there are also other variables involved, such as lifestyle factors and personal beliefs that can consequently have an impact on the health status of the population, there is a debate whether the economic crisis has a positive or negative effect on these variables.

We use the totality of our dataset in two stages, the first stage being a thorough review of all descriptive measures, cross-tabulations with demographics and measures of association and the second stage being a model-based analysis with binary and multinomial logistic models to assess the individual and joint significance of variables on health-related questions from our survey. We follow a general-to-specific approach in modeling whereas variables are removed one-at-a-time from the model starting with the variable with the highest p-value. This approach allows one to have consistent tests of significance and progressively lower p-values as thresholds. In this way we avoid the bias inherently present in other model selection methods that rely on selection criteria.

3. Findings – Discussion

In Greece, the consequences of the global financial recession and the applied austerity measures created a cul de sac, whose burden was not only evident in the economic field but also caused a negative reaction to the national health system and social services. Trying to interconnect these issues we are analyzing for the first time, to the best of our knowledge, the triple interaction of fiscal and market conditions, poverty and health problems.

The results from our study found that employed women and university degree holders with an income of less than 1500 € per month, are those who mostly increased their visits to health services. Employees who have a university degree, whether they have a family or not, with a low or high income, prefer to contribute directly to a public good (e.g. pay for a school or a hospital) rather than paying taxes to the central government, in order to be aware of where the money ends up. All employees aged between 18 to 50 years old, regardless of their gender, educational level, family status or income, support the idea for further reduction to their salary as long as the prices of goods and services would be reduced accordingly. Moreover, all employees in the aforementioned age distribution – men or women – with a university degree or not, with or without a family, with low or high incomes, believe that the government's excessive spending is more damaging than tax evasion itself. Finally, all university degree holders below 50, with a family or not, but with low income are intimidated of losing their job because of the crisis.

In our research, as shown in Table 1, a significant association was detected between the increased number of visits to health services and the way the markets work. When analyzing our data, the impact of the economic crisis to health, as presented through the question “Have you increased your visits to health services?”, revealed the following determinants (Direct contribution, Salary reduction, Government's policy, Job insecurity, Domestic markets competition) being statistically significant:

Parameter Estimates					Likelihood Ratio Tests
	Yes		No		
	Pvalue	Exp(B)	Pvalue	Exp(B)	
Direct contribution	,405	,0746	,644	1,146	,108
Salary reduction	,105	,617	,459	,818	,120
Government's policy	,062	,577	,020	,537	,059
Job insecurity	,918	,970	,321	1,299	,123
Domestic markets competition	,121	,591	,059	,561	,159

Table 1: Case Processing Summary of Nominal Regression

In particular, concerning “Direct contribution” as stated in the question “Would you prefer to contribute directly to a public good (e.g. pay for a school or hospital) rather than pay taxes to the central government, in order to be aware of where the money goes?”, we documented that the parameter considering increased visits to health services is statistically less significant in those responding “No”. Thus, the probability of increased visits matters mainly for those who prefer to contribute directly to a public good rather than pay taxes to the central government, in order to be aware of where the money ends up. People feel that taxation should be lower, even if that means state care would be limited, since they are convinced that it is extremely

unlikely for higher taxes to ensure the quality of services and not promote a wasteful and corrupted welfare state. Eventually, they prefer to manage their own resources, even with less government attention, with the idea behind tax policy being briefly that taxes should be high enough as to protect the stability of currency and not higher.

In another question referring to salary reduction - "Would you accept further reduction in your salary if you knew that the prices of goods would be reduced accordingly", it was depicted that those responding "No" had statistically insignificant results compared to those answering "Yes". Thus, the probability of increased visits to health services matters only for those who want a better / more competitive consumer market, where wage decreases are accompanied by price decreases. Labor market reforms have boosted employment, but wages and productivity remain depressed since workers' skills often do not match workplaces' needs, trapping workers in low-skill and low-wage jobs. The ongoing crisis combined with an ineffective system of social protection caused a surge in poverty, especially among families with children. The risk of unemployment remains something extremely stressful, while the absence of rigid reforms on the consumer market retain its oligopolistic structure and prices on basic goods have not been reduced to levels comparable to those of wages. The last comment is important as it relates to the productive structure of the Greek economy.

Moreover, in the question about government's policy - "Do you think that the government's excessive spending is more damaging than tax evasion?", the parameter estimating the variable of increased health service visits is statistically significant for both "Yes/No respondents". We note that the odds ratio is higher for "Yes" at 58% compared to 54% for "No" respondents. Furthermore, for "Yes" the 95% C.I. includes unity while the corresponding 95% C.I. for "No" does not. Even though most people are convinced that tax evasion is a form of anti-social behavior, unethical and rejected, there are still plenty who believe it is "a legitimate defense" against the predatory tax policy of the state. Furthermore, the majority actually justifies occasional tax evasion as a method of retaliating for the existing high taxes and the lack of state refunding, identifying as the root cause of the current situation the "incompetence and corruption of Greek governments".

In addition, in the question “Are you afraid of losing your job because of the crisis?”, we noticed that the increase in health service visits is statistically significant for those answering “No”. The likelihood that health service visits will increase is more prominent in those who are not afraid of losing their job because of the crisis. Probably, there is a low level of stress and due to that less or no stress related side-effects leading to physical diseases. Furthermore, since they feel secure enough to spend more money for healthcare services they tend to achieve in the long run social and personal welfare. In general, Greeks prefer the safety of a minimally guaranteed quality of life rather than the maximization of the expected benefit. Apparently, the roll-out of the guaranteed minimum income and the strengthening of family benefits could be important steps towards protecting the poor.

Finally, in the question “Do you believe that domestic markets operate on competition?”, the results indicated that there is a link between market structure, oligopolistic sectors and pronounced lack of competition. It appears that health service visits will not likely increase in those who do not believe that domestic markets operate on competition. We have so much demonized the way economy works that instead of moving towards healthier practices, we are trying to distribute the existing wealth without ensuring any further production or jobs. “Competition policy” is the combined effect of all government policies that influence the level of competition in markets, but barriers to competition diminish opportunities for innovation and growth and make consumers worse off. Competitive markets would allow a nation’s resources to be used in the best way for the production of goods and services and these sources of productivity improvement could lead to growth and poverty reduction.

The beginning of the 21st century found Europe in the throes of an economic and social turmoil with Greece being within the “eye of the financial storm”. The aggressiveness of fiscal adjustment led the economy into a deep recession, which undermined the fiscal consolidation efforts. The applied austerity measures have significantly infiltrated the structure and functioning of the labor market and policy makers were mostly required to protect the fiscal balance and the financial sustainability rather than maintain the basic levels of healthcare. It became clear that

the recent economic crisis has led to many negative consequences, affecting drastically the quality of life of the populations involved [11].

3.1. Impact on Health

There is a rising interest in public health literature assessing the effects of the Great Recession—which started in the late years of the past decade and painfully lingered in a number of European countries [12]. Reports on health problems related to the economic crisis in Greece have appeared in many journals. According to a systematic review of publications between 2009 and 2013, there have been reductions in public health expenditure and changes to healthcare services and the pharmaceutical market, with an increasing number of admissions to national health system hospitals [13]. Direct socioeconomic consequences like inequalities, social fragmentation, unemployment, debt and worsened standards of living, as well as collateral consequences such as poor educational standards, can lead to poor mental health.

The determinant role of economic and social conditions on the population's health is well documented [14]. Evidence from historical and epidemiological research reveals that, in many cases, economic crises have been associated with increased rates of suicides, homicides, cardiovascular diseases, alcohol abuse, and communicable disease mortality [15 -20], as well as increased morbidity [21] mainly attributable to malnutrition, infectious diseases and mental disorders [5, 18, 22, 23]. These associations between economic crises and deterioration of health can result in an increased need for services, especially among vulnerable groups such as the unemployed, the uninsured, immigrants and those lacking a living wage [6]. In other words, these indirect effects can result directly in increased demand for public services, especially when they are free or low cost at the point of delivery.

The psychological impact of the crisis is particularly high and needs to be addressed. Job loss occupies the 8th place among the 42 most stressful life events, increasing the risk of psychiatric disorders such as depression, anxiety, low self-esteem, drug abuse, violent behavior and their physical side effects [24-29]. Fear and insecurity generated by the prospect of unemployment is linked to poor mental health. In Greece, as

successfully proven in other countries, promoting mental health care could best be achieved not by decimating services but by planning and deploying these services in an appropriate manner to meet the needs of the population [11]. It is more than evident that the crisis is not only economic but it's deeply social and will continue to be so, until the governments take effective measures to renew the old institutions, restore public trust and productive incentives, since strong support of the social networks is vital.

3.2. Impact on Healthcare services

Data from various researches support the evidence of a widening gap between those who have increased their visits to health services and those who haven't, which might be attributed to austerity measures and regressive taxation choices issued by the state governments. An increasing inequality gap between lower, middle and high social classes has been underlined as one of the main consequences of the crisis and has been linked to reduced resources for social services and social inclusion [4]. Some population groups, i.e., young people, educationally restricted, unemployed, elderly people, children and single parents are badly affected, because austerity and fiscal consolidation measures have considerably decreased their purchasing power [30]. Reduction in total income and retirement pensions, tax increases, high cost of basic commodities - such as heat, electricity, food, rent and healthcare - are to blame for their disadvantage. In real terms, the impact of the economic crisis on society is translated into an increase of unemployment rates with loss of numerous jobs, thereby driving unemployed people into deeper poverty as well as widening inequality and restricting access to basic social services [30, 4].

Unfortunately, in Greece, mental health services have been seriously affected since public and non-profit mental health service providers have shut down or reduced staff, scaled back operations and procedures. Findings from population surveys suggest a 2.5 times increased prevalence of major depression, from 3.3% in 2008 to 8.2% in 2011, with economic hardship being a major risk factor [31]. Austerity measures have constrained the capacity of mental health services to cope with the 120% increase in use over the past 3 years [25 – 27]. Nevertheless, the Greek markets have found a way

to partially overcome these difficulties by pulling together the private sector into setting up larger medical centers. These centers will be able to offer cheap medical services to the population, improving the quality of services provided and increasing access to healthcare.

In a time of economic uncertainty, rising health care needs and increasing demand for public services don't collide with austerity and privatization policies, as long as people don't have to pay twice and are allowed to select their provider. The economic crisis has had an impact on the utilization and financing of health care services. These changes probably reflect households' decreased ability to purchase health services on an out-of-pocket payment basis because of declining income. When private health expenditures are calculated as a percentage of households' total expenditure, similar declining trends are found in all middle- and high-income strata. At the same time, low-income households spend an even larger share of their reduced income to access health services such as medications and outpatient appointments in hospitals [6]. It is tragic that Greece has become a guinea pig regarding the impact of economic and social determinants on the population's health and well-being. Economic recession and its consequences (unemployment, poverty, social exclusion and insecurity) provoke deleterious effects on Greece's public health and health care services [6].

3.3. "Brain Drain"

Scientists' migration due to the lack of suitable jobs and career prospects in the country, usually affecting highly educated and skilled young citizens, maximized the negative results for Greece [32-34]. Amid the economic crisis, the search for work abroad offers better prospects for career development, workplace meritocracy, and economic perks in addition to acquiring further specialized knowledge. High unemployment, low salaries and lack of new jobs are pushing young graduates to leave the country, while at the same time the actual number of businesses is decreasing, since many investors take their funds abroad. Moreover, many businesses have begun to relocate their production or even their headquarters to neighboring countries with less unsustainable taxation, when at the same time, there is less and less inflow of foreign capital in Greece.

Additionally, there is a much higher unemployment rate for university graduates compared to graduates of basic and secondary education. This paradox is probably due to the mismatch of over skilled and overqualified university graduates in contrast to what the labor market is asking for. Therefore, the way out for young scientists is migration abroad, where they can seek opportunities pertaining to their studies and qualifications and where they will manage to be professionally rehabilitated. This aspect, although sounding reasonable, is certainly not the best solution for the country since the exodus of young people and graduates deprives it of substantial resources which could support the economic recovery [35, 36]. The phenomenon of valuable scientific-medical personnel escaping abroad is a real problem which leads to an even greater undermining to the quality of health services [37].

4. Conclusions

In Greece, a country where political success is only “measured” in terms of the ability to maintain and support status quo, the economic consequences of the implemented policies, as evidenced in the previous sections, were disastrous [38]. In the absence of efficient planning and learning from past failures, benefits forgone in resource allocation decisions have constantly been valued on the basis of political and private interest. Raising taxes and cutting public expenditure were the only possible fiscal policy tools, despite warnings that austerity measures can only deepen the economic slump [39, 40].

A “fair” fiscal adjustment could provide the double dividend of enhancing the probability of success of the economic adjustment and promoting social cohesion. The primary objective of a health system is to promote access to effective medical service and should be considered thoroughly by the policy-makers. Health reforms are required to allow the system to transform economic pressure into productivity gain and satisfy need-based demand [38, 41]. The reinforcement of adequate social support services are needed to alleviate the burden of recession, especially in the most vulnerable groups of people [4].

The most effective way for the Greek economy to recover is for the state easing product market regulation, improving regulatory quality and transparency, fighting corruption and strengthening trust in the government, providing incentives to attract and increase investment; especially direct foreign investments. When it comes to motivation, citizens mainly imply fiscal incentives, but not just fighting bureaucracy and the hostile attitude of the state towards entrepreneurship. The perceptions that people have about the way that markets work, i.e. competitive markets are preferable to state interventions, are crucial in understanding the consequences of the financial crisis to health problems and the associated demand of health services.

Conflicts of interests

No conflicts of interest have been reported by the authors.

References

3. Zavras D, Tsiantou V, Pavi E, Mylona K and Kyriopoulos J., “Impact of economic crisis and other demographic and socio-economic factors on self-rated health in Greece”, *Economic Journal of Public Health*; Vol.23, No. 2, 206-210. 2012.
4. Ferrera M., “The European Welfare State: Golden Achievements, Silver Prospects”, *West European Politics* 31(1/2): 82–107. 2008.
5. Matsaganis M., “The welfare state and the crisis: the case of Greece”, *Journal of European Social Policy* , Vol. 21(5):501-512. 2011.
6. Ifanti A, Argyriou A, Kalofonou F, Kalofonos H., “Financial crisis and austerity measures in Greece: Their impact on health promotion policies and public health care”, *Health Policy*; 113: 8 -12. 2013.
7. Musgrove P., “The economic crisis and its impact on health and health care in Latin America and the Caribbean”, *Int J Health Serv.*;17(3):411–441. 1987.
8. Kondilis E, Giannakopoulos St, Gavana M, Ierodiakonou I, Waitzkin H and Benos A., “Economic Crisis, Restrictive Policies, and the Population’s Health and Health Care: The Greek Case”, *Am J Public Health*; 103(6): 973–979. June 2013.
9. Musgrove P., “Human development network”, in: *Health Economics in Development*, The World Bank, ISBN 0-8213-5570-8. Washington DC 2004.

10. Marmot M, Bell R., “How the financial crisis affect health?”, *BMJ*, vol. 338: 858-60. 2009.
11. Christodoulou N. and Christodoulou G., “Financial Crises: Impact on Mental Health and Suggested Responses”, *Psychotherapy and Psychosomatics*; 82:279-284. 2013.
12. Kentigelenis A, Karanikolos M, Papanicolas I, Basu S, McKee M and Stuckler D., “Health effects of financial crisis: omens of a Greek tragedy”, www.thelancet.com; Vol: 378, 2011.
13. Van Hal G., “The true cost of the economic crisis on psychological well-being: a review”, *Psychology Research and Behavior Management*; Vol. 8, 17-25. 2015.
14. Simou E, Koutsogeorgou E., “Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: a systematic review”, *Health Policy*;115:111–119. 2014. Durkheim E. On suicide. London: Penguin, 2006.
15. Burgard SA, Brand JE, House JS., “Toward a better estimation of the effect of job loss on health”, *Journal of Health and Social Behavior*, 48:369–384. 2007.
16. Wilkinson R, Marmot MG, editors, *Social Determinants of Health. The Solid Facts*, 2nd ed. Copenhagen. World Health Organization Regional Office for Europe. Denmark: 2003.
17. Stuckler D, Meissner CM, King LP., “Can a bank crisis break your heart?”, *Global Health*, 4:1. 2008.
18. Stuckler D, Basu S, Suhrcke M, Coutts A, McKee M., “The public health effect of economic crises and alternative policy responses in Europe: an empirical analysis”, *Lancet*, 374 (9686):315–323. 2009.
19. Chang SS, Gunnell D, Sterne JA, Lu TH, Cheng AT, “Was the economic crisis 1997–1998 responsible for rising suicide rates in East/Southeast Asia? A time-trend analysis for Japan, Hong Kong, South Korea, Taiwan, Singapore and Thailand”, *Soc Sci Med.*, 68 (7):1322–1331. 2009.
20. Suhrcke M, Stuckler D, Suk JE et al., “The impact of economic crises on communicable disease transmission and control: a systematic review of the evidence”, *PLoS ONE.*, 6(6) e20724. 2011.

21. King L, Hamm P, Stuckler D., “Rapid large-scale privatization and death rates in ex-communist countries: an analysis of stress-related and health system mechanisms”, *Int J Health Serv.*;39(3):461–489. 2009.
22. Stuckler D, King L, McKee M., “Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis”, *Lancet*, 373(9661):399–407. 2009.
23. Kim H, Chung WJ, Song YJ, Kang DR, Yi JJ, Nam CM., “Changes in morbidity and medical care utilization after the recent economic crisis in the Republic of Korea”, *Bull World Health Organ.*;81(8):567–572. 2003.
24. Abel-Smith B., “The world economic crisis. Part 1: repercussions on health”, *Health Policy Plan.*, 1(3):202–213. 1986.
25. Dávalos ME, Fang H, French MT., “Easing the pain of an economic downturn: macroeconomic conditions and excessive alcohol consumption”, *Health Econ.*, 21(11):1318–1335. 2012.
26. Tountas G., *Society and Health*, Ed. Odysseas / New Health, Athens, 2004.
27. Kentikelenis A, Karanikolos M, Reeves A, McKee M, Stuckler D., “Greece’s health crisis: from austerity to denialism”, *The Lancet*, 383:748-53. 2014.
28. Anagnostopoulos DC, Soumaki E., “The state of child and adolescent psychiatry in Greece during the international financial crisis: a brief report”, *Eur Child Adolesc Psychiatry*, 22: 131–34. 2013.
29. Economou M, Madianos M, Peppou LE, Patelakis A, Stefanis CN., “Major depression in the era of economic crisis: a replication of a cross-sectional study across Greece”, *J Affect Disord*, 145: 308–14. 2013. Karanikolos M, Heino P, McKee M, Stuckler D, Legido-Quigley H., “Effects of the Global Financial Crisis on Health in High-Income Oecd Countries. A Narrative Review”, *International Journal of Health Services*;Vol. 46 (2), 208-240. 2016
30. Butterworth P, Rodgers B, Windsor TD, “ Financial hardship, socio-economic position and depression: results from the PATH Through Life Survey”, *Soc Sci Med*, 69: 229–237. 2009.
31. World Health Organization: *Impact of Economic Crises on Mental Health*, Copenhagen, WHO Regional Office for Europe, 2011.
32. Economou Ch, Kaitelidou D, Kentikelenis A, Sissouras A, Maresso, A. *CASE STUDY: The impact of the financial crisis on the health system and health in Greece*, WHO, 2014.

33. Tapia Granados J, and Rodriguez J., ‘Health, economic crisis, and austerity: A comparison of Greece, Finland and Iceland’, *Health Policy*, 119(7): 941-953. 2015. Dore, M.H., Singh, R.G., “The global financial crisis and the Great Recession of 2007–2009”, *Nonlinear Dynamics, Psychology, and Life Sciences*, 14:317–342. 2010.
34. Katseli LT, Lucas REB, Xenogianni T., *Effects of Migration on Sending Countries: What do we know? Working Paper, 250*, OECD, Paris. 2006.
35. Lowell LB, Findlay A., *Migration of Highly Skilled Persons from Developing Countries: Impact and Policy Responses*, ILO/DfID, Geneva. 2002.
36. Ifanti A, Argyriou A, Kalofonou F, Kalofonos H., “Physicians' brain drain in Greece: A perspective on the reasons why and how to address it”, *Health Policy* 117; 210 -215. 2014.
37. Schiff M., “Brain Gain: Claims about Its Size and Impact on Welfare and Growth Are Greatly Exaggerated”, Bonn: IZA Discussion Papers Series, No. 1599 <http://ftp.iza.org/dp1599.pdf> Stark, O., Helmenstein, C. & Prskawetz, A. (1997), “A brain gain with a brain drain”, *ECOLET*, 55, 227 – 234. 2005.
38. Theodoropoulos D, Kyridis A, Zagkos Ch, Konstantinidou Z. “"Brain Drain" Phenomenon in Greece: Young Greek scientists on their Way to Immigration, in an era of “crisis”. Attitudes, Opinions and Beliefs towards the Prospect of Migration”, *Journal of Education and Human Development*; Vol. 3, No. 4, 229-248. December 2014.
39. Chatziprodromidou I, Emmanouilides Ch, Yfanti F, Ganas A, Roupas Th, Varsamidis K, Apostolou Th., “Brain drain: The Greek phenomenon”, *International Research Journal of Public and Environmental Health* Vol. 4 (11), pp 289 – 293. 2017.
40. Goranitis I, Siskou O, Liaropoulos L., “Health policy making under information constraints: An evaluation of the policy responses to the economic crisis in Greece”, *Health Policy*, 117: 279 – 284. 2014.
41. Krugman P., *End this depression now!*, New York: WW Norton & Company: 2012.
42. Stiglitz JE, *The price of inequality: how today’s divided society endangers our future*, New York: WW Norton & Company: 2012.
43. Kaplanoglou G, Rapanos V. Bardakas I., *Does fairness matters for the success of fiscal consolidation?*, 2013. (Available at SSRN 2267831).

12.4 Άρθρο 2 (Submitted)

“Corporate Taxation and Inequality: Match or a Mismatch?”

Karampela Kanella, Thomakos Dimitrios

Department of Economics, University of Peloponnese, Greece

Abstract

Purpose: The hypothesis that higher taxation is needed to provide for redistributive policies that reduce inequality is examined in this article, in order to understand whether there is a point to the calls for increased redistributive policies, especially after the financial crisis. Given the fiscal proclivities of the past, the fiscal restraint of the present and the negative impact of taxation in economic growth, the question about the linkage between taxation and inequality is not only timely but relevant for economic policy design.

Design/methodology/approach: Using a panel dataset on a number of countries we examine the relationship between inequality as measured by the Gini Index and a set of explanatory economic variables, such as the Debt/GDP ratio, the annual deficit, the corporate tax rate and the net national income. Thus, we have a representation of various fiscal positions of government spending, the level of corporate tax as a proxy for the degree that each country supports market activity, entrepreneurship and growth and proceed to link them to inequality.

Findings: Conditional on our dataset, we clearly find that increased corporate taxes are almost always associated with increased inequality and, furthermore, fiscal restraint should be coupled with lower corporate taxes rather than higher, as the contemporary story on decreasing inequality insists. In addition, looking over the most developed countries we cannot find use for either the fiscal variables or the tax variable, the only variable that can be associated with decreased inequality is higher national income. Thus, we find that either we go with smaller government spending and lower taxes or with some other economic policy that makes everyone uniformly richer not uniformly poorer – and that cannot be done via increased taxation for two

reasons: first, it does not take into account of tax evasion that skews the national income distribution and statistics and thus makes perceived inequality higher via lower reported national income and, second, higher taxes create a vicious cycle of repressed economic activity, higher regulation and corruption, the potential for higher government spending and motives for increased tax evasion and capital flight.

Originality/value: The contemporary arguments in favor of higher, not lower taxes, for decreased inequality are not supported in the evidence of our current dataset.

Keywords: Inequality, corporate tax, economic growth, fiscal policies, Gini index, national income, redistribution, taxation.

1. Introduction

Economic inequality is advancing during the recent years and it has triggered an overflow of analyses and reflections on the causes and effects of this phenomenon. Public commentators have argued that inequality is covering the spotlight and hides the real problem of poverty. However, together they both consist social problems that should be equally addressed (Peterson, 2017) but possibly not in a symmetric fashion. On the one hand, poverty is more readily identifiable via the living conditions of the population while income inequality is conditional on the truthfulness of tax reporting and on the power of enforcement of tax law and accurate income measurement. The problem of income inequality is important under ideal economic conditions but rather mute in the modern world. The important question, however, in terms of economic policies is how to address these problems, and on which economic grounds to base such policies. On the one hand we have proponents of (sometimes destructively) high levels of taxation and corresponding massive redistribution efforts and on the other hand we have proponents of lower taxation to boost economic growth, coupled with fiscal reforms. Which one of the two views prevails will make a huge impact on the design of future economic policies.

To better understand the inter-linkages between fiscal/tax policies and inequality we cannot possibly go with a single measurement of the two concepts for every country,

but from a quantitative assessment among them to examine whether a relationship exist between the two. We are not just interested in an ordinal comparison among univariate measures of taxation, for example, and inequality and how these measures vary over time or differ among countries; rather, we are interested to understand whether fiscal/tax policies (acting as policy control variables) have or can have a positive income in reducing inequality (acting as the response variable). Understanding the interplay between inequality and the fiscal side of the economy we should be better equipped to make some further statements regarding the impact of inequality on poverty, (Ravallion, Poverty Comparisons, 2017), but we do not further pursue this extension on this paper.

We thus take up a panel dataset of several OECD countries, and a number of associated fiscal and economic variables along with inequality and attempt to provide a provisional understanding as to how fiscal policies impact inequality. Although our results are indeed particular to the data we use, they do indicate that nowhere can we find evidence supporting the calls from increased taxation or, for that matter, increased government spending. Both these approaches are detrimental to inequality and one can, admittedly, make the claim that our results are not farfetched: supporting consumption through income transfers have been known to fail and supporting entrepreneurship and free economic activity have been known to succeed, at least in economies and markets that operate relatively competitively. Our results become particularly relevant if we consider the productive structures of the countries in our dataset, which we discuss later in the results section.

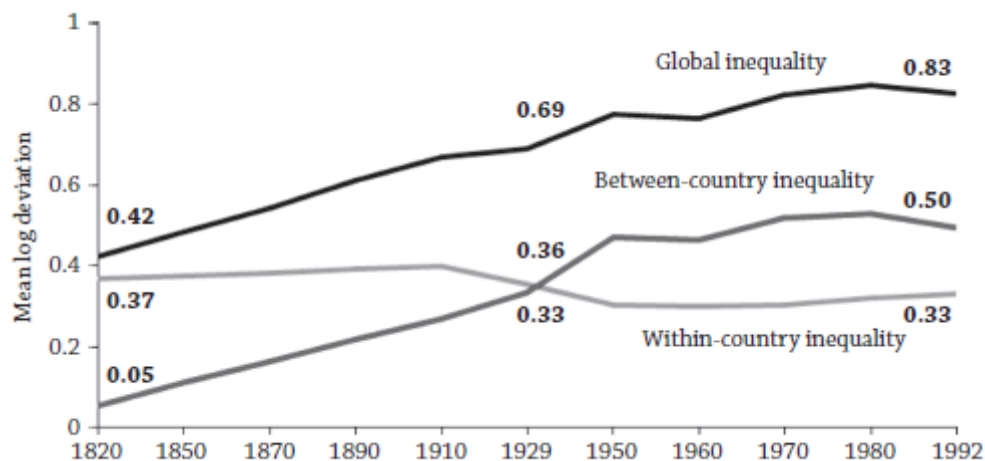
2. Background

Already in 1776, Adam Smith had identified the four main reasons why taxes are identified as a burden to so many people instead of a beneficial entity to the country. Common mistakes of the governments make taxes a greater deal when they are kept out or taken out of the salaries of the citizens than what they bring into the public treasury. Adam Smith started his argument by the extended number of officers needed to be involved in order to gather the taxes (government spending on tax enforcement):

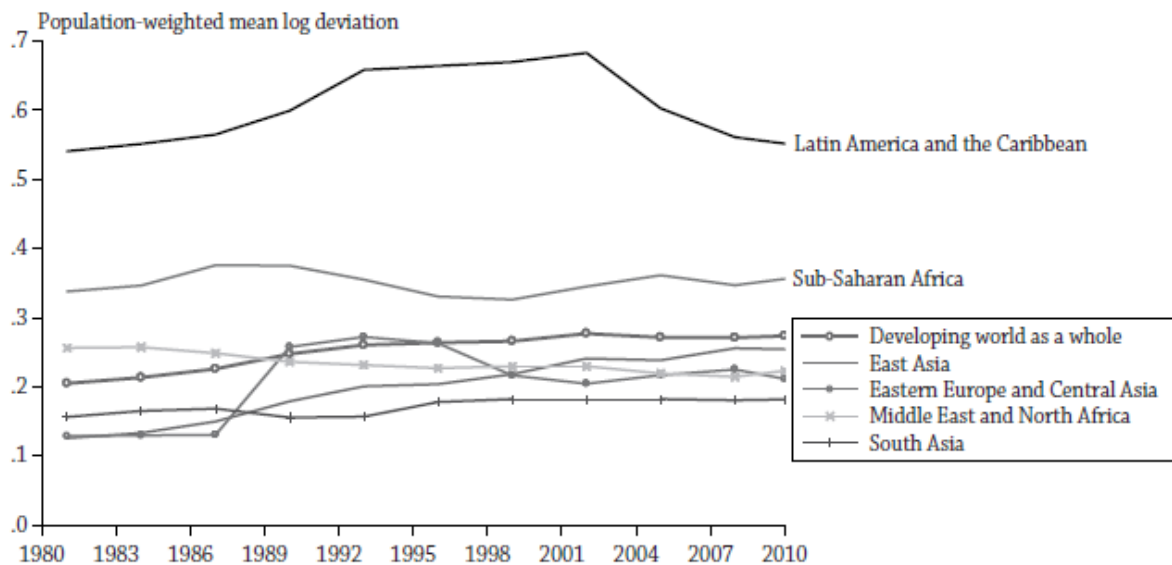
in many cases the salaries of these officers increase the taxes. Increased corporate taxation may discourage people to start businesses which might give employment to a great amount of the population and provide stability to the country. According to the seminal work of Ramsey (1927), optimal taxation can be implemented only if taxes are applied on goods following their demand and supply elasticities.

There are different scopes to investigate inequality. *Figure 1* shows the growth of inequality during a period of more than 170 years. This global inequality rate is calculated by considering all the people of the world individually and irrespective of the country they reside. The between-country inequality compares the inequality between countries, whilst the within-country inequality measures the inequality among the population of every country. Despite the fact that between countries inequality is decreasing, a rise is present at the within-country inequality rate (Bourguignon & Morrisson, 2002). It is important here to point to the following: that the rise of inequality is also a natural by-product of economic development and is misleading to look at it over so long periods of time! Even in the 1920s people did not have access to the same things that they have today, even with higher inequality – so one need to be careful on both the benefits of economic development versus the impact of inequality. Clean water, sanitation, education, food and clothing are vastly more available now, even at a cost of higher inequality.

Figure 1. Inequality presented in global, between-country and within-country levels as it has been defined by the Bourguignon-Morrisson Series. Source: Bourguignon and Morrisson (2002)

Furthermore, it is important to investigate inequality among groups of countries that share similarities, such as regional characteristics, fiscal policies, policy reforms etc. Consider, for example, the differences of inequality among different groups of countries is shown at the *Figure 2* which compares the evolution of inequality among regional groups of developing countries (Ravallion, *The economics of Poverty: History, Peasurement and Policy*, 2015).

Figure 2. Evolution of the average inequality within regional country groups. Source: Ravallion, 2015

In a similar approach, the countries that are investigated in our analysis are divided into five groups, “New Europe” (Czech Republic, Ireland, Slovakia, Cyprus), Middle East and Asia (Kuwait, Taiwan/Republic of China and Singapore), Middle East and Asia plus Cyprus, “Old Europe” (France, Greece, Netherlands, Portugal and Spain), and Old Europe plus the United States. Our grouping mainly reflects the approach to economic policy, in general, and taxation. For example, “New Europe” contains countries that have focused on a low or low/stable tax regime and have experienced considerable growth because of it. The Middle East and Asian countries are also examples of similar fiscal and taxation characteristics, and particularly Singapore is a modern example of fiscal management – see also later in the text. The “Old Europe” countries reflect a commitment to an old-school fiscal approach based on fiscal proclivities, state enterprises, a welfare state, higher levels of debt and larger tax rates.

All over the developed countries there is a rate of tax evasion, to some in a greater and to some other to a lesser extent. The level of the tax evasion is very difficult to be precisely estimated, whilst its sources and results have many degrees of influence, however a major result of tax evasion is less public funds and mismeasurement of income and its distribution. Many factors are contributing to the problem of tax evasion. The level of tax rates tax system inefficiency, the economic structure, tax administration inefficiency, the level of likelihood to be detected and punished, tax collection weakness, the amount and the level of fines imposed, tax system complexity, corruption, weakness of the institution, taxpayers and employees of tax administration legal uncertainty, economical structural distortions, tax culture, and the non-developed bureaucracy. Greece is a good example to understand some of these issues. According to Schneider and Buehn (2009), who estimated the shadow economy in Greece based on the MIMIC and Currency Demand Approach, the “under the table” income is calculated around to 25% of the country’s GDP being the highest among the twenty-one OECD countries that they examined (Schneider & Buehn, 2007–9), (Dell'Anno, Gómez-Antonio, & Angel, 2007). Despite the several reforms that were implemented in Greece since 2004, they cannot justify such a low tax inefficiency ratio as 31%, which is about 4.5% lower than the OECD average (OECD, OECD Economic Survey, 2009). Under similar or even lower statutory rates other countries in the euro area have shown better efficiency of tax collection than Greece. Finland and Ireland, for example, have 56% tax collection efficiency. Current Greek tax reality instead of a well-structured tax system is translated to complex bureaucracy, non-transparency, and corruption: all of which represent a failed regulatory system (Kottaridi & Thomakos, 2018). The unique economic reality of Greece makes it more difficult to be grouped and financially treated similarly to other countries of the euro area even those with similar statutory rates (Vassilopoulou & Thomakos, 2017).

Besides the common blamers, the businesses and individuals that avoid declaring part or even all of their income, a crucial part of the tax evasion problem also lies on the deficiency of the tax agency. Having the task to collect such a vast amount of money and having to deal with confidential taxpayers’ information, the tax agents can easily

be tempted to involve themselves into inappropriate financial situations. This act can take various forms such as taking a tax audit out of table and closing it without adequately investigate it or impose the obligated by the law penalties. Even if they do not delete taxpayers' record, they do help them to be exempted from paying taxes and in return they get bribed with an amount that usually follows the level of the tax evasion (Sam, 2010). As Flatters and MacLeod (1995) showed, tax evasion not only grows due to financial collisions between the tax collectors and taxpayers, but also due to a non-trustworthy image that the tax agency reflects in many developing countries. It has been shown that tax evasion prevails when the tax agency is considered corrupted by the citizens and they do not see an outturn of their taxes through health care, child-care benefits, public schools, public housing, public transport etc (Flatters & MacLeod, 1995), (Sam, 2010). Singapore has been a great example of quintessential development growing its real GDP from S\$4,668 million to S\$46,255 million between the years 1965-2008 (Low, 2001). Singapore's economic growth reflects, among other things, its government's legitimacy, efficacy, relative freedom of high levels of corruption, impartiality and rapid response (Lim, 1996). One of the reasons of a government's success is its equivalence with the state. However, this connection comes with a downside. A 'government knows best' society has grown which allows a great deal of financial information and assets of state enterprises to be largely hidden by the public and the parliament. There is a thin line that keeps state's corruption away from common reality. In order to overturn this possibility, taxpaying agencies should constantly be improved and monitor under various means to facilitate truthfully tax compliance (Bird & Oldman, 2000), (Vassilopoulou & Thomakos, 2017). There is a reason that we stress all this tax-related information, for as noted before, the efficacy of the tax system plays a crucial role in understanding the motives for true income reporting, providing public funds, using public funds and monitoring the rule of law.

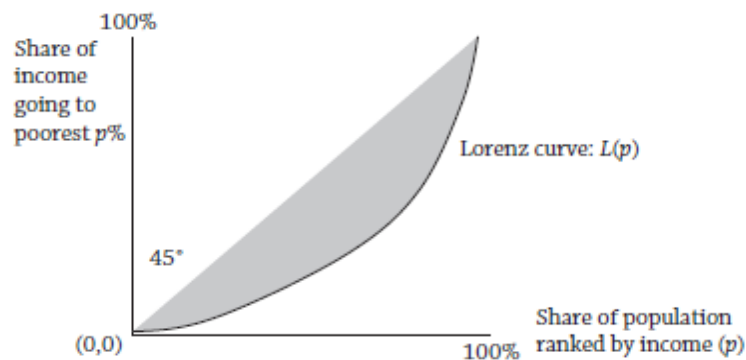
In our analysis we opt for using the corporate tax as a proxy for tax policies, for it clearly reflects the position of the government on how entrepreneurship is to be treated and what it expects to receive in the government coffers from business activity. Corporate taxes (CT) are important because there is underlying economic

theory that suggests that they should be actually zero, since they are most easily transferred to the final consumer – the theory on personal income tax is completely different on the other hand. Nallareddy et al. (2018) studied the association between corporate tax cuts and income inequality, at the US and at the state level. They followed the changes of state corporate tax over the years and they concluded that tax cut result to higher capital income but wage and income decreases. However, they also note that the decrease of income inequality depends on the generation of additional economic activity made by corporate activity, which activity can be boosted only by reducing corporate taxes – and this is a crucial argument that cannot be overlooked in the discussion about inequality (i.e. the impact on motives for work and wealth generation and therefore of intra and inter-generational social shifts).

Another important variable is net national income (NNI), the gross domestic product plus the wages, salaries and property income from abroad but excluding fixed capital formation. The NNI indicator is measured as an index and in millions of USD (\$) per capita (OECD, Net national income, 2019) in our data. In general, one would expect that a higher NNI/capita rate means lower inequality and lower poverty, which up to a certain extent is true. However, a rise in net national income might not into a uniform rise of income across all income strata; the initial conditions for inequality might imply pervasiveness in inequality even when net national income rises.

The Gini index (GI) is the standard measure of inequality and is derived with the following considerations. A possible measurement of inequality could be done by measuring the gap between the richest and the poorest persons, but, then, the “middle-class” is totally ignored. Instead, a more accurate measurement can be achieved by taking an average of all the gaps. By dividing the average of all income pairs with the twice value of the mean, then an index results that lies between 0 and 1. Zero index value means that everyone’s income lies at the mean, so there is no inequality (perfect equality), whilst the extreme value of one means all the income of the country is accumulated by one person (perfect inequality). Therefore, the higher the Gini index is, the more inequality exists in the country’s income distribution. The Gini index is measured by the graphical tool of the Lorenz curve as it is shown by the *Figure 3*. The Lorenz curve shows the share (%) of population ranked by income (p) on the

vertical axis, and the share (%) of income going to the poorest $p\%$ on the horizontal axis. The Lorenz curve is rising throughout the increasing slope. The “45 degree” line represents the perfect equality and everyone has the mean income, whilst as the Lorenz curve bends out more, the more inequality exists (Ravallion, *The economics of Poverty: History, measurement, and Policy*, 2015).

Figure B5.1.1 Lorenz Curve.

Figure 3. Lorenz Curve. Source: Ravallion (2015)

Finally, our analysis uses two more standard variables on the fiscal position of a country the ratio of national debt to GDP and the annual government deficit. The national debt to GDP ratio (Debt/GDP) is highly indicative of the future growth prospects of an economy and also, especially in times of crisis, a warning about the future fiscal measures and positions that a government has to take. It is also linked to current economic growth and the functioning of the trade and monetary policies of the country. To take two extreme examples, consider the United States and Greece. The first has a debt to GDP ratio of about 104% (3rd quarter of 2018 data) while the second has a debt to GDP ratio of about 180% (end of 2017 data). However, the United States has no significant problems in either running its economy or funding the debt, or funding the aftermath of the financial crisis (because of the quantitative easing of the Federal reserve); Greece, on the other hand, has a significantly different productive and regulatory structure, higher taxes and no monetary policy within the Eurozone, and is of course on fiscal probation by its creditors. Thus, while the US has at least 3 available policies (spending, taxes and interest rates) Greece has effectively only one (taxes – and the tax system is constrained by the debt pay back

requirements). Here the impact of fiscal policy and taxation and the wedge between market-oriented policies and government-oriented programs becomes visible, and also the impact on inequality and redistribution.

The other fiscal indicator, the annual deficit (AD), the balance between the annual revenue of a government and its total value of payments, is also highly indicative of the fiscal position of an economy; here again the example of Greece is illustrative: from fiscal proclivities of the past Greece has achieved a fiscal surplus but at a tremendous cost in terms of taxation and lost growth potential. What is important to understand here, however, and this is important when we talk about inequality is that taxation and inequality are perceived, reported and not actual measures: both evolve around what people not just receive as income or pay as taxes but also on what income (and thus taxes) people hide. The huge issue of tax evasion is not considered when discussing the impact of fiscal policies on inequality.

3. Methodology

Our dataset is from the OECD tax database (OECD, OECD Tax Database, 2019) for the time period from 2009-2017 and for the following countries: Czech Republic (1), France (2), Greece (3), Ireland (4), Netherlands (5), Portugal (6), Slovakia (7), Spain (8), USA (9), Germany (10), Cyprus (11), Kuwait (12), Republic of China (13), Singapore (14). These countries have the most complete and coherent data, for what we want to do in our analysis. Our country groups, mentioned earlier, are repeated here for convenience:

All Countries Group

Group A: “New Europe” (Czech Republic, Ireland, Slovakia, Cyprus)

Group B: Middle East and Asia (Kuwait, Taiwan/Republic of China and Singapore)

Group C: Middle East and Asia plus Cyprus

Group D1: “Old Europe” (France, Greece, Netherlands, Portugal and Spain)

Group D2: “Old Europe” plus the United States

Our estimated models are straightforward fixed-effects regressions, here appropriate because the cross-sectional dimension of our dataset is essentially fixed and the time-dimension increases (random-effects models were also estimated for robustness). Our empirical methodology is one of sequential elimination of variables, or general-to-specific, to maintain the integrity of the final models and the variables that remain as most significant in our regressions. For each of the estimated models we begin with all the explanatory variables and eliminate from the regression the variable with the highest p-value, starting with a high level of significance. We then repeat the estimation until we are left with the minimal number of explanatory variables that are individually and jointly significant. Following this approach is important to reach some, data conditional, conclusions about the sign and magnitude of the impact of the various economic variables on inequality. The models all take the standard form of:

Error! Reference source not found. (1)

of fixed or random effects regression, with the regression cross-sectional slope being either a parameter (fixed-effects model) or part of the error distribution (random-effects model). For the model that includes all countries we also consider a dynamic panel model of the form:

Error! Reference source not found. (2)

For the explanatory variables that we have on the right-hand side of our models we are really agnostic on the direction of the estimated signs of the parameters, they can be either positive or negative. Ex ante there can be made several arguments about the direction of the signs; for example, an argument in favor of increased redistribution should have the signs of the government spending variables being significant and negative, higher government spending (and therefore redistribution) should be associated with lower inequality – and similarly the sign in front of corporate taxes should be negative so that higher taxes imply lower inequality. On the other hand, an argument in favor of fiscal restraint and more market-oriented policies should have the opposite signs than above. Our complete set of results is available upon request but in the next section we discuss the final models that resulted from our sequential elimination procedure.

4. Discussion of Results

We start our discussion with the fixed-effects and random-effects models for the group of all countries. Sequential elimination results in only one variable remaining significant and that is the corporate tax rate. The two estimated models are below:

Error! Reference source not found. (3a)

Error! Reference source not found. (3b)

(p-values for coefficient significance in parentheses) and we can immediately see that both models are not only supportive of lower corporate tax rates but also that the tax rates are the only remaining significant variable that affects inequality. Although our results are conditional on the dataset being used, it is instructive to see the magnitudes involved: the tax rates are expressed as percentages (i.e. 0.1 is expressed as 10%) and the inequality is expressed as a number between 0 and 1, thus we should scale our estimate by multiplying with 100 to equalize the measurement scales of both variables. Doing so implies that an estimate of 0.34 in both equations above which has the following interpretation: a 10% reduction of the corporate tax rate implies a 3.4% reduction in inequality – this is a significant reduction in inequality as it represents one-third of the total sample’s std. deviation (12%) and is close to the interquartile range of the data(4.9%). To make sure that our result is not biased by the choice of estimation method we repeat our estimation procedure but using the dynamic panel model, which is estimated via a two-step GMM procedure, and the results follow:

Error! Reference source not found. (3c)

which provides us with an even more significant result (the constant term is missing because of the differencing applied during the application of this estimation method). For the reader to easily visualize the sequential elimination procedure that was applied to these three models we provide the following Table 1, that illustrates the evolution of the p-values and the associated signs of the coefficients:

Sequential Elimination p-values, Fixed and Random Effects Models on Gini Index			
Fixed-Effects		Random-Effects	
Variables& Signs	p-value	Variables& Signs	p-value
Debt/GDP (-)	0,0319	Debt/GDP (-)	0,0226
NNI(-)	0,2316	NNI (-)	0,1741
AD (-)	0,1360	AD (-)	0,1157
CT	0,0179	CT	0,0116
Debt/GDP (-)	0,0435	Debt/GDP (-)	0,0326
AD (-)	0,0983	AD (-)	0,0761
CT	0,0224	CT	0,0158
Debt/GDP (-)	0,0560	Debt/GDP (-)	0,0436
CT	0,0387	CT	0,0289
CT	0,0766	CT	0,0618

Table1. Summary of p-values and signs from sequential elimination procedure – variables as in main text: Debt/GDP is the national debt to GDP ratio, NNI is net national income, AD is the annual deficit and CT are corporate taxes

The results from the above table are extremely instructive, in terms of significance and signs. First, it is clear that the estimated signs of the fiscal variables, the debt to GDP ratio and the annual deficit, are consistently negatively and that among the two the most significant is the debt to GDP ratio. However, note that the deficit is not significant but the debt to GDP ratio is; this is important because it implies a contradiction: a higher debt to GDP ratio either requires a lower GDP (which makes

no sense for inequality reduction) or an increase in borrowing – that in our times is neither favored nor possible for the countries that need it the most. Furthermore, financing the debt has problems of its own. Thus, these negative estimates imply that fiscal proclivity is essentially detrimental to inequality. Second, and possibly more importantly, not only does higher spending not reduce inequality but a combination of higher spending and higher corporate taxes is accentuating rather than alleviating inequality. It is by fiscal restraint and lower taxes that, according to these models, can we reduce measured inequality. Finally, corporate taxes are the key determining factor in reducing inequality. This is a crucial and robust results; all others having been taken into account is only taxes that remain significant and of a sign that makes sense. Note that there is an implicit hint on our results: lower taxes do not necessarily imply lower government revenues and a reduction of the welfare state, as the example of Singapore below clearly illustrates.

We next turn to the analysis of each sub-group from the ones we defined previously, in the context of fixed-effects models. For each of these groups we followed the same procedure of sequential elimination and report the end model with significant coefficients. For Group A (“New Europe”) no variable ends up as significant, with corporate taxes only remaining at the end but with a non-significant negative sign. For Group B (Middle East & Asia) the results are closer to the ones for the all countries group, with corporate taxes remaining as the last, but mildly significant, variable with positive sign (the sample size for the groups is reduced and thus a rise in the p-values is expected). The corresponding estimated equation is given by:

Error! Reference source not found. (4a)

and we observe that for Group B the impact of corporate taxation on inequality doubles in magnitude, from about 0.0034 to over 0.0083 and this tallies well with income distribution developments in these countries; not only they are low tax environments already but their responsiveness to corporate taxation (via a their dedicated entrepreneurial societal structure) is even larger: here a 10% decrease of corporate taxes would lead to an average reduction of inequality of 8.3%, an almost 1:1 relationship. It should come then as no surprise that these countries enjoy a

feedback loop into their growth rate paths, from sensible taxation policies with dramatic reductions of their corporate tax rates, to an increase of entrepreneurial activity, to better public infrastructures, to higher growth and then to lower inequality. In addition to that the magnitude of the estimated coefficient in front of taxes is about double from what it was for the all countries group. Kuwait, Taiwan and Singapore are fast growing economies, with high standards of living, significant public infrastructures and a major destination for either construction (Kuwait), manufacturing (Taiwan) or services and company location (Singapore) and are all characterized by a low corporate tax environment, which attract major international capital and investments. Kuwait is facing a small reduction on its net national income (World Bank, 2018), but its export rate has been doubled between January of 2016 and July 2018 reaching 5945.60 KWD million in the third quarter of 2018 (Central Bank of Kuwait, 2018). Singapore faced a major fall on its GDP growth rate during 2018, which lies still on the positive side, due to major cuts in the construction output (Statistics Singapore, 2019). On the other hand, Singapore's export rate is constantly rising after the fall of 2016 (Statistics Singapore, Singapore Exports, 2018). For Singapore in particular is instructive to note that the government of Singapore has the GIC Private Limited, a sovereign wealth fund that manages the government's foreign reserves and is valued at about 350 USD billion – an amount that could possibly purchase all of Greece's public debt. Compare the headline corporate tax rate of Singapore today, at 17% which can get lower, to that of Greece at 29%, and also consider the magnitudes of tax evasion for these two countries that are very different. From the paper of Choon (2010) we take and replicate verbatim the following extract, in that it shows how the low tax regime in Singapore bore fruit:

Singapore's tax philosophy since the 1970 has been expressed most succinctly by the then Minister for Finance Dr. Goh Keng Swee: "The government's policy in recent years has been to depend on fast economic expansion and improved tax administration to provide increased revenue rather than raise rates of taxation to higher levels or introduce new taxes" (1970 Budget Speech; extracted from Low, 1996: 49). As reflected in Goh's message, a low tax regime in Singapore is necessary to attract foreign investors and provide jobs for the people. Corporate tax rates in Singapore have been lowered from 55% in the early 1980s to 18%

in 2008, which was lower than South Korea (24.2%), Malaysia (25%) and Australia (30%) but above that of Hong Kong (16.5%) and Macau (12%) in the same period. The tax rate for the highest income bracket fell from 40% in 1985 to the current level of 20%. Since the introduction of GST in 1994, the proportion of labour in the income tax net fell sharply from 73% in 1993 to 23% in 1994. The main beneficiaries were the lower income individuals with annual income of less than S\$30,000 with their proportion of taxpayers in the employed labour force falling from more than 50% in 1993 to just 6% in 1994.

It is very important to point out the main implications for inequality in the above extract: that the main beneficiaries of lower tax rates (here not only corporate but also personal income) were the lower income individuals. The above story clearly tallies with the arguments that can be based on our models, for if we look at the problems that Greece has (beyond its debt problem) the documented problems with taxation (see, for example Georgakopoulos, 2016a, and Kottaridi and Thomakos, 2018) impact hugely on inequality and poverty – not only a small fraction of a particular part of the population pays most taxes but the widespread tax evasion distorts the true representation of inequality and poverty but also does not allow enough revenue to be collected to battle social problems (e.g. the study of Georgakopoulos, 2016b, shows that only a fraction of revenues that are lost to tax evasion could lift around 1 million Greeks rise above the poverty line).

The results are similar when we include Cyprus in the countries of the previous group, now having Group C (Middle East, Asia & Cyprus), and the estimated fixed-effects regression is as follows:

$$\hat{y}_{it} = x_{CT,t}0.0060_{(0.126)} + 0.36 \quad (4b)$$

Similar to the countries of previous group, Cyprus is having fast growth during the last few years, and attracts major international capital – and this even after undergoing through a very difficult period during the financial crisis. What should be pointed out is that, unlike Greece, Cyprus did the necessary fiscal reforms but then focused on a low-rate, stable tax environment in an effort to attract capital for its services and

banking sectors, akin with Singapore. Both economic growth and exports in Cyprus are on the rise after 2012 (Statistical Service of the Republic of Cyprus, 2019).

We finally turn to our results for the last two groups, the one for “Old Europe” and then “Old Europe” plus the United States. When we leave out of the estimation the United States, and have only the countries in the Old Europe group, the sequential elimination procedure removes all variables save the net national income variable, which comes out with a negative and significant coefficient estimate as follows:

$$\hat{y}_{it} = -x_{NNI,t}0.0018_{(0.000)} + 0.37 \quad (5a)$$

where the estimate is multiplied by 1,000. The result here is suggestive and highly interpretable too: for these countries that have been on the road to economic development for quite some time, part of the Eurozone, and with large welfare states and relatively much higher taxes, need to find a way to increase their net national income, say “no matter what”. For these countries a combination of policies is probably what is needed because they are certainly more diverse than the countries in the previous groups and they cannot transition to a new productive/tax structure very fast – given their economic conditions. But the result certainly suggests that investment stagnation, along with tight fiscal policies after the crisis, the inability to use currency devaluations or trade policy to alter their growth paths, leave open only one way to address the need for higher national income and that sounds like lower taxation (not just in their corporate tax rates). Thus, for older and more developed countries inequality is a natural by-product of development and (on this dataset) only an increase of net national income can make all more equal by making them *uniformly richer*. Clearly this cannot be achieved with higher taxation that will create a skewed redistribution in favor of some versus others (and note that the impact would be minimal because inequality patterns are mostly established in these countries; a 10% increase in the tax rate would lower inequality by only 1.8% but it will clearly have destructive effects on the economies of these countries). Furthermore, note again that our analysis does not consider the crucial factor of tax evasion, for if one hides income then (on the result above) we will find higher inequality, but in reality, this would be a false claim. Finally, we note that the results

are essentially the same when United States is included in the Old Europe group and they are given below:

$$\hat{y}_{it} = -x_{NNI,t}0.0019_{(0.000)} + 0.38 \quad (5b)$$

5. Concluding Remarks

Many argue that higher taxation is needed to provide for redistributive policies, especially on the aftermath of the crisis. These redistributive policies are meant to be an amendment for the impact of the crisis and also for the 1% vs 99% of the distribution of global wealth. We test this hypothesis by looking at inequality and taxation data, controlling for a number of other variables. In particular, we estimate models that link the corporate tax with the Gini measure of inequality for a group of countries and various other subgroups (which as we previously discuss have a particular meaning). The bulk of our results rejects the hypothesis that higher taxation is linked with lower inequality and thus the arguments for increased taxation to alleviate the inequality problem are not born out by our set of data. Interesting is the result for the new Europe countries that they verify the opposite argumentation which supports that higher corporate taxes result to decreased inequality. However, the countries of this group have undergone tax reforms very recently which can alternate the social equilibrium.

We are concluding that in order to achieve lower inequality, lower taxation must be seriously considered if not outright applied. Higher taxation leads to higher corporate taxes which create incentives for capital flight, increased tax evasion, underpaid or black-market labour and lower reported corporate income. Lower taxes create just the opposite effect. Our results were consistent across all combinations that we examined, save for the already developed countries where the variable that appears to be reducing inequality is higher national income. Redistributive policies are policies designed to do just that, redistribute, and not create more value added in the economy. Therefore, they cannot be recommended as methods to reduce inequality because at the same time they beat their intended purposes, i.e. they both create distortions in the economy (higher taxes) and also reduce the national income and both of these are found in our study to be detrimental on reducing inequality -- they will rather increase

it. What we have been observing of the last 30 or so years was a bi-polar fiscal approach across many countries: on the one hand we have these countries that have been insisting on maintaining a high-tax environment that created capital flight and distorting incentives that after the crisis the same countries attempted to correct by more regulation and even higher taxes; that approach has failed miserably and our results suggest that increased inequality is not due to the "grabbing" intentions of the 1%-enters but rather because of the fiscal failures of government policies; on the other hand we have countries that reduced their taxes and created capital inflows, that coupled with reduced regulation, reduced inequality and spurred growth. The recent example of China that followed that of the USA to reduce taxes stands out as possibly the smartest move that economic giant has made in recent years to continue support both the reduced inequality of the Chinese population and to maintain its aggressive global growth.

Moreover, when it comes to countries with financial instability such as Greece, where the investment risk is high, the growth is low, the unemployment rate is high and there is political instability, then, the regulatory framework that is employed plays a great role to the future prosper of this country. Tax reforms are major part of this regulatory framework and when the growth falls then regulatory quality must be promoted along with reduction of the regulation, not increase. Tax regulations in Greece so far work consistently against growth extracting taxes consistently from the same professional groups. The current article adds more evidential support to the argument that instead of increase taxes in order to increase the median income and close the gap between the top and the bottom, raising wealth bottom up can potentially be a more powerful approach. Plain redistribution of wealth creates work and taxation disincentives and distort the allocation of resources. Tax reduces with parallel consistent work towards tax collection quality, avoiding tax regulatory failures, battling tax evasion, ensuring tax equality, and achieving higher revenue collection not through higher taxes but growth can effectively change the economic situation in Greece. However, in order to achieve these actions, there is a great need of a better understanding of the data and taking the appropriate policy actions

(Kottaridi & Thomakos, 2018), (Leventi, Matsagganis, & Tsakloglou, 2013), (Matsaganis, Leventi, & Flevotomou, 2012), (Tax_Justice_Network, 2011).

We end our paper by, what we consider, an important policy pointer, the recent tax cuts in China. These tax cuts were implemented on the aftermath of the start of what might become a trade war (not as yet) and as a response to both growth concerns of the Chinese economy but also tax competition from the US. Tax cuts in China can boost the economy without borrowing money and increase the national debt to extreme levels. The People's Bank of China began an easing cycle for the major commercial banks at the beginning of 2018 (Partington, 2019), (HARADA, 2019). The International Monetary Fund estimated that in 2019 the economic growth of China will be reduced to 6.2% from 6.6% that was in 2018. The Chinese government plans to reduce its growth target to 6-6.5% on a trial to stabilize growth and avoid further credit growth (Zhou, 2019). From May 1st of 2018, the VAT has been reduced by 1% in the transportation, manufacturing, construction, farm products, and high-tech industries. At the end of the 2018, members of the monetary policy committee of the People's Bank of China announced that further tax cuts can happen at the personal income by about 1% of GDP (China Daily, 2018), (S. & Woo, 2018). Moreover, from the beginning of the 2019 China plans to low down small businesses' and micro-sized companies' tax burden by 200 billion yuan for the following three years in order to avoid economy's slowdown (Bloomberg, 2019). If China decided to go down the tax cut road it might signify something that we cannot yet understand. The impact of such policies on local inequality and poverty will not be immediate but our evidence from this paper suggests that it will end up being beneficial as it was in the cases of other countries such as Singapore.

References

- Barone, A. (2019), *Budget Deficit*, Retrieved from Investopedia: <https://www.investopedia.com/terms/b/budget-deficit.asp>
- Bird, R.; Oldman, O. (2000), "Improving Taxpayer Service and Facilitating Compliance in Singapore", *PREM Note 48*, World Bank, December 2000
- Bourguignon, F., & Morrisson, C. (2002). Inequality among World Citizens: 1880-1992. *American Economic Review* 92(4): 727-744.

- BusinessDictionary. (2019), “Corporate income tax”, Retrieved from Business Dictionary: <http://www.businessdictionary.com/definition/corporate-income-tax.html>
- Dell'Anno, R.; Gómez-Antonio, M.; Angel, P. (2007), “ The shadow economy in three Mediterranean countries: France, Spain and Greece; a MIMIC approach” *Empirical Economics*, 33, 51–84.
- Flatters, F.; MacLeod, W. B. (1995), “Administrative Corruption and Taxation”, *International Tax and Public Finance*, 2/3: 397-417.
- Kottaridi, C.; Thomakos, D. (2018). ““Regulate me not”: The regulatory failures of taxation: A tale from Greece”, *Managerial and Decision Economics*, 39(8), 863-871.
- Leventi, C.; Matsagganis, M.; Tsakloglou, P. (2013), *Greece 2009–2012, February*: Euromod Country Report.
- Lim, S.G. (1996), “The Public Service”, in Yeo, L.H.ed, *Singapore: The Year in Review 1995*, Singapore: Institute of Policy Studies: 35-48.
- Low, L. (2001). The Singapore Developmental State in the New Economy and Polity. *The Pacific Review*, 14/3: 411-441.
- Matsaganis, M.; Leventi, C.; Flevotomou, M. (2012), “The crisis and tax evasion in Greece: what are the distributional implications?”, *CESifo Forum*, 13(2), 26–32.
- Nallareddy, S., Rouen, E., & Serrato, J. C. (2018), *Corporate Tax Cuts Increase Income Inequality*. (No. w24598), National Bureau of Economic Research.
- OECD. (2019), “Net national income”, Retrieved from OECD Data: <https://data.oecd.org/natincome/net-national-income.htm>
- OECD. (2019), “OECD Tax Database”, Retrieved from OECD: <http://www.oecd.org/tax/tax-policy/tax-database.htm>
- OECD. (2009, July), *OECD Economic Survey*, OECD Publishing.
- Peterson, E. (2017), “Is Economic Inequality Really a Problem?”, *A Review of the Arguments. Social Sciences*, 6(4), 147.
- Ravallion, M. (2015), *The economics of poverty: History, measurement, and policy*, Oxford University Press.
- Ravallion, M. (2017), *Poverty comparisons*, Routledge.
- Sam, C. Y. (2010), “Curbing Tax Evasion in Singapore: The Role of Governance and Corporate Governance Standards in the Tax Agency”, *International Public Management Review*, 11(3), 22-39.

Smith A. (1776), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Vol. V, Chap. 2, pp. 827

Tax Justice_Network (2011), *The cost of tax abuse: A brief paper on the cost of tax evasion worldwide*.

Schneider, F.; Buehn, A. (2009, October), “Shadow Economies and Corruption All Over the World: Revised Estimates for 120 Countries”, *Economics*, 2007-9.

Vassilopoulou, Y.; Thomakos, D. D. (2017), “Tax Evasion, Tax Administration, and the Impact of Growth: Tax Enforcement as Regulatory Failure in a High Tax Rates, High Tax Evasion, and Low-Growth Economic Environment” in Thomakos, D. D.; Nikolopoulos, K. I. (Eds.), *Taxation in Crisis: Tax Policy and the Quest for Economic Growth*, Springer.

12.5. Ερωτηματολόγιο: Εκτίμηση Παραμέτρων Οικονομικής Κρίσης

Ταυτότητα της Έρευνας (Δειγματοληψία)

1. Ηλικία

18 - 30

31-40

41-50

51-60

61+

2. Φύλο

Άνδρας

Γυναίκα

3. Εκπαίδευση

Αναλφάβητος

Α' βάρθμια - Στοιχειώδης εκπαίδευση

Β' βάρθμια - Μέση εκπαίδευση

Γ' βάρθμια - Ανώτερη/ Ανώτατη εκπαίδευση

Μεταπτυχιακό

Διδακτορικό

4. Εργασία

Άνεργος

Οικιακά

Αυτοαπασχολούμενος

Δημόσιος Υπάλληλος

Ιδιωτικός Υπάλληλος

Συνταξιούχος

4α. Αν εργάζεστε....

Πλήρης απασχόληση

Μερική απασχόληση

5. Οικογενειακή κατάσταση

Άγαμος

Παντρεμένος

Διαζευγμένος

Σε χηρεία

Σε διάσταση

Συμβίωση

6. Παιδιά

Ναι

Όχι

7. Στοιχεία κατοικίας

Διαμέρισμα

Μονοκατοικία

7α. Τρόπος κτήσης / διαμονής

Ιδιόκτητο

Ενοίκιο

Δωρεάν διαμονή

Δάνειο

8. Διακοπές

Φιλοξενία

Εξοχικό

Ξενοδοχείο

Εξωτερικό

9. Εύρος Μηνιαίου Εισοδήματος

0 - 500 €

501 - 1000 €

1001 - 1500 €

1501 - 2000 €

2001 - 3000 €

3001 € - .....

Αντιληπτές Συνέπειες της Οικονομικής Κρίσης

10. Έχετε πάρει ποτέ τραπεζικό δάνειο;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

10α. Εάν απαντήσατε ναι στην προηγούμενη ερώτηση, το αποπληρώνετε τακτικά;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

11. Ποιον θα ωφελήσει μια έξοδος της χώρας από την ευρωζώνη;

Ο Καταναλωτή

Ο Παραγωγό / Εισαγωγέα / Έμπορο

12. Εσείς προσωπικά σε ποιο βαθμό θεωρείτε ότι επηρεάζεστε από την οικονομική κρίση;

Ο Απώλεια Εργασίας

Ο Μείωση μισθού

13. Σε τι ελπίζετε περισσότερο για το ξεπέρασμα της κρίσης;

Ο Διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις

Ο Κρατική βοήθεια

14. Αξιολογήστε το βαθμό ευθύνης στην οικονομική κρίση: α. Η διαφορά των κυβερνήσεων

1

2

3

4

5

14 β. Η κερδοσκοπία των τραπεζών

1

2

3

4

5

15. Είστε διατεθειμένος να πληρώσετε περισσότερους φόρους α. με σκοπό την ενίσχυση της οικονομίας;

Ναι

Όχι

Ίσως

15 β. με σκοπό να βοηθήσετε τους μη προνομιούχους;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

16. Ανάπτυξη ή Αναδιανομή;

Ο Ανάπτυξη

Ο Αναδιανομή

Φορολογική Αναδιάρθρωση

17. Θεωρείτε ότι τα περισσότερα προσόντα, όταν συνοδεύονται και από υψηλής ποιότητας εργασία, πρέπει να αμείβονται περισσότερο;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

18. Συμφωνείτε με την ιδέα ότι τα δημόσια αγαθά πρέπει να είναι δωρεάν;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

18 α. Εάν όχι, για τα δημόσια αγαθά θα πλήρωνες λιγότερα από τις τιμές της αγοράς;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

19. Θα προτιμούσατε να συνεισφέρετε απευθείας σε ένα δημόσιο αγαθό παρά να

πληρώνετε φόρους στην κεντρική διοίκηση, έτσι ώστε να ξέρετε που πηγαίνουν
τα χρήματά σας;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

20. Θα δεχόσασταν μεγαλύτερη μείωση στον μισθό σας αν γνωρίζατε ότι οι τιμές των

προϊόντων θα μειωνόντουσαν ανάλογα;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

21. Προτιμάτε κλιμακωτή φορολογία ή έναν φορολογικό συντελεστή για όλα τα

εισοδήματα;

Ο Κλιμακωτή Φορολογία

Ο Έναν φορολογικό συντελεστή για όλα τα εισοδήματα

22. Θεωρείτε την κρατική σπατάλη πιο ζημιογόνα από την φοροδιαφυγή;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

23 Θα συνεχίζατε να φοροδιαφεύγετε αν οι φορολογικοί συντελεστές μειώνονταν

κατά α. 10%;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

23β. κατά 20%;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

24. Αν το επάγγελμά σας είχε την υποχρέωση πληρωμής ΦΠΑ θα προτιμούσατε

χαμηλότερο συντελεστή ή θα ήσασταν ικανοποιημένοι με τον σημερινό;

Ο Χαμηλότερος συντελεστή

Ο Σημερινός συντελεστή

24 α. Εάν επιλέξατε το πρώτο, πόσο χαμηλότερο από τον σημερινό;

Η απάντησή σας

25. Είναι σημαντικότερο να έχουμε ελεύθερες αγορές με μειωμένες τιμές για τον καταναλωτή ή να έχουμε περιορισμούς στην διάρθρωση των αγορών έτσι ώστε να παραμείνει η κατάσταση ως έχει;

Χαμηλότερες τιμές για τον καταναλωτή

Περιορισμούς στην διάρθρωση των αγορών

26. Ένα νέο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης θα πρέπει σε γενικές γραμμές να περιλαμβάνει περισσότερες κρατικοποιήσεις ή περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις;

Περισσότερες κρατικοποιήσεις

Περισσότερες ιδιωτικοποιήσεις

Αντίκτυπο στην Υγεία

27. Είστε ικανοποιημένοι από την ποιότητα των παρεχόμενων υπηρεσιών υγείας;

Ναι

Όχι

Ίσως

28. Η οικονομική κρίση σας έχει επηρεάσει ψυχολογικά;

Ναι

Όχι

Ίσως

29. Εσείς προσωπικά, πόσο φοβάστε μήπως χάσετε τη δουλειά σας εξαιτίας της κρίσης;

Ναι

Όχι

Ίσως

30. Έχετε αυξήσει τις επισκέψεις σας σε υπηρεσίες υγείας;

Ναι

Όχι

Ίσως

31. Πως θα χαρακτηρίζατε την υγεία σας;

1 Πολύ κακή

2

3

4

5 Πολύ καλή

32. Έχετε κάποιο χρόνιο πρόβλημα υγείας;

Ναι

Όχι

Ίσως

32 α. Εάν ναι, οφείλεται στην κρίση;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

33. Τους τελευταίους έξι μήνες θα έπρεπε να έχετε επισκεφθεί κάποιο γιατρό, αλλά δεν το κάνατε;

Ο Ναι

Ο Όχι

33 α. Ποιος ήταν ο λόγος που δεν το κάνατε;

Ο Οικονομικά προβλήματα

Ο Έλλειψη χρόνου

Ο Φόβος

Ο Δεν υπήρχε ειδικός γιατρός στην περιοχή

Ο Μεγάλη λίστα αναμονής

Ο Περιμένατε να βελτιωθεί η κατάσταση από μόνη της

34. Τι από τα παρακάτω θα βελτίωνε την ψυχολογία σας;

Ο Η ανάπτυξη της χώρας

Ο Η έξοδος της χώρας από τη ζώνη του ευρώ

Ο Μια αύξηση στο μισθό σας, αλλά όχι και ανάλογη αύξηση στις άλλες επαγγελματικές ομάδες

Ο Μια αύξηση στον κατώτατο μισθό

Ο Μείωση των φόρων

Τρέχουσα φορολογική κατάσταση

35. Στο παρελθόν φοροδιαφεύγατε;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

35 α. Εάν ναι, γιατί;

Ο Δεν μπορούσα να πληρώσω τους φόρους μου

Ο Επειδή το Σύστημα μου επέτρεπε να το κάνω

Ο Άλλοι λόγοι

36. Συμφωνείτε με την πρακτική του «δεν πληρώνω»;

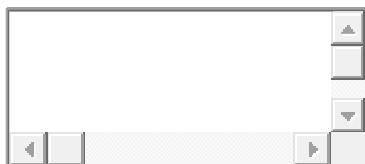
Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

36 α. Γιατί;

Η απάντησή σας

37. Έχετε πάρει ποτέ κρατική βοήθεια, επιδότηση ή άλλη παρόμοια μορφή ενίσχυσης;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

38. Πιστεύετε ότι οι εγχώριες αγορές προϊόντων λειτουργούν με βάση τον ανταγωνισμό;

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως

39. Γνωρίζετε ότι το μέγεθος της φοροδιαφυγής των προηγούμενων ετών υπερκαλύπτει τις σημερινές τρέχουσες ανάγκες χρηματοδότησης της χώρας; (δόσεις που έχουμε να λαμβάνουμε ως εξωτερική βοήθεια)

Ο Ναι

Ο Όχι

Ο Ίσως